3.3.1 Number of paper published per teacher in the journlas notified on UGC care list during the last five year

Sr. No.	Title of paper	Name of the Author	Department of the Teacher	Name of Journal	Year of Publication	ISBN/ ISSN number	Link to the recognation in UGC enlistment of the Journlas/ Digital object Identifier (DOI) Number		
							Link to website of the Journal	Link to article/paper/ abstract of the article	Is it listed in UGC care list
2018-19									
1	अष्टपैलू लोकनेते अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान - एक ऐतिहासिक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	प्रभोधशिल्पी अण्णाभाऊ साठे	2019-20	978-93-87322-93-6			-
2019-20									
1	Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka, Ratnagiri District	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	TALK	2019-20	978-81-925027-4-8			Yes
2	Post COVID- 19 and Educational Sector in India: Analytical Study	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2019-20	2319-9318			-
3	Role of LIC in Economic Development of Rajapur Taluka	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Current Trends in Humanities & Commerce	2019-20	978-81-951099-0-6			Yes

Scanned with OKEN Scanner

4	Studies of Entrepreneurship Development in India	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Studies in Indian Place Names	2019-20	2394-3114			Yes
5	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	Asst. Prof. Sayyed V. H.	Commerce	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2019-20	2349-638X			Yes
6	Post COVID- 19: Challenges before Indian Economy	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2019-20	2319-9318			-
7	Opportunities and Challenges of Women Entrepreneurship in India: A Case Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Studies in Indian Place Names	2019-20	2394-3114			Yes
8	Mobile Banking: Hurdles and Remedies	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Current Trends in Humanities & Commerce	2019-20	978-81-951099-0-6			Yes
9	Impact of Federal Structure on Management of Fishery towards Women Empowerment in Sindhudurg District (M.S.) as Compared to Goa State: Emperical Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	TALK	2019-20	978-81-925027-4-8			Yes

Scanned with OKEN Scanner

10	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Emperical Study	Asst. Prof. Kamat M. A.	Commerce	Aayushi International Interdisciplinary Research Journal	2019-20	2349-638X			Yes
11	लोक राज्याचे पुरस्कर्ते - अण्णाभाऊ साठे	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	लोकप्रभोधनकार अण्णाभाऊ साठे	2019-20				-
12	पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	हवामान बदल एक जागतिक पर्यावरणीय समस्या: संघटना, धोरण आणि अंमलबजावणी	2019-20				-
13	एकविसाव्या शतकांतील समाज जीवन व मराठी साहित्य	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Knowledge Resonance- A Half yearly peer reviewed research journal	2021-22	2231-1629			Yes
14	प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास: माझा रशियाचा प्रवास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	लोकप्रभोधनकार अण्णाभाऊ साठे	2019-20				-
15	Well Water Comparison of Coastal Region Near Devgad Taluka, Sindhudurg District	Asst. Prof. Ugale N. N.	Zoology	Conservation of Wild Taxa: Present Scenario	2019-20	978-81-926339-06			Yes

Scanned with OKEN Scanner

2020-21									
1	Weed Species Diversity of Kharepatan Village and Its Nearby Area	Asst. Prof. Natekar P. D.	Botany	Plantica- Planta Research Book Series	2020-21	978-81-953419-4-8			Yes
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेतीविषयक विचार व कार्य.	Asst. Prof. Panchal M. V.	Commerce	Peer -Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2020-21	2278-9308			-
3	मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांची भूमिका - एक चिकित्सक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोधपत्रिका- विद्यावार्ता	2020-21	2319- 9318			-
4	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा-एक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	Peer- Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2020-21	2278-9308			Yes
5	भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडीता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान- एक अभ्यास	Asst. Prof. Dr. Shinde V. R.	History	रणक्रांती मल्टीडिसेंप्लेनरी रिसर्च जरनल व्हॉल्यूम -VI	2020-21	2454-8731			Yes

Scanned with OKEN Scanner

6	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची विचारसरणी	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	B. Aadhar Peer Reviewed Indexed Multidisciplinary Interanational Research Journal	2020-21	2278-9308			Yes
7	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly research journal for Interdisciplinary studies	2020-21	2319-4766			Yes
2021-22									
1	Review of Ethnofloristic Diversity of Kharepatan Village, Sindhudurg	Asst. Prof. Nalawade P. S.	Botany	Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics, Pharmaceutical and Chemical Science	2021-22	2454-6348			Yes
2	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टिकोन व कार्य.	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Peer- Reviewed Book Chapter Aadhar Publications New	2021-22	2278-9308			Yes
3	अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	भारतीय योद्धा	2021-22				-

Scanned with OKEN Scanner

4	भारतातील भाषेची समस्या	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	आम्ही भारतीय नागरिक	2021-22			-	-
5	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाह	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	2021-22	2319-4766			Yes
6	कोविड १९ चा विविध क्षेत्रावर, मानवी जीवनावर झालेला परिणाम	Asst. Prof. Desai R. R.	Marathi	Scholarly Research Journal for Interdisciplinary Studies	2021-22	2319-4766			Yes
2022-23									
1	Nil	-	-	-	-	-	-	-	-

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
A/p Kharepatan Tal Kankavli Dist Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

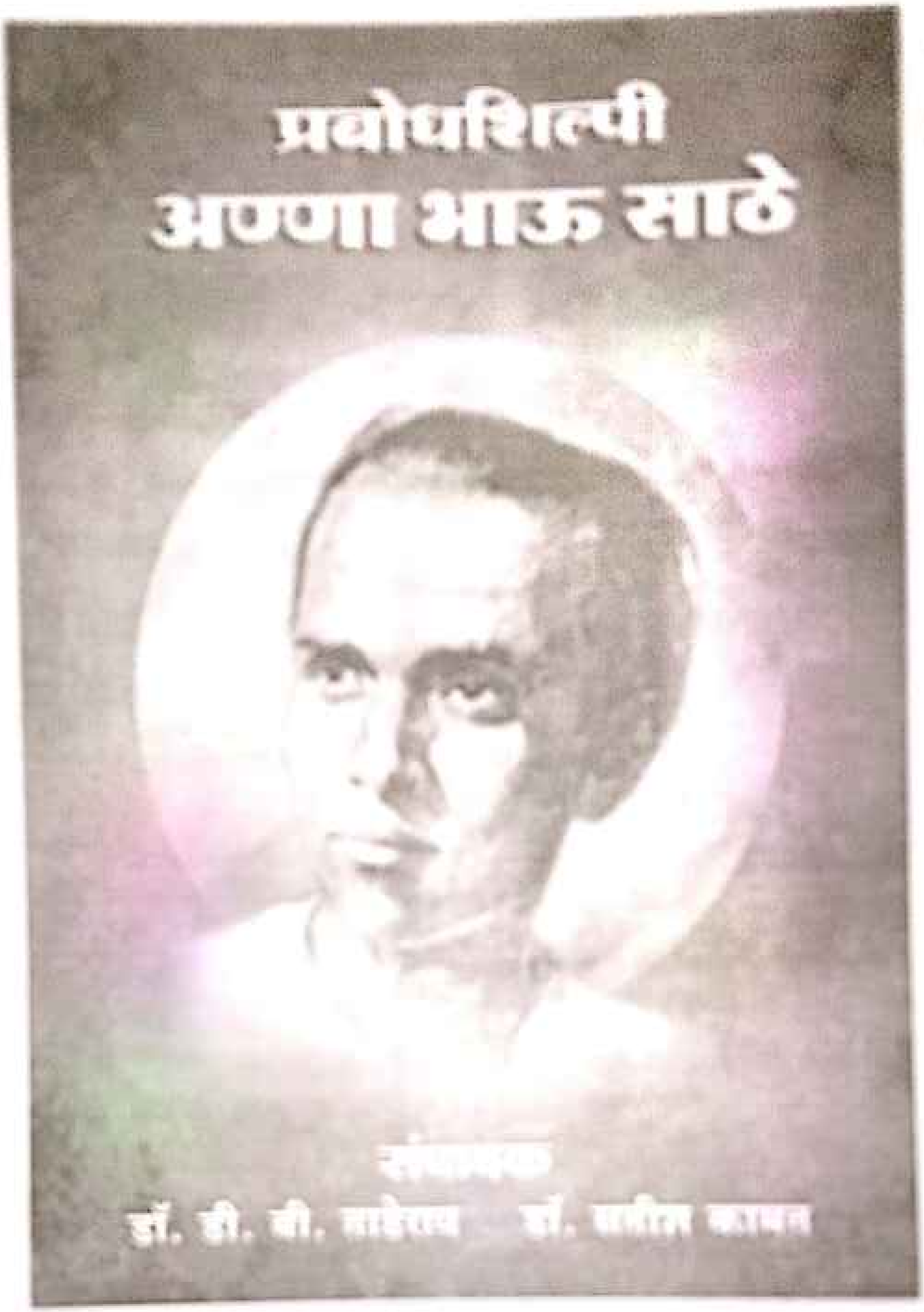
प्रबोधशिल्पी
अण्णा भाऊ साठे
संपादक
डॉ. डी. बी.

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	शीर्षक	पृ. क्र.
१	दृष्टी व्यापक करणारा लेखक अण्णा भाऊ साठे डॉ. गिरीश मोरे, कोल्हापूर	१६
२	अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी – इतिहासाची मुसाफिरी डॉ. सोमनाथ डी. कदम	२२
३	अण्णा भाऊ साठे लिखित स्तालिनग्राडचा पोवाडा : ऐतिहासिक मूल्यांकन डॉ. शितल पंचीकर	२९
४	अण्णाभाऊ साठे यांचे क्रांतिकारक सामाजिक कार्य डॉ. पठाण झेड. ए.	३५
५	थोर आंबेडकरवादी साहित्यसम्राट : अण्णा भाऊ साठे डॉ. सतीश कामत	४०
६	अण्णा भाऊ साठे यांची क्रांतिकारी शाहिरी डॉ. रघुनाथ केंगार	४७
७	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान डॉ. नितेश सुरवसे	५३
८	अण्णा भाऊ साठे यांचे कथालेखन डॉ. भाऊसाहेब मुरलीधर नन्नवरे	५८
९	साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे : अष्टपैलू व्यक्तिमत्व डॉ. बळीराम गायकवाड	६३
१०	लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी, पोवाडे व वगनाट्ये : एक अभ्यास डॉ. स्वाती रामराव सरोदे	६७
११	अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान डॉ. राजेंद्र आत्माराम मुंबरकर	७१
१२	अण्णा भाऊ साठे व कामगार चळवळ डॉ. उर्मिला क्षीरसागर	७७
१३	अष्टपैलू लोकनेते अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास डॉ. वंदना राजेश शिंदे	८२

Scanned with OKEN Scanner

13

अष्टपैलू लोकनेते अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील योगदान : एक ऐतिहासिक अभ्यास

डॉ. वंदना राजेश शिंदे

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, जि. सिंधुदुर्ग

लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे हे धडाडीचे अष्टपैलू लोकनेते, कथा कादंबरीकार, नाटककार, शाहीर म्हणून सर्वांना परीचित आहेतच ही पृथ्वी शेषाच्या मस्तकांवर तरलेली नसून ती दलितांच्या, श्रमिकांच्या तळहातावर तरली आहे. त्या दलिताचं जीवन मी तितक्याच प्रामाणिक हेतूने चित्रीत करणार आहे. असे ठासून सांगणारे, एकंदरीत जुनाट, पारंपारिक धार्मिक मूल्यांना, तत्वांना छेद देवून जगाकडे वास्तववादी दृष्टीकोनातून पाहणारे व दलित, कष्टकरी शोषीतांच्या चळवळीसोबत एकनिष्ट राहणारे लोकशाहीर म्हणजेच कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे होय. अण्णा भाऊ कामगार, कष्टकऱ्यांच्या चळवळीचे लोकशाहीर म्हणूनच अधिक नावाजले गेले. त्याची गणना केवळ कवी, लेखक, कथाकार, नाटककार, कादंबरीकार, पोवाडेकार, शाहीर अशीच फक्त करता येणार नाही तर महाराष्ट्रच्या जातीभेदाच्या उतरंडीला दूर करणारा आणि गाव कुसाबाहेरच्या वंचित समाजाला जागे करणारा असा हा क्रांतीकारी लोकशाहीर होता. पण तथकथित प्रस्थापित ब्राम्हणी साहित्य संस्कृतीच्या ठेकेदारांनी व त्यांच्या समिक्षकांनी अण्णा भाऊ साठेचा साहित्यिक म्हणून कधीच गौरव सन्मान केला नाही. त्यांच्या वाट्याला १९६० च्या दशकापर्यंत म्हणजेच दलित-आंबेडकरी प्रगत साहित्य चळवळीच्या उगमापर्यंत उपेक्षाच आली. पण संयुक्त महाराष्ट्रच्या चळवळीतून निर्माण झालेल्या मराठी भाषिक महाराष्ट्र राज्याच्या नव निर्मितीमध्ये लोकशाहीर कॉम्रेड अण्णा भाऊ साठे यांचे योगदान फार मोलाचे ठरले गेले.

एकंदरीत स्वातंत्र्योत्तर काळामध्ये भारतात झालेल्या अनेक चळवळींपैकी संयुक्त महाराष्ट्रची चळवळ ही एक मोठी लोकशाहीवादाची चळवळ म्हणून आधुनिक भारताच्या इतिहासात ओळखली जाते. याच धाणाधातीच्या काळामध्ये मनोरंजनातून, विविध कलांच्या माध्यमातून लोकांमध्ये लोकशिक्षण आणि जनजागृती करुन संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमध्ये त्यांचे लोकमत जागृत करण्याचे काम लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठेंनी केले. गोवा मुक्ती संग्रामाच्या काळातही अण्णांनी मोठ्या प्रमाणात जनतेमध्ये जनजागृती घडवून आणली होती.एक कलाकार म्हणून त्या ही पेक्षा एक सर्वसामान्य कार्यकर्ता म्हणून अण्णा भाऊ त्याकाळी सर्व उपक्रमात, आंदोलनात सहभागी होत राहीले. चलेजाव चळवळीच्या

Scanned with OKEN Scanner

काळातही त्यांच्या जन्मगावी वाटेगाव येथे बर्डे गुरुजीच्या नेतृत्वाखाली अनेक घडामोडी सुरु झाल्या. त्यात अण्णा भाऊ सामिल झाल्याने त्यांच्यावर वॉरंट निघाले. परीणामी त्यांनी कायमचे घर सोडले. पुढे त्यांना तत्वज्ञानाची, विचारांची दिशा मिळत गेली.

कालांतराने अण्णा भाऊंनी १९४४ मध्ये लाल बावटा या कला पथकाची स्थापना आपल्या अमर शेख, द. ना. गव्हाणकर यासारख्या शाहिर मित्रांच्या मदतीने केली. या शाहिरांनीही महाराष्ट्रातील जन चळवळीला सातत्याने स्फूर्ती दिली. संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत शाहिरांच्या वाणीने, लेखणीने समाजांच्या मनामनांत क्रांतीच्या ठिणग्या पडत होत्या. म्हणून लोकशाहीर अण्णा भाऊ साठे यांचे संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीमधील योगदान अतिशय लक्षणीय ठरते. एकूणच महाराष्ट्राच्या इतिहासातील सारस्वत मराठी वाङःमयात अनेक साहित्यिक होऊन गेले. त्यापैकीच अण्णा भाऊ साठे हे दलितांमधील मातंग समाजाचे पहिलेच साहित्यिक होते. अर्थातच जातीभेदामुळे समग्र विकासापासून वंचित राहिलेला मातंग समाजातील एक समृध्द असे व्यक्तीमत्व होते.

अशा या लोकशाहिरांचा जन्म १ ऑगस्ट १९२० मध्ये सांगली जिल्ह्यातील, वाळवा तालुक्यातील वाटेगाव येथे एका गरीब व अशिक्षित कुटुंबात झाला. त्यांच्या जातीवर ब्रिटीशांनी गुन्हेगार जात म्हणून शिक्का मारलेला असल्याने त्यांचे बालपणीचे, जीवन हे अत्यंत हालाखीचे व भटक्या अवस्थेत गेले. बर्चस्व व श्रेष्ठत्वाच्या कल्पनेतून हिंदू धर्माने त्यांच्या जातीला गावाच्या बाहेर ठेवले होते. जातीभेदाच्या वर्चस्वामुळे शिक्षणापासूनही ते वंचितच राहिले. त्यांचे शिक्षण फक्त चौथीपर्यंत झाले. पुढे मुंबईत आल्यानंतर दुकानाच्या पाट्या लिहायला, वाचायला शिकले. पण त्यांना प्रत्यक्ष जीवनात विद्यापीठात कधीच जाता आले नाही. परंतू रोजच्या जीवनातील विद्यापीठात त्यांना खूप काही शिकायला मिळाले. ते फक्त लोकशाहिर नव्हते. त्यांच्या लेखणीचा प्रकार म्हणजे सामान्य माणसाने, सामान्य शब्दात, सामान्य लोकांकरीता लिहलेला अप्रतिम प्रकार होता. पुढे पोटापाण्यासाठी अण्णा भाऊ मुंबईला आले आणि तेथूनच त्यांच्या साहित्य लिखाण प्रवासाला गती मिळत गेली. अण्णांनी विविध कथा, कादंबऱ्या, नाटके, प्रवासवर्णने, पोवाडे, लावणी, लोकनाट्य या सर्व प्रकारच्या वाङःमयाचे लेखन केले. त्यांचे महाराष्ट्रावरील प्रेम त्यांच्या विविध रचनेतून आपल्याला जाणवते.

हीं भूमी असे कैकांची। संत महंताची
ज्ञानवंताची नररत्नाला जन्म देणार।। जी...जी...

या त्यांच्या पोवाड्यातून त्यांचे महाराष्ट्रावरील प्रेम व्यक्त होते तसेच 'महाराष्ट्र देशा, आमच्या महाराष्ट्र देशा।।' या रचनेत अण्णाभाऊंनी महाराष्ट्राला भारताचे भूषण मानल्याचे दिसते. 'उठला मराठी देश' ही रचनाही त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या पार्श्वभूमीवर लिहली आहे. या रचनेतही त्यांनी मुंबई महाराष्ट्राला मिळावी या मागणीसाठी मुंबईच्या रस्त्यांवर प्राण देणाऱ्या हुतात्म्यांची स्तुती केली.

त्या काळामध्ये अण्णा भाऊंच्या शाहिरीने राजकीय, सामाजिक व सांस्कृतिक चळवळीमध्ये एक स्वतंत्र असे स्थान निर्माण केले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या निर्मितीसाठी ज्यांनी उभा आडवा महाराष्ट्र गाजवला आणि पेटविला त्यामध्ये लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखणीचा व शाहिर अमर शेख यांच्या वाणीचा सिंहाचा वाटा होता. आपल्या लेखणीने व वाणीने लढणारे नेते व डफांवर थाप देत उभा आडवा महाराष्ट्र जागा करणारे शाहिर हे या संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनाचे खरेखुरे नायक होते.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात व गोवा मुक्ती आंदोलनात अण्णा भाऊंनी व त्यांच्या शाहिर मित्रांनी पोवाड्याच्या व तमाशाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर जनजागृती केली. स्वातंत्र्यापूर्वी ज्या तमाशा व पोवाड्याला हिन दर्जा दिला गेला त्याच पोवाड्यांनी व लोकनाट्यांनी संयुक्त महाराष्ट्राच्या आंदोलनात रण माजविले. त्यानंतर या शाहिरांना समाजात मान्यता मिळत गेली. तत्कालीन परिस्थितीमध्ये वर्तमानपत्रांचा प्रसार फारसा नव्हता व आकाशवाणीवरील कार्यक्रमही सरकारच्या नियंत्रणानुसार चालत असत. त्यावेळी स्वातंत्र्यलढ्यात सहभागी झालेला शेतकरी, कामगार वर्ग हा अशिक्षितच होता त्यांच्यात जागृती निर्माण करण्यासाठी पोवाडे व लोकनाट्य या दृकश्राव्य माध्यमाचा प्रसार करण्याचे कार्य शाहिरांनी पार पाडले. त्यामध्ये लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे हे आघाडीवर होते. त्यांच्या शाहिरी डफांतून निघणारा बुलंद आवाज महाराष्ट्राच्या दऱ्याखोऱ्यांत, कानाकोप-यामध्ये पोहचला व क्रांतीचे रणशिंग फुकले गेले त्याचवेळी अण्णांनी मावळा दख्खनाचा राहणार !! स्वाभिमानार्थ जिणे जगणार असे महाराष्ट्रातील माणसांचे वर्णन पोवाड्याच्या माध्यमातून केले.

ज्यावेळी अण्णा कामगार चळवळीकडे ढले गेले. त्यानंतरच त्यांच्यातील खरा शाहिर फुलत गेला. कम्युनिस्ट चळवळीत असलेल्या अण्णा भाऊंनी आपल्या शाहिर मित्रांसह संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत स्वतःला झोकून दिले. राजकीय दृष्ट्या जागरुक असणाऱ्या कामगार वर्गानी १९५७ साली संयुक्त महाराष्ट्र समितीला निवडणूकीत साथ दिली. याचे मुख्य कारण म्हणजे मुंबई ही महानगरी कामगारांची आहे. गुजराती भाषिक भांडवलदारांची नव्हे अशा पध्दतीने संयुक्त महाराष्ट्र लढ्याची व्युहरचना करण्यात आली होती. आणि हा युक्तीवाद कामगार वर्गापर्यंत पोहचविण्यासाठी राजकिय पक्ष तर होतेच पण पक्षाच्या उपसंघटना आणि अण्णा भाऊ साठे, अमर शेख, द. ना. गव्हाणकर, शाहिर साबळे ही कलाकार मंडळीही होती. अण्णा भाऊ हे संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीतील शाहिर अमर शेखांचे साथिदार होते. अण्णांची गीते अमर शेख आपल्या पहाडी स्वरांत लोकांसमोर सादर करीत असे. त्यांनी अण्णांची लोकनाट्येही आपल्या अभिनयाने फुलवली तर पोवाड्यात ते सर्वजण अण्णांना साथ देत असत अण्णा स्वतःही महाराष्ट्राचे मोठेपण सांगत असत.

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्रावरुनी टाक वाळूनी काया।
ही मायभूमी धारांची। शासनकर्त्या वीरांची।
घामाची आणि श्रमाची। खुरप्याची आणि दोरांची।।

अण्णाभाऊंबद्दल शाहिर अमर शेख म्हणत अण्णाभाऊंना अन्यायाची खुप चीड होती. गुलामगिरीविरुध्द लढण्याची खुमखुमी होती. म्हणूनच त्यांच्या पोवाड्यांनी, लोकनाट्यांनी मराठी माणसांच्या तनमनांत क्रांतीची ज्वाळा पेटवली होती.

पुढे अण्णांनी १९५०-१९६० या काळात लाल बावटा या कलापथकाच्या माध्यमातून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीची हाक बुलंद केली. संपूर्ण महाराष्ट्राभर जनजागृतीचे काम तर केलेच पण आपल्या शेकडो कार्यक्रमातून महाराष्ट्राच्या जनतेला अन्यायाविरुध्द लढण्याची प्रेरणा दिली. ते स्वतःच कामगार असल्यामुळे त्यांना कामगारांच्या मुलभुत प्रश्नांची जाणिव होती. कामगारांचे भांडवलदार वर्गाकडून होत असणारे शोषण त्यांना चांगलेच माहित होते. या भांडवलशाहीच्या जोखडातून कामगारांना मुक्त करण्यासाठी त्यांनी कामगार लढ्यात स्वतःला झोकून दिले. कामगार चळवळ मजबूत करण्यामध्ये अण्णाभाऊंचे योगदान जसे महत्वाचे होते तसेच संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या जडणघडणीतही त्यांचा सिंहाचा वाटा होता. १९४२ ते १९६२ हा वीस वर्षांचा काळ अण्णा भाऊ यांना माणूस आणि कलावंत म्हणून अधिकाधिक उंचीवर नेणारा ठरला. वाटेगाव ते मुंबई हा प्रवास पायी करणारे अण्णा भाऊ आपला आवडत्या तत्वज्ञानावर उभा असलेला देश पाहण्यासाठी १९६९ मध्ये मुंबई ते मास्को हा प्रवास विमानाने करतात. ही कौतुकास्पद बाब मानली पाहिजे.

घरादारांवर निखारे ठेवून संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात अण्णा भाऊ साठेंसह इतर शाहिर ही तन-मन-धनाने उतरले होते. या शाहिरांनी आपल्या डफावर थाप देत संपूर्ण महाराष्ट्र पिंजून काढला. संयुक्त महाष्ट्रचं आदोलन त्यांनी घराघरांत पोहचविल. संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ ऐन भरात होती. पोलीसांच्या अत्याचाराला न जुमानता जनता शाहिरांच्या अण्णा भाऊंच्या कार्यक्रमांना हजर राहत होती. त्याकाळी अण्णा भाऊंचे गाजलेले लोकनाट्य म्हणजे माझी मुंबई हे होय. पुढे हेच लोकनाट्य संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीचे प्रेरणा गीतच ठरले होते. शाहिरांच्या माध्यमातून अण्णा भाऊ जनतेत संघर्षाच्या ठिणग्या पेरत आहेत याची धास्ती घेतलेल्या मोरारजी देसाई सरकारने अण्णांच्या कार्यक्रमावर बंदी घातली तेव्हा लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे म्हणाले मायबाप सरकारने तमाशावर बंदी घातली म्हणून आज आम्ही माझी मुंबई हे लोकनाट्य आपल्यासमोर सादर करीत आहोत म्हणजेच अण्णाभाऊंनी मोठ्या हिंमतीने व चातुर्याने तमाशाचे नामांतर लोकनाट्य असे केले. ज्यावेळी मुंबईत संयुक्त महाराष्ट्र परिषदेत शिवाजी पार्क मैदानावर हजारो लोकांसमोर माझी मुंबई हे संयुक्त महाराष्ट्राच्या संदर्भातील लोकनाट्य जनतेमध्ये सगळीकडे घुमले गेले त्यावेळी त्याचा प्रभाव एवढा होता की, भिंतीवरच्या पोस्टर्समधून,

Scanned with OKEN Scanner

घोषणांमधून व निरनिराळ्या सभांमधून हे घोषवाक्यच होवून बसले एवढेच नव्हे तर लोकनाट्याला संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्याचा ऐतिहासिक दस्ताऐवज मानले जावू लागले.

संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यामध्ये अण्णाभाऊंचा सहभाग सक्रीयच होता. मुंबई महाराष्ट्रात राहिली पाहिजे या मागणीचा जोर वाढलेला होता मराठी भाषिकांना विभागण्याचे कार्य मोरारजी देसाई सारख्या कुटील नेत्यांनी सुरु केले होते तो डाव हाणून पाडण्याचे महत्वपूर्ण कार्य अण्णांनी आपल्या वाङ:मयामध्ये केले तसेच त्यांच्या लाल बावटा या कलापथकानेही महत्वपूर्ण कामगिरी बजावलेली होती. मुंबई, धारवाड, बेळगांव, कारवार, निपाणी, डांग, उंबरगांव या शहरांना महाराष्ट्रापासून विलग करण्याचे डावपेच मोरारजींनी आखलेले होते. तेव्हा अण्णाभाऊंनी लाल बावटा कलापथकाच्या माध्यमातून जनजागृती करीत संपूर्ण महाराष्ट्रात दौरे काढून मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्र झालाच पाहिजे हा नारा सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचविला होता.

अण्णांनी माझी मुंबई या लोकनाट्यामध्ये मुंबई ही महाराष्ट्राची आहे असे ठामपणे सांगण्याचा प्रयत्न केला. या लोकनाट्याचा विषय हा इतिहासाचा भाग असला तरी त्यातील काळ्या बाजाराचा पोवाडा मात्र आजही सध्य स्थितीला लागू पडणारा वाटतो. अण्णा भाऊंनी या लोकनाट्यात विष्णू हा मराठी कामगार व मुनिमजी हा गुजराती बनिया यांच्यातील संवाद रेखाटलेला असून त्यात मुंबई कोणाची या विषयीच्या जुगलबंदीचा आशय आहे. ज्याप्रमाणे पंखाशिवाय गरुड नाही, नखाशिवाय वाघाचे अस्तित्व नाही, तशी मुंबईशिवाय महाराष्ट्राची कल्पनाच होवू शकत नाही. हा दृढ आत्मविश्वास अण्णा भाऊंनी मराठी माणसांच्या मनामनांमध्ये प्रज्वलीत केला. संयुक्त महाराष्ट्राच्या लढ्यात त्यांनी आपली लेखणी झिजवली व वाणीचाही शस्त्रासारखा वापर केला.

या लढ्यामध्ये अण्णा भाऊ साठे नेहमीच आघाडीवर होते. मुंबई ही महाराष्ट्राला मिळावी यासाठी त्यांनी डफावर थाप मारून,

माझी मैना गावाकडं राहिली।
माझ्या जिवाची होतीया काहिली।।

हे रुपक अण्णांनी अत्यंत खुमासदारपणे रचले. या लावणीमध्ये प्रामुख्याने तीन विषय दिसून येतात प्रियकर व प्रेयसीच्या विरहाचे दुःख, मुंबई जीवनाचे चित्रण व संयुक्त महाराष्ट्र व महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावाद त्यावेळी महाराष्ट्राने केंद्र सरकारविरुध्द तीव्र आंदोलन केल्याने राज्यांच्या पुनर्रचनेच्या वेळी मुंबई महाराष्ट्राला मिळाली. हेच आंदोलन संयुक्त महाराष्ट्र आंदोलन या नावाने ळखले जाते. मुंबई जरी महाराष्ट्राला मिळाली तरी बेळगांव, कारवार, निपाणी, डांग, उंबरगांव हे मराठी भाषिक प्रदेश महाराष्ट्रापासून अलग करण्यात आले व शेजारच्या कर्नाटक राज्यात समाविष्ट करण्यात आले. त्याच धर्तीवर अण्णा भाऊंनी या मराठी भाषिक प्रदेशांच्या वियोगाची तुलना प्रियकराच्या प्रेयसीपासून झालेल्या वियोगाशी करतात प्रेयसी गावाकडे राहिलेली आहे आणि प्रियकर खूप दूर

मुंबईमध्ये तिच्या विरहात जळत आहे. ही रचना अण्णा भाऊंनी १९६० मध्ये लिहलेली असली तरी महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमाप्रश्नाचे घोंगडे अजूनही भिजत पडल्याचे दिसून येते.

एकूणच अण्णांनी माझी मैना गावाकडे राहिली या लावणीच्या माध्यमातून मैनाच्या रुपात बेळगांव, कारवार, निपाणी, डांग, उंबरगांव या भागातील मराठी माणसांचे दुःख मांडले होते. हे भाग मिळविण्यासाठी सर्वांनी एकजुटीने एकत्रीत यावे असे आवाहन करताना अण्णा भाऊ म्हणतात

आता वळू नका। रणि पळू नका।
बिनी मारायची अजून राहिली।
माझ्या जीवाची होतिया काहिली।।

अशी सौंदर्यवादी वाटणारी ही लावणी अलगदपणे आपल्याला संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीच्या दृष्टीने चिंतनाकडे घेवून जाते.

अण्णा भाऊ साठे हे कलावंत म्हणून तसेच कम्युनिस्ट चळवळीचे नेते व लेखक म्हणून सर्वांगाने संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीत अग्रेसर राहिले. अण्णा, शाहिर अमर शेख, शाहिर द. ना.गव्हाणकर या त्रिकुटाने पोलिसांची नजर चूकवून शासनाचा बंदी हुकुम मोडून आपल्या शाहिरीतून व लोकनानाट्यातून समाजमन जागृत केले. ज्यावेळी १९५६ ला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे महानिर्वान झाले त्यावेळी अण्णा भाऊंनी 'जग बदल घालुनी घाव' ही रचना लिहिली. त्याही रचनेमध्ये त्यांनी संयुक्त महाराष्ट्र निर्मितीच्या विचारांची छाप पाडलेली होती.

नव महाराष्ट्राच्या निर्मितीच्या या कार्यात एकजुटीने पुढे येण्याची हाक मराठी माणसांना देताना अण्णा भाऊ म्हणतात -

एकजुटीच्या या रथावरती।
आरुढ होऊन चलबा पुढती।
नव महाराष्ट्र निर्मून जगती।।
करी प्रकट निज धाव।
जग बदल घालुनी घाव।
सांगून गेले मज भीमराव।।

अखेर संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीपुढे केंद्र सरकार नमले. २८ मार्च १९६० रोजी गृहमंत्री गोविंद वल्लभपंत यांनी लोकसभेत द्वैभाषिक राज्य भंग करण्याचे बिल मांडले. २१ एप्रिल १९६० रोजी लोकसभेने आणि २३ एप्रिल १९६० रोजी राज्यसभेने या बिलाला मंजूरी दिली व त्यानूसार १ मे १९६० रोजी मराठी भाषिकांचे मुंबई हे राजधानी असणारे महाराष्ट्र आणि गुजराती भाषिकांचे गुजरात ही दोन स्वतंत्र राज्ये उदयास आली.

एकूणच महाराष्ट्राच्या इतिहासात पहिल्यांदाच एखादी राजकीय चळवळ यशस्वी करण्यासाठी शाहिरी या लोककलेचा वापर करण्यात आला. लोकशाहिर अण्णा भाऊ

Scanned with OKEN Scanner

साठे, शाहिर अमर शेख, शाहिर द. ना. गव्हाणकर यांनी शाहिरी या लोककला प्रकारातून राजकीय, सामाजिक व वैचारीक प्रबोधन घडवून संयुक्त महाराष्ट्र चळवळ यशस्वी करुन दाखवली. हे सत्य स्वीकारावेच लागते. अण्णा भाऊसारख्या अष्टपैलू नेत्याच्या लढाऊ वृत्तीमुळे संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ व्यापक व शक्तीशाली आणि यशस्वी झाली. कवी, लोकशाहिर, कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, चळवळीत काम करणारा कार्यकर्ता, लोकनाट्याचे जनक, उत्तम नट, पत्रकार, निर्माता व माणसांवर उत्कट प्रेम करणारा माणूस असे विविध पैलू अण्णा भाऊंच्या व्यक्तीमत्वात होते. या अर्थाने अण्णा भाऊ साठे हे बहुआयामी व अष्टपैलू ठरतात. अशा अष्टपैलू व्यक्तिमत्वाचा दिनांक १८ जुलै १९६९ रोजी झालेला मृत्यु मात्र मनाला चटका लावून जाणारा आहे हे सत्य आपण नाकारु शकत नाही.

संदर्भ :

१) भारतीय साहित्याचे निर्माते अण्णा भाऊ साठे - लेखक बजरंग कोरडे (साहित्य अकादमी)

२) संयुक्त महाराष्ट्र काल आणि आज - संपादक प्रा. भगवान काळे.

३) मुंबईसह संयुक्त महाराष्ट्राचा लढा - लेखिका शिरीष पै.

४) अण्णा भाऊ साठे आणि संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ, लेखसंग्रह - रणजित चौगुले, १ नोव्हेंबर २०१३.

५) संयुक्त महाराष्ट्र चळवळीतील लोकनेते अण्णा भाऊ साठे लेखसंग्रह, दैनिक लोकमत (नाशिक) - डॉ. सोमनाथ डी. कदम, १ ऑगस्ट २०१९.

६) महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई आवृत्ती २ मे २०१० - शाहिरांनी पेटविला संयुक्त महाराष्ट्र.

७) दैनिक लोकसत्ता मुंबई आवृत्ती, १ ऑगस्ट २०१८ - साहित्य सम्राट लोकशाहिर अण्णा भाऊ साठे यांची जयंती.

८) साहित्यसूर्य - प्रा. रमेश करडे, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे प्रथम आवृत्ती, ३ जानेवारी २०१७.

Scanned with OKEN Scanner

2019-20

A Compilation of Research Papers in Multidisciplinary subjects
Silver Jubilee Year 2019-20 Special Book Issue

TALK

(Teachers Academy for Liberal Knowledge)

Editors

Mr.Abhijit P. Mahale
Assistant Professor of Accountancy

Dr. Milan N. Walavalkar
Assistant Professor of Economics

Raosaheb Gogate College of Commerce and Smt. Saraswatibai Ganshet Walke College of Arts, Banda, Dist- Sindhudurg (Maharashtra) India.(Permanently Affiliated to University of Mumbai and NAAC 3rd cycle Reaccredited B+ CGPA 2.73)

Scanned with OKEN Scanner

Views and Opinions expressed in this book are of the sole individual authors. The publication neither undertakes responsibility of any views, opinions, data and information given by the authors nor it guarantees the authenticity, validity, accuracy or source of information. No part, sections, titles, designs, information of whatsoever nature in this book should be copied, extracted, reproduced for any purpose in any form without prior permission of the publishing organization.

Edit Committee

Mr. Abhijit P. Mahale, Editor

Shri. Anil A. Shirke, Librarian

Dr. M. N. Walavalkar, Asst. Professor in Economics (Joint Editor)

Dr.Govind C. Kajrekar, Associate Professor in Marathi I/c. (Principal- Member)

Shri. AnilA. Shirke, (Librarian- Member)

Published in June 2020

Principal

RaosahebGogate College of Commerce and

Smt. Saraswatibai Gangaram Walke College of Arts,

Banda, District: Sindhudurg (Maharashtra), 416511

Ph.no.02363 270214

Website : www.gogatewalkecollege.com

Email : gogate_walke@rediffmail.com

All copy rights reserved by the publisher

Printed by

Bharati Mudranalay

Kolhapur, Maharashtra

Price : 150

ISBN : 978-81-929027-4-9

Contents

	Title	Author Name	P.No.
•	Editorial		5
1.	Comparative Accounting Study of Old and New Pension Schemes of Primary Teachers in Konkan Region (Sawantwadi Taluka)	Mr. Vasudev Govind Barve	7
2.	Welfare Policies	Prin. Dr. Shrirang Mandale	11
3.	Impact of Federal Structure on Management of Fishery Towards Women Empowerment in Sindhudurg District (M. S.) as compared to Goa State: Empirical Study	Prof. Mugdha Atul Kamat	16
4.	Comparative Study of Impact of Government Welfare Schemes: with Special Reference to Ratnagiri	Dr. Rama Achuta Sartape	27
5.	Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka (Ratnagiri District)	Prof. Vaseem H. Sayyed (Haseena)	35
6.	Micro, Small & Medium Enterprises Challenge & Opportunities	Shri. Sandesh Suryakant Sawant	43
7.	A Study Role Of District Planning In Socio - Economic Development In Rural Area	Miss. Rupali Dhondu Mane	50
8.	Role of Library And Information Centre in Socio-economic Development	Mr. Anil Ananda Shirke	56
9.	सिंधुदुर्ग जिल्हा स्थानिक संस्थांचे राजकारण आणि बदलते प्रवाह	प्रा. किशोर कल्लापा म्हेत्री	61
10.	भारतातील शेती संकट - कारणे आणि उपाय	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	65
11.	जलव्यवस्थापनातून शाश्वत शेती विकास	डॉ. एस्. पी. तेरसे	67
12.	रोजगार हमी योजना व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील फळझाड लागवड कार्यक्रम	प्रा.नीलम देवेंद्र धुरी	70
13.	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील रबर उत्पादन : व्यष्टी अध्ययन (उत्पादनाचा चिकित्सक अभ्यास)	प्रा. एस. एस. पाटील प्रा. टी.व्ही.कांबळे	80
14.	शाश्वत अन्न सुरक्षिततेसाठी शाश्वत शेती	प्रा. डॉ. एम. आर. खोत	85

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-925027-4-8

Effect of Federalism on the Problems of Mango Growers: A Case Study of Rajapur Taluka (Ratnagiri District)

Prof. Vaseem H. Sayyed (Haseena),
Commerce Department, Arts, Commerce and Science College, Kharepatan,
A/p. Kharepatan, Tal-Kankavli, Dist-Sindhudurg.
Mobile:-79 72 06 33 62 / 89 75 63 73 17.
Email id:-vaseemahsaas19830201@gmail.com.

Abstract :

This paper aims to study effect of Federalism on problems of mango growers in Rajapur taluka and find out the problems and provide solution to mango growers. Konkan region played most important role for mango cultivating. Rajapur is a part of Konkan which is located in Ratnagiri district. Rajapur taluka has about 12 to 15 varieties out of 03 to 05 varieties accepted as commercially well established. Alphanso mango is also an important fruit of Rajapur therefore having ample opportunities to development of their mango business but mangoes farmers facing various problems related with marketing. Marketing of alphanso in Rajapur taluka is not regulated by government. The federalism has grateful for Indian development but due to natural, regional and demographical barriers, it couldn't effective to solve problems of mango growers.

Researcher has find out following problems.

1. Finance and Marketing, Lack of Knowledge, Less interested in organic agriculture, Lack of necessary infrastructure, Lack of cooperative effort amongst farming community

2. Lack of integration of all the activities starting from farm gate till final consumers because of ill functioning of the government departments / nodal bodies / institutions with no clear direction and goals.

Researcher has given following suggestions

1. Research and training center should be started by government departments / nodal bodies / institutions, must required regulated market by government, mango processing unit should be established.

2. Government assists to mango farmer to improve their production for export.

Key Word : Mango, Infrastructure, Goals, Research

Scanned with OKEN Scanner

Introduction :

आम्र नंदनवनींच विभूषण । श्रेष्ठ हिंद फळांतिल हें फळ ।।
मधुर अन्य फळें जरि पक्व । मधुर आम्र जरी न परिपक्व ।।

Mango is known as "Kokancha Raja"

Mango (Mangifera indica L.) is one of the most important commercial fruit crops of the tropical and sub tropical regions of the Rajapur taluka. It is considered as one of the best fruits in the world due to its excellent flavor, beautiful color attractive fragrance and delicious test. Mango thrives well in both tropical and sub – tropical climate. Rajapur taluk of Ratnagiri district is having favorable environment for mango cultivation. The mango is the cash crop. Many peoples from the Rajapur taluka are engaged in mango production, marketing and distribution in large and small scale. Due to some unavoidable cause mango farmer is not ready to accept challenges of national and international market. Therefore many mango growers accepted direct selling also selling by intermediaries. But in large scale mango farmers ease to accepted indirect selling process by intermediaries i.e. agent, middleman etc. hence Many of the farmers are selling their mangoes to agents at lower cost. Agents and middlemen are getting more profits and farmers are getting very less price for their product. This papers main aims to highlight the problems faced by mango growers, in particular, small mango growers, medium mango growers and large mango growers in the Rajapur taluka Ratnagiri district and provided possible recommendations to overcome the problems.

History :

The cultivation of mango in India is as old as 4,000 years reported by de Candolle (1883) on the basis of writings by subsequent botanists to 6000 years (Hill, 1952). Its prominence in Hindu mythology and religious observances leaves no doubt about its antiquity (Hill, 1952). In Ramayana (by Valmiki), mango fruit and trees are described at many places. Economic importance of mango in ancient times is suggested by one of the Sanskrit names, am, as an alternative meaning of provisions of victuals.There are frequent discoveries of mango in archaeology- the most outstanding being the one in sculpture on the Stupa of Bharhut dating back to ~110 BC. It is known in India from ancient times, as is evident from its reference in the early Sanskrit texts as Aamra, choot, rasaaland saurabha. The mango trees play sacred role in India. It is a symbol of love and people believe that the mango tree can fulfill our wishes.

Importance :

Mango (Mangifera indica Linn) is the most important fruit of India and is known as "King of fruits". The fruit is cultivated in the largest area i.e. 2,312 thousand ha and the production is around 15.03 million tons, contributing 40.48% of the total world production of mango. The main mango producing states in India are Uttar Pradesh (23.86%), Andhra Pradesh (22.14%), Karnataka (11.71%), Bihar (8.79%), Gujarat (6.00%) and Tamil Nadu (5.09%). Total export of mangoes from India is 59.22 thousand tons, valuing Rs. 162.92 crores during 2010-11. India exports mango to over 40 countries worldwide. The major importing countries of India's Mangoes during the period of 2010-11 were UAE (61.79%), Bangladesh (11.41%), UK (8.92%), Saudi Arabia(3.79%), Kuwait (2.32%), and Bahrain (2.19%) respectively.

Scanned with OKEN Scanner

World Scenario

Mango covers an area of 4946 thousand ha with a production of 37.12 million tons in the world during the year of 2010. India occupies top position among mango growing countries of the world and produces 40.48% of the total world mango production. China and Thailand stood at second and third position among mango producing countries in the world with 4,366 and 2,551 thousand tons respectively. The other major mango producing countries in the world during 2010 were Thailand (2550 thousand tons), Pakistan (1784 thousand tones), Maxico (1633 thousand tones) and Indonesia (1314 thousand tones) respectively. The details are given below in the table.

Table No-1

Major producing Countries of Mango in the world

COUNTRY	AREA ('000ha)	PRODUCTION ('000 tons)	PRODUCTIVITY (tons/ha)	%age SHARE IN WORLD TOTAL PRODUCTION
India	2312.30	15026.70	6.50	40.48
China	465.337	4351.29	9.35	11.72
Thailand	311.048	2550.60	8.20	6.87
Pakistan	173.7	1845.50	10.62	4.97
Mexico	174.97	1632.65	9.33	4.40
Indonesia	131.674	1287.29	9.78	3.47
Brazil	75.111	1188.91	15.83	3.20
Bangladesh	170.8	1047.85	6.13	2.82
Philippines	189.437	825.68	4.36	2.22
Nigeria	114.9	790.20	6.88	2.13
Other Countries	827.04	6578.07	7.95	17.72
World	4946.314	37124.74	7.51	

(Source : FAO)

Indian Mango Export Data :

India is the home of more than 1000 varieties of Mangoes. As per the mango export business plan, there are near about 30 varieties of mangoes which are grown commercially for export business including Totapuri, Alphanso, Dashehri, Kesar etc. Totapuri mangoes are the most exported mango of India with the value of USD 19504972 from January to April 2017. India has exported pulp mangoes of Totapuri with 27% of value from the total's mango export value. Alphanso mango export value is USD 14081737 and stood second in the list.

Scanned with OKEN Scanner

Table No-2

Variety of Mango	Export value in USD in 2017
Totapuri	19273809
Alphanso	14081737
Kesar Mango	4826395
Badami	1699190
Banganapalli	549835
Rajapuri	130788
Green Mango	127381

- **Indian Scenario**

Mango is grown almost in all the states of India. Uttar Pradesh tops the list of mango producing states. Other major producing states are Andhra Pradesh, Maharashtra, Karnataka, Bihar and Gujarat. Rest of the states has quite less production.

The Ratnagiri district is especially famous for mangoes. More than 65,000 acres of land is under mango cultivation, and the biggest production of Alphonso mangoes in India is in Ratnagiri. Rajapur is a part of this district in Konkan region.

Federalism in India :

Federal Structure in India:

A federal system of Government is one that divides the powers of Government between the National (federal) government and State and local governments. The Constitution of the United States established the federal system, also known as federalism. The Constitution of India establishes a federal structure to the Indian Government declaring it to be a 'Union of States". Part XI of the Indian constitution specifies the distribution of legislative, administrative and executive powers between the Central Government and the States of India.

Objectives :

1. To study the effect of federalism on mango growers in Rajapur taluka of Ratnagiri district (Maharashtra State)
2. To study production pattern of mango in Rajapur taluka.
3. To study problems and prospects of mango growers in Rajapur taluka of Ratnagiri district.

Literature Review :

- Barsha Sarkar, Subham Mondal and Debabrata Basu (2018) studied "Problems and Prospects of Mango Growers of Nadia District West Bengal". India has about 1110 varieties and 20 varieties are now accepted as commercially well established. Mango is also an important fruit of west Bengal. By this paper The suggestion emanated from the discussion with farmers were planting of high-yielding, regular bearing improved varieties, regular application of nutrients per recommendation, regular surveillance for control of pest and diseases, improvement of irrigation and drainage system, replacement of old plant with young one.
- Purushottam Bung (2015) studied "Challenges facing mango cultivators of India and the feasible solutions". is

Scanned with OKEN Scanner

according Despite all this mango cultivators of India are facing grave challenges including; very small land holdings, non-availability of quality seedlings / saplings, huge post-harvest loss due to dearth of infrastructure, middle men menace, lack of support by the concerned nodal bodies, lack of cooperative effort, poor profitability of the cultivation activity, etc.

- M. A. Matin, M. A. Baset, Q. M. Alam, R. Karim M. R. Hasan (2008) studied " Mango marketing system in selected areas of Bangladesh". This study was carried out to identify the most efficient and suitable marketing channels of mango in some selected areas of Bangladesh.
- Deependra Yadav and SP Singh (2017) studied "Mango: History origin and distribution". The researcher stated the cultivation of mango in India is as old as 4,000 to 6000 years. Hsüan-tsang appears to be the first person to bring the mango to the notice of people outside India. Historical records and palaeo- botanical evidences provide ample proof about its origin in the Indo-Burma-Malay region.

Research Methodology :

Profile of Rajapur Taluka :

Rajapur town situated on the banks of river Arjuna is 15 miles from the sea and 30 miles from Ratnagiri. It was the safest harbor and also a huge warehouse during the British period. There are many interesting places in Rajapur taluka such as the dense forests, the kokani wadis in the greenery, Dhutpapeshwar temple, the famous Ganga of Rajapur, all the beautiful waterfalls and the hot water springs near Unhale. Now days, Rajapur is becoming famous for the pre-historic Rock Carvings found here on the lateritic plateaus. Total area of Rajapur taluka is 1,19,917.50 hector.

Types of data :

Both primary and secondary data has been used for study.

- **Primary Data :** Primary data is a soul of any research work because it is collected according to objectives of research work. This data has been collected through selected respondents with help of preplanned questionnaire.
- **Secondary Data :** Secondary data is required for framing background of research paper. It has been collected from reports of Agriculture Department, Rajapur, various magazines, annual reports and websites.

Population :

Overall population of respondents (Mango Growers) in Rajapur taluka is 20,913 in 2019.

Sampling Unit :

Out of this population, 209 (1%) respondents were selected for study on random basis. These respondents were selected from various villages such as Rajapur, Kondaye, Dongar, Dasoor, Bhoo - Tervan, Nate, Sagave, Hativale, Nanar – Engalwadi, Jaitapur, Kombe, Ansure, Meethgawane, Donivade, Aadivare, etc. Data was collected through personal interview by preparing questionnaire.

Analysis and Discussion

To find out conclusions, it is necessary to analyses data in proper manner. The objective of the research is to study overall trend of mango production in Rajapur taluka, Area under mango production, problems and prospects of mango growers in Rajapur taluka. The data has been analyzed and discussed here.

Scanned with OKEN Scanner

Table No-3

Analysis of Area under Mango Production and Productivity of Rajapur Taluka

Year	Area Under Production (Ha)	%	Productivity (Tonne Per Ha)	%	Production (In Tonne)	%
2016-17	5067.13	28.48	2.50	30.53	12667.83	25.82
2017-18	5751.54	32.33	2.69	32.84	15471.64	31.54
2018-19	6971.22	39.19	3.00	36.63	20913.66	42.64
Total	17,789.89	100	8.19	100	49053.13	100

Source : Agriculture Department, Rajapur.

According to Agriculture Department, in 2018 – 19, area under production of mangoes is 6971.22 hector. It increased by 6.89% as compared to 2017-18. It has good sign because due to increase in area under production, production has been increased. In 2018-19, production of Rajapur taluka is 20,913.66 tonnes. It increased by 11.1% as compared to 2017-18. If uncultivated land is brought under mango plantation, the mango production will be increased.

Table No- 4

Analysis of Problems of Mango Growers

Sr. No.	Problems	No. of Respondents (Out Of 209)	%
1	Planting and Maintaining	170	81.33
2	Assembly of mangoes	120	57.41
3	Storing	100	47.84
4	Selling	105	50.23
5	Collecting information	85	40.67
6	Finance	135	64.59

Source : Primary survey

Table No-4 indicates the problems of mango growers. The problems are about planting and maintaining, assembly of mangoes, storing, selling, and collecting information and finance.

According to primary survey, 81.33% of the respondents were found to have facing the problem of cultivation. About 57.41% are facing the problems of assembly of mangoes. About 47.84% of the respondents have facing the problem of storage. About 50.23% of the respondents have facing the problem of selling. About 64.59% of the respondents have facing the problem of finance.

The problem of plant protection and its up keeping of plants is the basic problem. The problem of plant protection mainly arises in summer season. Pedestrians passing by put a fire by smoking and dry

Scanned with OKEN Scanner

grass catch the fire immediately and spread over the fire immediately and spread over the planted area and all plants burnt out by that fire. Thus the fire protection is also the serious problem. Further the plants are to be protected from wild animals as pigs or cattle. They used to destroy the small plants in search of their food. Further the plants are to be protected from various diseases of plants or various warms as t - Mosquito, Truck Warms etc.

In Rajapur, many respondent cultivators have their mango plantations in forest area or hilly area. Therefore, they have been suffering in serious problem of assembly of mangoes. Except this Marketing, Finance, Storing and Lack of Regulated Market are the major problems of Mango Growers.

Table No-5

Analysis of Prospects of Mango Business According to Mango Growers

Sr. No.	Prospects	No. Of Respondents	%
a.	Yes	209	100
b.	No	Zero	Zero
Reasons :			
1	Good Cash Crop	115	71.77
2	Spot Payment	175	98.08
3	Less Investment	90	88.51
4	Export Earnings	35	98.56

Source : Primary survey

Table No-5 shows, the analysis of prospects of mangoes according to mango growers. According to 100% respondents of Rajapur, mango product has glorious prospects though there are various problems to be faced, at the different steps, by different functionaries.

Conclusions and Suggestions

The need of present era is to increase productivity of each crop. It is helpful to satisfy regular needs of our heavy population as well as getting foreign exchange. The aim of federalism is to reduce regional imbalances. Mango Industry will be focused to reduce regional imbalances by creating industrial development, generating employment and so on. From this study, following conclusions are found out and suggestions are given to the development of mango industry.

1. In this study, it has found out lack of knowledge about proper plantation method, fertilizer dose etc. In intentions of before time crop the mango growers used chemicals is badly affected on productivity of mangoes. Therefore, the Government should be given proper training to mango growers. It will helpful for increasing productivity of mango.
2. The extension organization in this area needs to organize practical training program to the needy farmers about

Scanned with OKEN Scanner

new technology.

3. The new technology should be encouraged. The program should be set up for transfer of scientific technology to farming community by way of farmer's training.
4. The facility of advanced payment against the crop may make available through co-operative societies to the cultivators to safeguard the interest.
5. The cultivators are satisfied with whatever they get and not aware of the efforts to be made for increasing the productivity of the plants, improve the market relations. In order to increase their income, training at the farm's level should be encouraged.

Bibliography

Books :

- Sagar R. (2007) Maharashtra at [illegible] Pune R. Sagar Publication.

Journals :

- Deepak Shaha (2008), Marketing Patterns of Grapes in Maharashtra: An Appraisal' Indian Journal of Agriculture Marketing 14(1) p 40-48.
- Manish Jain (2002), Horticulture: A golden revolution on the anvil' Agriculture Today p 17-23.
- Dr. R. Hariharan (2014), A study on Problems in Marketing of Mangoes in Dharmapuri District' Journal of Exclusive Management Science.
- Purushottam Burg (2017), Challenges facing mango cultivation of India and the feasible solutions. Int. Journal of Management and Development Studies 256-259.

References :

1. https://www.agriculturalinfo.[illegible] indianmango/mango

2019-20

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

June 2020, Special Issue

Krishnarao Sitaram Desai Shikshan Mandal's

S. K. PATIL SINDHUDURG MAHAVIDYALAYA, MALVAN

Dist. Sindhudurg 416606, Maharashtra

Affiliated to University of Mumbai (NAAC Grade "B")

Online One Day National Conference On
"Post Covid 19 Strategies - Challenges and Innovations"

Organised by
Internal Quality Assurance Cell (IQAC),

S. K. Patil Sindhudurg Mahavidyalaya, Malvan

Date : Thursday, 11 June, 2020
Time : 10:00 AM

» Theme of the Conference «

Post COVID-19 Strategies – Challenges and Innovations

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Index

Sr. No.	Content	Author	Page
1	An Analytical Review of Public Health Condition in India from COVID19 Pandemic Perspective with Special Reference to Maharashtra State	Mr. Abhijit Pandharinath Mahale	8
2	Post COVID-19 Strategies for Tourism and Entertainment Industry	Dr. Sumedha Naik	16
3	Islamic Banking – The Need of the Hour	C.A. Shailesh Dattatraya Borkar	22
4	Issues of Sustainable Development of Agricultural In India	Dr. Gitte Madhukar Raghunathrao	26
5	Challenges and Opportunities of Technological And Metacognitive Learning – Post Covid 19 Era	Anuradha S.	33
6	Post Covid-19 & Educational Sector in India: Analytical Study	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	39
7	Post Covid-19: Challenges before Indian Economy	Mrs. Mugdha Atul Kamat	48
8	Study of Impact of Covid-19 Pandemic on Education System in India	S. S. Nimgare and U.W. Fule	57
9	Forecasting and Management of Infectious Diseases Using Big Data Analytics	Neha Vora	62
10	Impact of Covid-19 on Indian Education Sector	Isha Mahajan and Yash Kaul	67
11	Studies of Some Pollution Controlling Plants	Manik S. Khandare	70
12	Post Covid – 19 Strategies Challenges and Innovations	Malvika Ajit	73
13	Impact of Covid 19 Pandemic on Higher Education in India: Challenges AndInnovations	Mr. Premraj Subhash Patil	82
14	Reverse Migration in India due to COVID-19 Pandemic	U.W. Fule and S. S. Nimgare	87
15	Study of the Impact of Covid 19 on Indian Consumer Behaviour	Mr. Dayanand Vishwanath Thakur	92
16	Study of the Post Covid 19 Strategies for the Development of Industries and Economy of Maharashtra	Dr. Vilas B. Zodage	102
17	Post Covid-19 Opportunities and Challenges For Micro Small Medium Enterprises (MSME) Development In India	Sreejai Srikanth	113
18	Study of the Impact of Reverse Migration of Migrants in Mumbai	Naresh Sukhani	121
19	COVID-19 – Impact & Challenges	Prof. B. H. Chaugule	131
20	dksjksuk ;q/n vkf.k Hkkjrh; vFkZO;oLFksojhy ifj.kke	izk- MkW- ,c~- vkj- [kksr	137

Scanned with OKEN Scanner

POST COVID-19 & AN EDUCATIONAL SECTOR IN INDIA: ANALYTICAL STUDY

Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)

Asst. Professor, Department of Commerce

Arts, Commerce and Science College, Kharepatan

Email Id:vaseemahsaas19830201@gmail.com Mobile No. 7972063362

Abstract

This paper is focused on COVID-19, its effect on educational sector in India and recommendations to overcome education sector. The COVID-19 and its effect of lockdown are badly influenced to whole education system of the world. School closures impact not only students, teachers, and families, but have far-reaching economic and societal consequences. The School closures in response to the pandemic have shed light on various social and economic issues, including student debt, digital learning, food insecurity, and homelessness, as well as access to childcare, health care, housing, internet, and disability services. The impact was more severe for disadvantaged children and their families, causing interrupted learning, compromised nutrition, childcare problems, and consequent economic cost to families who could not work. Therefore, the researcher has chosen this subject for study.The secondary data has been used for this study. Following suggestions has been given.

✓ *Immediate measures are essential to ensure continuity of learning in government schools and universities. Open-source digital learning solutions and Learning Management Software should be adopted so teachers can conduct teaching online.*

✓ *Ensure inclusion of the distance learning programmes.*

Scanned with OKEN Scanner

✓ *Indian traditional knowledge is well known across the globe for its scientific innovations, values, and benefits to develop sustainable technologies and medicines. The courses on Indian traditional knowledge systems in the fields of yoga, Indian medicines, architecture, hydraulics, ethno botany, metallurgy and agriculture should be integrated with a present-day mainstream university education to serve the larger cause of humanity.*

Key Words: *- COVID, education, management, yoga.*

Introduction:-

Coronavirus disease 2019 (COVID-19) other names are Corona virus, Corona, COVID. Corona virus disease 2019 (COVID-19) is an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-CoV-2) First identified in December 2019 in Wuhan, China; it resulted in an ongoing pandemic. The first case may be traced back to 17 November 2019.

COVID-19 at a Glance:-

Specialty	Infectious disease
Symptoms	Fever, cough, fatigue, shortness of breath, loss of smell; sometimes no symptoms at all[5][6]
Complications	Pneumonia, viral sepsis, acute respiratory distress syndrome, kidney failure, cytokine release syndrome
Usual onset	2–14 days (typically 5) from infection
Causes	Severe acute respiratory syndrome coronavirus 2 (SARS-CoV-2)
Risk factors	Travel, viral exposure
Diagnostic method	rRT-PCR testing, CT scan
Prevention	Hand washing, face coverings, quarantine, social distancing
Treatment	Symptomatic and supportive
Frequency	6,511,668 confirmed cases
Deaths	386,073 (5.9% of confirmed cases)

Scanned with OKEN Scanner

According to the World Health Organization (WHO), there are neither vaccines nor specific antiviral treatments for COVID-19. On 1 May 2020, the United States gave emergency use authorization to the antiviral remedies for people hospitalized with severe COVID-19 [citation needed] Management involves the treatment of symptoms, supportive care, isolation, and experimental measures. The World Health Organization (WHO) declared the COVID-19 outbreak a public health emergency of international concern (PHEIC) on 30 January 2020 and a pandemic on 11 March 2020. Local transmission of the disease has occurred in most countries across all six WHO regions.

Objectives:-

1. To know state wise status of COVID-19 in India.
2. To study effect of COVID-19 on Educational sector in India.
3. To give suggestions to face challenges before Educational sector in post COVID-19 in India.

Need For Study:-

The COVID-19 and its effect of lockdown are badly influenced to whole education system of the world. School closures impact not only students, teachers, and families, but have far-reaching economic and societal consequences. The School closures in response to the pandemic have shed light on various social and economic issues, including student debt, digital learning, food insecurity, and homelessness, as well as access to childcare, health care, housing, internet, and disability services. The impact was more severe for disadvantaged children and their families, causing interrupted learning, compromised nutrition, childcare problems, and consequent economic cost to families who could not work. Therefore, the researcher has chosen this subject for study.

LITERATURE SURVEY

- **Simon Burgess, Hans Henrik Sievertsen (2020) studied** ''Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education', in his study, he depicted that in higher education many universities and colleges are replacing traditional exams with online assessment tools. This is a new area for both teachers and students, and assessments will likely have larger measurement

Scanned with OKEN Scanner

error than usual. Research shows that employers use educational credentials such as degree classifications and grade point averages to sort applicants. The careers of this year's university graduates may be severely affected by the COVID-19 pandemic. They have experienced major teaching interruptions in the final part of their studies, they are experiencing major interruptions in their assessments, and finally they are likely to graduate at the beginning of a major global recession. Evidence suggests that poor market conditions at labour market entry cause workers to accept lower paid jobs, and that this has permanent effects for the careers of some.

RESEARCH METHODOLOGY

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data:-

The secondary data is necessary in developing a theoretical framework and to get knowledge about COVID-19, effect of COVID-19 on educational sector, strategies will be determine to face these problems in educational sector etc. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

ANALYSIS AND DISCUSSION

Table No.-1

State-wise status of corona virus cases in India June- 2020

Sr. No.	States	No. of Corona Virus Cases
1	Andaman and Nicobar Islands	33
2	Andhra Pradesh	2,205
3	Assam	87
4	Bihar	994
5	Chandigarh	191
6	Chhattisgarh	60
7	Dadara Nagar Haveli	1
8	Delhi	7,233
9	Goa	14

Scanned with OKEN Scanner

10	Gujarat	9,591
11	Haryana	818
12	Himachal Pradesh	74
13	Jammu and Kashmir	983
14	Jharkhand	197
15	Karnataka	987
16	Kerala	560
17	Ladakh	43
18	Madhya Pradesh	4,426
19	Maharashtra	27,524
20	Manipur	3
21	Meghalaya	13
22	Odisha	611
23	Puducherry	13
24	Punjab	1,925
25	Rajasthan	4,534
26	Tamil Nadu	9,764
27	Telangana	1,414
28	Tripura	156
29	Uttarakhand	78
30	Uttar Pradesh	3,902
31	West Bengal	2,377

Source :- https://www.deccanherald.com/national/coronavirus-india-update-state-wise-total-number-of-confirmed-cases-deaths-on-may-13-836999.html

India's COVID-19 count crossed the grim milestone of 80,000 today as the states added 3,967 fresh cases. Delhi witnessed the biggest spike in daily coronavirus count. As many as 472 people tested positive for the virus in the national capital. The total number of coronavirus cases in the country increased to 81,970, according to ministry of health and family welfare.

Maharashtra witnessed a huge spike in COVID-19 count as the state detected over 1,600 fresh cases in June 2020. Mumbai alone reported over 14,000 coronavirus cases. Maharashtra was the only state in the country to report over 25,000 COVID-19 cases. Coronavirus infected 27,524 people in state. Tamil Nadu overtook Gujarat as the state with second highest count of COVID-19 cases. However, the state saw a decline in new coronavirus cases.

Impact of COVID-19 on Educational Sector :-

Scanned with OKEN Scanner

The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future.

Sometime in the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel corona virus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education sector—board examinations, nursery school admissions, entrance tests of various universities and competitive examinations, among others, are all held during this period. As the days pass by with no immediate solution to stop the outbreak of Covid-19, school and university closures will not only have a short-term impact on the continuity of learning for more than 285 million young learners in India but also engender far-reaching economic and societal consequences.

The structure of schooling and learning, including teaching and assessment methodologies, was the first to be affected by these closures. Only a handful of private schools could adopt online teaching methods. Their low-income private and government school counterparts, on the other hand, have completely shut down for not having access to e-learning solutions. The students, in addition to the missed opportunities for learning, no longer have access to healthy meals during this time and are subject to economic and social stress.

The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. A large number of Indian students—second only to China—enrol in universities abroad, especially in countries worst affected by the pandemic, the US, UK, Australia and China. Many such students have now been barred from leaving these countries. If the situation persists, in the long run, a decline in the demand for international higher education is expected.

The bigger concern, however, on everybody's mind is the effect of the disease on the employment rate. Recent graduates in India are fearing withdrawal of job offers from corporates because of the current situation. The Centre for Monitoring Indian Economy's estimates on unemployment shot up from 8.4% in mid-March to 23% in early April and the urban unemployment rate to 30.9%.

Scanned with OKEN Scanner

Needless to say, the pandemic has transformed the centuries-old, chalk–talk teaching model to one driven by technology. This disruption in the delivery of education is pushing policymakers to figure out how to drive engagement at scale while ensuring inclusive e-learning solutions and tackling the digital divide.

Measures by Government of India to face this problem-

The Government of India announced a variety of measures to tackle the situation, from food security and extra funds for healthcare and for the states, to sector related incentives and tax deadline extensions. On 26 March a number of economic relief measures for the poor were announced totalling over ₹170,000 crore (US$24 billion). The next day the Reserve Bank of India also announced a number of measures which would make available ₹374,000 crore (US$52 billion) to the country's financial system. The World Bank and Asian Development Bank approved support to India to tackle the coronavirus pandemic.

The different phases of India's lockdown up to the "first unlock" on 1 June had varying degrees of the opening of the economy. On 17 April, the RBI Governor announced more measures to counter the economic impact of the pandemic including ₹50,000 crore (US$7.0 billion) special finance to NABARD, SIDBI, and NHB.[15] On 18 April, to protect Indian companies during the pandemic, the government changed India's foreign direct investment policy. The Department of Military Affairs put on hold all capital acquisitions for the beginning of the financial year. The Chief of Defence Staff has announced that India should minimize costly defence imports and give a chance to domestic production; also making sure not to "misrepresent operational requirements".

On 12 May the Prime Minister announced an overall economic package worth 20 lakh crore (US$280 billion), 10% of India's GDP, with emphasis on India as a self-reliant nation. During the next five days the Finance Minister announced the details of the economic package. Two days later the Cabinet cleared a number of proposals in the economic package including a free food grains package.

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS

Scanned with OKEN Scanner

In the second week of March, state governments across the country began shutting down schools and colleges temporarily as a measure to contain the spread of the novel coronavirus. It's close to a month and there is no certainty when they will reopen. This is a crucial time for the education sector—board examinations, nursery school admissions, entrance tests of various universities and competitive examinations, among others, are all held during this period. As the days pass by with no immediate solution to stop the outbreak of Covid-19, school and university closures will not only have a short-term impact on the continuity of learning for more than 285 million young learners in India but also engender far-reaching economic and societal consequences. Only a handful of private schools could adopt online teaching methods. Their low-income private and government school counterparts, on the other hand, have completely shut down for not having access to e-learning solutions.

The pandemic has significantly disrupted the higher education sector as well, which is a critical determinant of a country's economic future. Therefore, following suggestions are given to overcome this problem of education sector.

1. Immediate measures are essential to ensure continuity of learning in government schools and universities. Open-source digital learning solutions and Learning Management Software should be adopted so teachers can conduct teaching online.
2. Strategies are required to prepare the higher education sector for the evolving demand–supply trends across the globe—particularly those related to the global mobility of students and faculty and improving the quality of and demand for higher studies in India. Further, immediate measures are required to mitigate the effects of the pandemic on job offers, internship programs, and research projects.
3. It is also important to reconsider the current delivery and pedagogical methods in school and higher education by seamlessly integrating classroom learning with e-learning modes to build a unified learning system.
4. Inclusive learning solutions, especially for the most vulnerable and marginalized, need to be developed. With a rapid increase of mobile internet users in India, which is expected to reach 85% households by 2024, technology is enabling ubiquitous access and personalization of education even in the remotest parts of the country. This can change the

Scanned with OKEN Scanner

schooling system and increase the effectiveness of learning and teaching, giving students and teachers multiple options to choose from. Many aspirational districts have initiated innovative, mobile-based learning models for effective delivery of education, which can be adopted by others.

5. Ensure inclusion of the distance learning programmes: Implement measures to ensure that students including those with disabilities or from low-income backgrounds have access to distance learning programmes, if only a limited number of them have access to digital devices. Consider temporarily decentralising such devices from computer labs to families and support them with internet connectivity.

6. Indian traditional knowledge is well known across the globe for its scientific innovations, values, and benefits to develop sustainable technologies and medicines. The courses on Indian traditional knowledge systems in the fields of yoga, Indian medicines, architecture, hydraulics, ethno botany, metallurgy and agriculture should be integrated with a present-day mainstream university education to serve the larger cause of humanity.

References:-

- Simon Burgess, Hans Henrik Sievertsen (2020), 'Schools, skills, and learning: The impact of COVID-19 on education', VOX CEPR Policy Porter.
- en.wikipedia.org
- https://government.economictimes.indiatimes.com/news/education/covid-19-pandemic-impact-and-strategies-for-education-sector-in-india/75173099
- www.naeyc.org.
- https://plus.google.com/+UNESCO (2020-03-04). "COVID-19 Educational Disruption and Response". UNESCO. Retrieved 2020-05-24.
- "COVID-19 Educational Disruption and Response". UNESCO. 2020-03-04. Retrieved 2020-04-12.
- "Update from Cambridge International on May/June 2020 exams". Cambridge International Examinations. Retrieved 23 March 2020.
- "May 2020 examinations will no longer be held". International Baccalaureate. 23 March 2020. Retrieved 28 March 2020.

Scanned with OKEN Scanner

- Bao, Xue; Qu, Hang; Zhang, Ruixiong; Hogan, Tiffany P. (2020-05-13). "Literacy Loss in Kindergarten Children during COVID-19 School Closures". SocArXiv. doi:10.31235/osf.io/nbv79.
- "Adverse consequences of school closures". UNESCO. 2020-03-10. Retrieved 2020-03-15.
- Lindzon J (2020-03-12). "School closures are starting, and they'll have far-reaching economic impacts". Fast Company. Retrieved 2020-03-22.
- Jamerson J, Mitchell J (2020-03-20). "Student-Loan Debt Relief Offers Support to an Economy Battered by Coronavirus". Wall Street Journal. ISSN 0099-9660. Retrieved 2020-03-23.
- https://www.deccanherald.com/national/coronavirus-india-update-state-wise-total-number-of-confirmed-cases-deaths-on-may-13-836999.html

Scanned with OKEN Scanner

ISBN - 978-81 951099-0-6

Current Trends in Humanities & Commerce

Peer-Reviewed Book Chapter

Chief Editor : Prof. Virag.S.Gawande
Editor : Dr.Dinesh W.Nichit

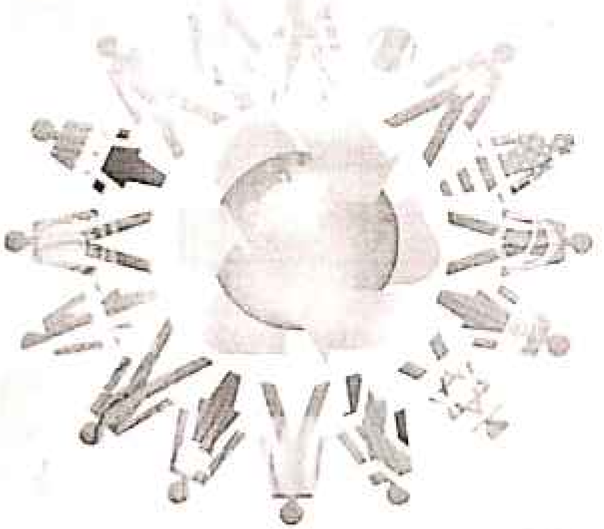

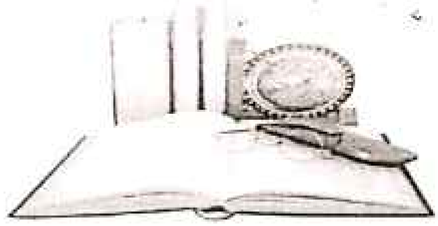

2019-20

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

Index

1	Banking Regulation (Amendment) Bill, 2020:Features and Impact **Principal Dr.V.A.Mane**	1
2	Determinants of Foreign Direct Investment and Its Impact Growth of Indian Economy **Dr. Ajaykumar M. Palwe**	13
3	Importance of Stress Management **Dr. Amey Vinayak Kale**	20
4	Wellness – A Need Of Hour **Dr. Shirish V. Topare**	26
5	A Study of financial Crises of the Punjab and Maharashtra Cooperative Bank,Mumbai **Dr.Sunita Hansraj Ambawade**	29
6	Study of various streams of Indian Historiography **Dr.Y.M.Salunke**	41
7	Constitutional Prospective of women's property Rights in India: An overview **Mrs. Jyosna Bhausaheb Dighe**	52
8	"Role of lic in economic development of rajapur taluka" **Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena,**	64
9	Mobile Banking: Hurdles And Remedies **Mrs. Mugdha Atul Kamat**	76
10	Savitribai Phule's contribution to nation building **Prof. Dr. Pramod Rameshwar Chavan**	90
11	E-Resources: A Revolution for Libraries **Prof. Guldagad Kiran Dhondiram**	95
12	A Historical Impact of Pandemic in Past and Present **Dr.Pramod Rameshwar Chavan**	101

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-951099-0-6

13	Covid-19 Pandemic and Its Effect on Indian Women: A Study **Baban Tukaramji Bhalerao**	108
14	India's National Policy On Personal Law: What is and What is expected to be **Dr. P. H. Pendharkar**	116
15	Human Rights and Environmental Rights **Mrs. Rohini S. Dhikale**	156
16	(कोविड–१९) महिला नेतृत्वाचा दृष्टीकोन एक अभ्यास **डॉ. किरण राजेंद्र बेलुरकर**	165
17	कोरोना काळातील कौटुंबिक हिंसाचाराचे विश्लेषणात्मक अध्ययन **प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे**	173
18	जलसाक्षरतेमध्ये महिलांची भूमिका **डॉ. विद्या श्रीकृष्ण भारंबे**	180
19	महाराष्ट्रातील नागरीकरण –ऐतिहासिक मागोवा **डॉ. प्रेमचंद गुंडू गायकवाड**	188
20	दृष्टांतपाठातील आचार संहिता **डॉ. प्रा. प्रवीण कारंजकर**	195
21	घरगुती काम करणाऱ्या महिलांवर कोविड–१९ च्या लॉकडाऊनचा प्रभाव **डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार**	201
22	राज्यशास्त्र आणि स्पर्धा परीक्षा **डॉ. विनोद मोरातराव मुडे**	207
23	कोरोना काळातील समस्या आव्हाने आणि उपाययोजना **प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख**	217
24	मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान **प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई**	225

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-951099-0-6

25	कोव्हीड–१९ ने भारतीय अर्थव्यवस्थेतील परिणाम **प्रा.डॉ.सौ. सुनिता एस.राठोड**	237
26	१९६० नंतरची ग्रामीण कथा **प्रा.डॉ.बाबाराव मारोती ठावरी**	249
27	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास **प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे**	259
28	संत एकनाथांच्या भारूडातील लोक प्रबोधन आणि नैतिक शिकवण **प्रा. महेंद्र द. झलके**	278
29	डॉ. पंजाबराव देशमुख यांचे शैक्षणिक कार्य **प्रा. रमेश सोनू झरेकर**	285
30	संत ज्ञानेश्वर एक बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व **प्रा. डॉ. विनोद यू.भालेराव**	294

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-[illegible]

मराठीतील ज्ञानपीठ विजेत्या साहित्यिकांचे योगदान

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई

प्रस्तावना :-

शिवछत्रपतींच्या पवित्र पदस्पर्शाने पावन झालेल्या आपल्या महाराष्ट्राला समृद्ध असा वारसा लाभला आहे. आपला महाराष्ट्र विविधतेने नटलेला सुजलाम सुफलाम असा प्रदेश आहे. या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध असलेल्या आपल्या महाराष्ट्राला संतांची फार मोठी परंपरा लाभली आहे. विविधतेने समृद्ध असलेल्या आपल्या महाराष्ट्राला साहित्याने देखील निश्चितच समृद्ध केले आहे. यामध्ये कथा,कादंबरी,कविता,नाटक,चरित्र,आत्मचरित्र,एकांकिका इ. विविध साहित्यप्रकारांनी आपले मराठी साहित्यविश्व समृद्ध आहे. या साहित्यप्रकारांचे लेखन अनेक मान्यवर लेखकांनी केलेले आहे. त्यांचे साहित्य क्षेत्रातील योगदान खुप मोलाचे आहे.

भारतातील साहित्य क्षेत्रातील 'ज्ञानपीठ' हा सर्वोच्च पुरस्कार मानला जातो. विशेष म्हणजे देशातील एकूण २२ शासकीय राज भाषांपैकी चार वेळा मराठी भाषेचा गौरव करण्यात आला आहे.

१९७४ मध्ये पहिल्यांदाच मराठी कादंबरी ला ज्ञानपीठ पुरस्कार देण्यात आला होता. खांडेकरांच्या 'ययाति' या कादंबरीला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. ही कादंबरी साहित्य क्षेत्रासाठी वरदान ठरली. या कादंबरीसाठी १९६० मध्ये साहित्य अकादमी पुरस्काराने देखील गौरविण्यात आले होते. खांडेकर यांनी 'ययाति' कादंबरीतून जीवन जगण्याचे अंतिम तथ्य काय आणि शेवटी असणारे अंतिम सत्य याचे फार सुंदर आणि मार्मिक अर्थ विषद केले आहेत.

१९८७ मध्ये वि.वा.शिरवाडकर यांनी लिहिलेल्या 'नटसम्राट' नाटकाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. शिरवाडकरांनी कुसुमाग्रज या नावाने कविता लिहिल्या आहेत. त्यांच्या कविता या मराठी भाषेचा दागिना आहेत. त्यामुळेच कुसुमाग्रज यांचा

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

जन्मदिन मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो. 'नटसम्राट' हे नाटक अजरामर नाटक ठरले आहे. या नाटकावर चित्रपटही प्रदर्शित झाला आहे.

२००३ मध्ये विंदा करंदीकर यांच्या 'अष्टदर्शने' या काव्यसंग्रहाला ज्ञानपीठ पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आले होते. या काव्यसंग्रहात करंदीकरांनी सात युरोपीय आणि एक भारतीय तत्त्वज्ञ यांच्या लेखनावर आधारित ओव्या रुपात पुस्तक लिहिले आहे. विशेष म्हणजे विंदांनी ज्ञानपीठ पुरस्काराची मिळालेली रक्कम त्यांनी साने गुरुजी राष्ट्रीय स्मारकाकडे सुपूर्द केली होती. विंदाच्या रंजक आणि वैचारिक काव्यांवर लोकांनी फार प्रेम केले आहे. त्यांच्या काव्यामध्ये वास्तवाची तितकीच जाणीव आहे.

२०१४ मध्ये भालचंद्र नेमाडे यांच्या 'हिंदू- जगण्याची समृद्ध अडगळ' या पुस्तकाला ज्ञानपीठ पुरस्काराने गौरविण्यात आले होते. विशेष म्हणजे त्यांनी हि कादंबरी लिहिण्यापूर्वी तब्बल तीस वर्षे लेखन निशाणी घेतली होती. त्यांच्या 'कोसला' कादंबरीलाही वाचकांनी भरभरून पसंती दिली होती. 'देखणी' आणि 'मेलडी' हे प्रचलित कवितासंग्रह आहेत. बिढार, जरिला, झूल या त्यांच्या काल्पनिक कादंबऱ्याही लोकप्रिय आहेत. त्याचबरोबर समीक्षक म्हणूनही त्यांची एक वेगळी ख्याती आहे.

आपल्या मराठी भाषेला ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळवून देणारे वि.स.खांडेकर, वि.वा.शिरवाडकर, विंदा करंदीकर व भालचंद्र नेमाडे यांच्या साहित्याचा सविस्तर आढावा मी या शोधनिबंधात पुढे घेत आहे.

वि.स.खांडेकर. :

ज्यांनी मराठी साहित्याची अखंडपणे ५० वर्षे सेवा करून, मराठी भाषेचे वैभव वाढविले, ज्यांना ज्ञानपीठ पुरस्काराचा पहिला मानकरी होण्याचा बहुमान मिळाला. त्या खांडेकरांचा जन्म सांगली येथे ११ जानेवारी १८९८ रोजी संकष्टी दिवशी झाला. गणपती हे सांगलीकरांचे दैवत अन त्यात खांडेकरांचा जन्म संकष्टी चतुर्थी दिवशी झालेला, त्यामुळे

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

त्यांचे नाव 'गणेश' ठेवले. त्यांचे वडील आत्मारामपंत हे सांगली संस्थानात मुन्सफ होते. खांडेकर लहानपणापासून हुशार तर होतेच पण त्याचबरोबर त्यांना नाटकाची खूप आवड होती. लहानपणी मित्रांना एकत्र करून छोटी-छोटी नाटके त्यांनी बसविली होती. त्यांना वाचनाचीही खूप आवड होती. याशिवाय कृष्णा नदीत पोहायला जाणे, क्रिकेट खेळणे हे त्यांचे आवडते छंद होते. नाट्यपंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या सांगलीने खांडेकरांच्या मनात नाट्याची आवड निर्माण केली. त्यामुळेच त्यांनी भावी आयुष्यात एक यशस्वी नाटककार बनण्याचे स्वप्न बाळगले होते. पुढे साहित्याच्या क्षेत्रात पदार्पण करताना १९२८ मध्ये त्यांनी 'रंकाचे राज्य' या नावाचे नाटकही लिहिले होते.

पुढे खांडेकर एक कादंबरीकार-कथाकार म्हणून प्रसिद्धीस आले. नाटककार बनण्याचे त्यांचे स्वप्न अपुरे राहिले अर्थात त्याचे कारण म्हणजे ते फार दिवस सांगलीत राहिले नाहीत. शिक्षणासाठी त्यांना पुढे पुण्यात अन त्यानंतर दत्तक गेल्यामुळे कोकणात जावे लागले. कोकणातील दुःख-दारिद्र्य पाहून व देशातील बदलती राजकीय व सामाजिक अवस्था पाहून त्यांना हे जीवन टिपण्यासाठी बंदिस्त नाटकांपेक्षा कादंबरीचा विशाल पट भावला व त्यामुळेच ते नाटकांकडून – कादंबरीकडे वळले. वयाच्या १० व्या वर्षी खांडेकर इंग्रजी दुसरीत असताना त्यांच्या मनावर आघात करणारी व त्यांना अकाली प्रौढ बनविणारी एक कारुण्यमय घटना घडली, ती म्हणजे त्यांच्या वडिलांना आलेला अर्धांग वायूचा झटका होय. आपल्यावर नितांत प्रेम करणाऱ्या वडिलांची विकलांग अवस्था पाहून खांडेकर दुःखी झाले, व्यथित झाले. विश्वाच्या या प्रचंड मोठ्या पोकळीत मनुष्य किती पराधीन आहे, अगतिक आहे हे त्यांना कळून चुकले. पण आलेल्या संकटाला घाबरून न जाता धैर्याने तोंड दिले पाहिजे हे मनाशी ठरवून त्यांनी वडिलांची सेवा केली. आयुष्यातील हा आघात सहन करण्याची ताकद त्यांना रामायण-महाभारत पुराण कथांतून मिळाली. त्यावेळी मिळेल तो वेळ ते वाचनात घालवू लागले. त्यामुळे त्यांना वाचनाची आवड लागली. या काळात त्यांनी अनेक नाटके, कादंबऱ्या,

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

कविता यांचे वाचन केले. त्यामुळे अल्प वयातच त्यांना साहित्याची गोडी लागली व साहित्याची जाणीव प्रगल्भ झाली. ही प्रगल्भता लेखनावेळी उपयुक्त ठरली.

खांडेकरांच्या सर्व कथा-कादंबऱ्यातून आपल्याला विशेषत्वाने "करुणा" दिसून येते. अनिष्ठ रूढी-परंपरा विषयी चीड दिसून येते. देव दगडात नाही तर तो माणसात आहे हा विचार खांडेकरांनी अनेक ठिकाणी मांडला आहे. समाजातील विषमता हा त्यांच्या चिंतनाचा अखंड विषय बनून राहिला आहे. त्याचे कारणही त्यांच्या बालपणीच्या आयुष्यातील अनुभवातच लपले आहे. गरीब आणि श्रीमंत यांच्यातील संघर्ष दाखविताना ते नेहमीच गरिबांची बाजू घेताना दिसतात. अर्थात पुढे मार्क्सवादाचे त्यांना आकर्षण वाटले. कोकणातील दारिद्र्य पाहून ते अस्वस्थ बनले. १३ जानेवारी १९१६ रोजी खांडेकरांच्या जीवनात एक प्रमुख स्थित्यंतर घडले. या स्थित्यंतरामुळेच खांडेकरांचा आणि कोकणचा संबंध आला. खांडेकरांना सावंतवाडीजवळील नानेली गावच्या जमीनदार चुलत्यांनी दत्तक घेतले आणि पूर्वीचे गणेश आत्माराम खांडेकर विष्णू वामन शिरवाडकर झाले. श्रीमंत चुलत्यांना दत्तक गेल्यामुळे आपली आर्थिक कुचंबना होणार नाही व आपले शिक्षण व्यवस्थित पार पडेल असे त्यांना वाटत होते पण दत्तक वडिलांच्या पैशाविषयक रडकथा आणि पुण्यातील मलेरियाची साथ या दोन कारणांनी खांडेकर आपले कॉलेज शिक्षण अर्धवट सोडून नानेलीला परत आले.

खांडेकर पुण्याला परत आले, मात्र त्यांचे दत्तक वडिलांशी कधीच पटले नाही. त्यांची इच्छा खांडेकरांनी वकील होऊन खोऱ्याने पैसा ओढावा अशी होती तर खांडेकरांना मात्र खेड्यात जाऊन शैक्षणिक कार्य करायचे होते. शेवटी त्यांनी शिरोडा येथे शिक्षकाची नोकरी स्विकारली. १९२०-१९३८ पर्यंत तब्बल २० वर्षे ते शिरोड्याला राहिले. त्या वातावरणात ते रमले, तिथेच त्यांनी अनेक कथा-कादंबऱ्या लिहिल्या. एक लेखक म्हणून ते नावारूपाला आले. एक ध्येयवादी शिक्षक, प्रतिभावंत लेखक म्हणून सारा महाराष्ट्र त्यांना ओळखू लागला. खांडेकरांच्या कथा-

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

कादंबऱ्या वाचून त्यांच्या प्रतिभेचा वापर चित्रपट सृष्टीसाठी खूप चांगला होईल असा विचार करून बाबुराव पेंढारकर आणि विनायक कर्नाटकी यांनी 'हंस' पिक्चर्सच्या कथालेखानासाठी खांडेकरांना कोल्हापुरात आणले. चित्रपटकथा लेखन, कादंबरी लेखन व प्रकृतीची तक्रार या कारणानी खांडेकरांनी कोल्हापूरला स्थायिक होण्याचा निर्णय घेतला. त्यांनी छाया, ज्वाला, देवता, सुखाचा शोध, अमृत इ. अनेक चित्रपटांच्या कथा-पटकथा लिहिल्या.

खांडेकरांनी विपुल अशी साहित्य निर्मितीही केली आहे. वाङमयाचे सर्वच प्रकार त्यांनी समर्थपणे हाताळले आहेत. १९१७ पासून जवळ-जवळ १९७५ पर्यंत त्यांनी सातत्याने लिखाण केले आहे. त्यांच्या साहित्याची वर्गवारी पुढीलप्रमाणे करता येईल.

* कादंबरी – * नाटक –
* कथासंग्रह –* रूपककथा संग्रह –* लघुनिबंध संग्रह * प्रबंध –
साहित्यसाधना * भाषणसंग्रह –तीन संमेलने १९४७
* समीक्षा लेखसंग्रह – * आत्मचरित्र –

खांडेकर हे जीवनवादी साहित्यिक होते. त्यांच्या सर्वच साहित्यातून तो डोकावताना दिसतो. लोकमान्यता, समाजमान्यता यापेक्षाही रसिकांनी मला आपल्या हृदयात जागा देऊ केली त्याबद्दल मी रसिकांचा अत्यंत ऋणी आहे. मी जगाचा निरोप घेण्याच्या मनस्थितीत आहे. कदाचित हे माझे शेवटचे भाषण ठरेल, हे उद्गार आहेत खांडेकरांचे १९७५ मध्ये कऱ्हाड येथे भरलेल्या ५१ व्या साहित्यसंमेलनात त्यांनी छोटेसे भाषण केले अन खरेच ते त्यांचे शेवटचे भाषण ठरले. आपल्या लेखणीने जीवनाच्या अर्थांचा विविध अंगानी वेध घेणारा प्रतिभावंत लेखक १९७६ मध्ये काळाच्या पडद्याआड निघून गेला. पंचगंगेच्या पवित्र काठावर त्यांचा देह पंचतत्वात विलीन झाला असला तरी मनाने ते अद्यापही येथे आहेत. पुस्तकांच्या, साहित्याच्या माध्यमातून ते आपणाशी अद्यापही बोलत असतात.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

वि.वा.शिरवाडकर :–

विष्णू वामन शिरवाडकर तथा कुसुमाग्रज म्हणजेच तात्यासाहेब शिरवाडकर यांचा जन्म नाशिक येथे २७ फेब्रुवारी १९१२ ला झाला. ते मराठी भाषेतील कवी, लेखक, नाटककार, कथाकार व समीक्षक होते. त्यांनी कुसुमाग्रज या टोपण नावाने कवितालेखन केले. ते आत्मनिष्ठ व समाजनिष्ठ जाणीव असणारे मराठीतील महत्त्वाचे लेखक मानले जातात. त्यांचे वर्णन सरस्वतीच्या मंदिरातील दैदिप्यमान रत्न असे करतात. ज्ञानपीठ पुरस्कार मिळविणारे ते दुसरे साहित्यिक होते. त्यांचा जन्म दिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा गौरव दिन म्हणून साजरा केला जातो.

मराठी अभिरुचीवर चार दशकांपेक्षा अधिक काळ प्रभाव गाजविणारे श्रेष्ठ प्रतिभावंत कवी, नाटककार, कथाकार, कादंबरीकार, लघुनिबंधकार व आस्वादक समीक्षक प्रामाणिक सामाजिक आस्था, क्रांतिकारक वृत्ती आणि शब्दकलेवरचे प्रभुत्त्व ही त्यांच्या काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत. त्यांच्यातला सखोल सहानुभूतीने त्यांना समाजातील सर्व थरांतील वास्तवाला भिडण्यासाठी आणि पौराणिक व ऐतिहासिक व्यक्तीमत्वांमधील मानवी वृत्तीचा शोध घेण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्यांच्यातल्या शोधक आणि चिकित्सक स्वभावाने त्यांना प्रत्यक्ष ईश्वरासंबंधी प्रश्न उपस्थित करायला आणि माणसाच्या समग्रतेचे आकलन करायला प्रवृत्त केले. मराठीतील त्यांच्या कविता तरुणांना प्रेरणा देणाऱ्या आहेत. सामाजिक अन्याय व विषमता या विषयांवर त्यांनी त्यांच्या लेखनातून कठोर टीका केली. 'साहित्यिकांनी सामाजिक बांधिलकी मानली पाहिजे'.या मताचा त्यांनी पुरस्कार केला, त्यांचे साहित्य लौकिकातावादी आहे. एका समाजमनस्क कलावंताच्या सामाजिक चिंतनाचा आलेख त्यात उमटला आहे. कलावादाचा अतिरेक आणि सामाजिकतेचा तिरस्कार अशा द्वंदात अडकलेल्या मराठी साहित्य व्यवहारात त्यांनी समन्वय साधला आहे. ते अहंकार, अनुभव आणि आविर्भाव ही कलेची आधारभुत तत्त्वे मानतात. त्यांचा हा विचार

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

लेखकसापेक्ष आहे. कुसुमाग्रज क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा मानतात. त्यामुळे साहित्याला ते विशुद्ध कला मानत नसून सामाजिक साधन मानतात. त्यांच्यामते काव्य हा माणसाच्या भोवतालच्या परिसराशी असलेला संवाद होय. शिरवाडकरांचे 'आनंद' हे पुस्तक काव्याचे उत्तम उदाहरण आहे. त्यांनी लेखकांच्या मध्यमवर्गीय समाजापासून अलिप्त राहण्याच्या वृत्तीवर टीका केली आहे. दुर्बोधतेला नकार दिला असून सामाजिकतेचा स्विकार केला आहे. सामाजिकतेलाच कुसुमाग्रज साहित्याचे परतत्त्व मानतात. काव्याचे श्रेष्ठत्व त्यातील कवित्वाने आणि रसिकत्वाने सिद्ध होते. त्याला परतत्त्वाचा स्पर्श झाल्यास अधिक श्रेयस्कर होय. त्यांच्या मते साहित्याने प्रत्यक्ष क्रांती होत नसली तरी क्रांती ही साहित्याची प्रेरणा होऊ शकते. द.दी.पुंडे म्हणतात कुसुमाग्रज नीतीची उभारणी मध्ययुगीन पाप पुण्यादि कल्पनांच्या आधारे न करता माणुसकीच्या तत्त्वावर, न्याय-अन्यायाच्या मूलगामी विचारांवर करतात.

कुसुमाग्रजांच्या साहित्य प्रवासाबरोबर माणूस म्हणून त्यांचे वेगळे व्यक्तिमत्त्व अभ्यासायच झाले तर ते अनेक पैलुनी पहावे लागेल. नाशिकमधील अनेक चळवळींचे ते प्रणेते होते. उदा. त्यांनी लोकहितवादी मंडळ १९५० मध्ये सुरु केले. नाशिकच्या प्रसिद्ध सार्वजनिक वाचनालयाचे ते १९६२ ते १९७२ पर्यंत अध्यक्ष होते. ते दशक वाचनालयाचे सुवर्णयुग म्हटले पाहिजे. सामाजिक किंवा वैयक्तिक अशा कुठल्याही प्रकल्पांना ते मार्गदर्शन करीत. कविता, नाटक, कादंबरी, कथा, लघुनिबंध इ. साहित्यप्रकार त्यांनी हाताळले आहेत ते पुढीलप्रमाणे :

* कवितासंग्रह : * निबंधसंग्रह : * नाटके * कथासंग्रह –
* कादंबरी – * आठवणीपर * एकांकिका –
* लघुनिबंध आणि इतर लेखन

साहित्यातील या भरीव कामगिरीबद्दल कुसुमाग्रजांना पुढील पुरस्कार मिळाले. उत्कृष्ट पुस्तकांसाठीचे महाराष्ट्र सरकारचे पुरस्कार –

(१) मराठी माती १९६०

(२) स्वगत १९६२

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-95109...

(३) हिमरेषा १९६२

(४) नटसम्राट १९७१ तसेच साहित्य अकादमी पुरस्कार १९७४

(५) ययाती आणि देवयानी १९६६

(६) वीज म्हणाली धरतीला – राज्य शासन पुरस्कार १९६७

(७) विशाखा – ज्ञानपीठ पुरस्कार

(८) भारत सरकारचा साहित्य क्षेत्रातील योगदानाबद्दल पद्मभूषण पुरस्कार १९९१

(९) अखिल भारतीय नाट्यपरिषदेचा 'राम गणेश गडकरी' पुरस्कार १९६५

(१०) अंतराळातील एका तारयास 'कुसुमाग्रज' हे नाव दिलेले आहे.

(११) १९७४ ला 'नटसम्राट' नाटकाला साहित्यसंघ पुरस्कार मिळाला.

(१२) १९७६ मध्ये पुणे विद्यापीठाने त्यांना 'डि लिट' ही सन्मानदर्शक पदवी प्रदान केली.

(१३) १९८८ मध्ये संगीत नाट्यलेखन पुरस्कार मिळाला.

* कुसुमाग्रजांना मिळालेले सन्मान –

(१) १९६० मध्ये मुंबई मराठे ग्रंथसंग्रालयाच्या अध्यक्षपदी निवड.

(२) १९६४ – मडगाव येथील अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनाचे अध्यक्ष.

(३) १९७० साली कोल्हापूर येथे भरलेल्या पहिल्या ५१ व्या मराठी नाट्यसंमेलनाचे अध्यक्षपद

(४) १९९० साली मुंबईत भरलेल्या पहिल्या जागतिक मराठी परिषदेचे अध्यक्षपद

(५) त्यांचा जन्मदिवस २७ फेब्रुवारी हा मराठी भाषा दिवस म्हणून साजरा केला जातो.

वि.दा.करंदीकर:–

यांचे पूर्ण नाव गोविंद विनायक करंदीकर. त्यांचा जन्म २३ ऑगस्ट १९१८ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यातील धालवली या गावी

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

झाला. विंदा हे कोकणातील पोंभुर्ल्यांचे. तिकडचा टिपीकल कोकणी स्वभाव विंदा मध्ये उतरला होता पण विंदा कोकण पट्टीत अडकले नाहीत व वैश्विक राहिले पण कोकणची दरिद्री अवस्था हा त्यांचा चिंतेचा आणि चिंतनाचा विषय कायम राहिला. उच्च शिक्षण कोल्हापूर मध्ये झाल्यानंतर ते शिक्षण क्षेत्रात आले. बसवेश्वर कॉलेज – रत्नागिरी, रामनारायण रुईया महाविद्यालय मुंबई, एस.आय.ई.एस कॉलेज इ. महाविद्यालयांमध्ये ते इंग्रजी विषयाचे प्राध्यापक होते. त्याआधी ते हैद्राबाद मुक्तीसंग्रामातही सहभागी झाले होते. माननीय विंदानी बालकविता, विरूपिका, छंदोबद्ध काव्य, मुक्तछंद आणि लघुनिबंध असे महत्त्वाचे साहित्यप्रकार हाताळले. या सगळ्यात विविध प्रयोग केले. माननीय विंदानी 'स्वेदगंगा, मृदगंध, धृपद, जातक, विरूपिका, संहिता असे कवितासंग्रह तर राणीचा बाग, परी ग परी, सर्कसवाला यासारखे बालकवितासंग्रह लिहिले. १९४९ साली प्रथम प्रकाशित झालेल्या 'स्वेदगंगा' पासून विंदा चा साहित्यिक प्रवास सुरु झाला. विंदा चे पहिले काव्यवाचन आचार्य भागवत यांच्याकडे झाले. १९४९ साली पुण्यात भरलेल्या मराठी साहित्यसंमेलनातील पहिल्या जाहीर काव्यवाचनाने त्यांचा मराठी भाषिकांस परिचय झाला. मराठीतील महत्त्वाचे समीक्षक म्हणूनही त्यांना मान्यता मिळाली होती. लघुनिबंधकारही म्हणून ते प्रसिद्ध होते. गझल, गीत, मुक्तसुनीत, तालचित्र, विरूपिका असे जुने काव्यप्रकारही त्यांनी हाताळले.

विंदाच्या बालकविता हा त्यांचा एक वेगळाच पैलू आहे. 'एकदा काय झाले', 'सशाचे कान', 'एटू लोकांचा देश', 'परी ग परी','अजबखाना', 'सर्कसवाला', 'पिशीमावशी आणि तिची भुतावळ', 'अडमनडम्', 'सात एके सात','बागुलबोवा', हे त्यांचे बालकाव्यसंग्रह प्रसिद्ध आहेत. यातील कविता अत्यंत वेगळ्या आहेत. नाविन्यपूर्ण कल्पना आणि विनोदाची छानशी फोडणी ही त्यांची वैशिष्ट्ये आहेत. 'स्पर्शाची पालवी' व 'आकाशाचा अर्थ' हे त्यांचे लघुनिबंध संग्रह

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

आहेत. ज्ञानेश्वरांच्या अमृतानुभवाचे अर्वाचीकरण हा त्यांचा अभिनव प्रयोग होता. स्वत:च्याच काही कवितांचा त्यांनी इंग्रजी अनुवादही केला होता. पण मा.विंदा आठवतात ते त्यांनी महाराष्ट्रभर केलेल्या काव्यवाचनामुळे. दर्जेदार मराठी कवितांना घरे मिळवून देण्याचा हा अफाट यशस्वी प्रयोग होता. काव्यवाचनाचा प्रकार फारसा रूढ नसतानाही मा.वसंत बापट, मा.मंगेश पाडगावकर आणि विंदा करंदीकर या तिघांनी काव्यवाचनाचे अनेक जाहीर कार्यक्रम केले. मा. विंदा करंदीकर यांना साहित्यक्षेत्रातील सर्वोच्च प्रतिष्ठेचा एकोणचाळीसावा ज्ञानपीठ पुरस्कार त्यांच्या "अष्टदर्शने" या साहित्यकृतीसाठी प्रदान केला गेला. ज्ञानपीठ पुरस्काराचे ते तिसरे मानकरी ठरले. तसेच विंदाना महाराष्ट्र साहित्यपरिषद पुरस्कार, कुसुमाग्रज पुरस्कार, जनस्थान पुरस्कार असे अनेक सन्मान व पुरस्कार प्राप्त झाले होते. मा. विंदाना सर्वोच्च पातळीवरील राष्ट्रीय कवी म्हणून 'कबीर' पुरस्कार आणि 'कालिदास' पुरस्कार ही प्राप्त झाले. मार्क्स आणि गांधीवादावर अढळ निष्ठा असणाऱ्या मा. विंदानी पुरस्कारापोटी मिळालेले लक्षावधी रुपये सामाजिक संस्थाना देऊन 'देणाऱ्याने देत जावं' चा अनुभव रसिकांना दिला. मा.विंदानी 'मानवाचे अंतीगोत्र एक' हे जसे लिहिले तसे 'सर्वस्व तुजला वाहुनी', 'माझ्या घरी मी पाहुणी' अशी भावगीतेही लिहिली.

माननीय विंदाचे वैयत्तिक जीवन साधे, स्वावलंबी राहिले त्यांनी स्वातंत्र्य सैनिकांना मिळणारे वेतन पण कधी स्वीकारले नाही. काटेकोरपणाबद्दल त्यांची भूमिका नेहमी आग्रही राहिली. देता देता एक दिवस देणाऱ्याचे हात घ्यावेत, इतके देऊन टाकून हा कवी आपल्यातून निघून गेला. माननीय विंदा करंदीकर यांचे २४ मार्च २०१० रोजी निधन झाले.

विंदा करंदीकर ग्रंथसंपदा –

काव्य संग्रह , ललितलेख संग्रह, बालगीतसंग्रह व अनुवादित ग्रंथ.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

भालचंद्र वनाजी नेमाडे :-

नेमाडेंचा जन्म २७ मे १९३८ रोजी जळगाव जिल्ह्यातील सांगवी या गावी झाला. त्यांनी पुणे विद्यापीठातून बी.ए. पदवी घेतली तर एम.ए. पदवी मुंबई विद्यापीठातून घेतली. त्यांनी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून १९६५ ते १९७१ या काळात नगर, धुळे, औरंगाबाद मध्ये इंग्रजीचे अध्यापन केले. गोवा विद्यापीठात इंग्रजी विभागप्रमुख म्हणूनही ते कार्यरत होते. तौलनिक साहित्याभ्यास विषयाच्या प्रमुख पदावरून मुंबई विद्यापीठातून ते निवृत्त झाले.

भालचंद्र नेमाडे यांचे साहित्य –कादंबरी, कविता संग्रह आणि समीक्षा लेखन

नेमाडेंच्या 'टीकास्वयंवर' या पुस्तकाला साहित्य अकादमी पुरस्कार तर हिंदू : जगण्याची समृद्ध अडगळ या पुस्तकाला ज्ञानपीठ पुरस्कार १९१४ मध्ये मिळाला. देशीवादाचे खंदे समर्थक म्हणून नेमाडे ओळखले जातात. साठोत्तरी मराठी साहित्यात सृजन शीलतेचे नवे मानदंड प्रस्थापित करणारे लेखक म्हणूनही ते ओळखले जातात. लहान मुलांचे प्राथमिक शिक्षण त्यांच्या मातृभाषेतूनच झाले पाहिजे. मातृभाषा हेच मुलांसाठी विश्वाच्या व त्यातील गुढाच्या आकलनाचे प्रवेशद्वार आहे असे मत नेमाडेंनी जीवनभर ठामपणे मांडले. साहित्यात देशीवाद आणि शिक्षणात मातृभाषा यांचे अखंडपणे समर्थ लेखणीने मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे, दमदार झाले आहे. समाजजीवन सुसंस्कृत बनविण्यात या लेखकांचे साहित्य अनमोल आहे. या सर्व लेखाकांप्रती आपण कृतज्ञ राहिले पाहिजे.

संदर्भ साहित्य –

(१) संत वाङ:मयाची सामाजिक फलश्रुती – गं.बा.सरदार
(२) महाराष्ट्राचा सांस्कृतिक इतिहास – शं. दा. पेंडसे
(३) मराठी वाङ:मयाचा इतिहास खंड १
(४) खांडेकर चरित्र आणि वाङ:मय – मा.का.देशपांडे
(५) वि.स.खांडेकर चरित्र – डॉ. सुनीलकुमार लवटे
(६) सौंदर्याचे उपासक कुसुमाग्रज – संपादक नागेश कांबळे

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISBN-978-81-951099-0-6

(७) कुसुमाग्रजांचा सामाजिक साहित्य विचार – डॉ. देवानंद सोनटक्के
(८) विंदा करंदीकरांची कविता स्वरूप आणि समीक्षा – डॉ. शैलेश त्रिभुवन
(९) विंदाची कविता – डॉ. रमेश धोंडगे
(१०) ज्ञानपीठ पुरस्कारीत प्रतिभा नाटात्म दर्शने – प्रा. मधु पाटील
(११) भालचंद्र नेमाडे यांची कादंबरी – किशोर सानप
(१२) भालचंद्र नेमाडे व्यक्ती विचार आणि साहित्य संपादक – विलास खोले

बाह्य दुवे :

(१) कुसुमाग्रज प्रतिष्ठान
(२) विशेष – मराठी भाषा दिवस २७ फेब्रुवारी
(३) www.Marathiworld.website
(४) महाराष्ट्र टाईम्स – सप्टेंबर २०१५

कला,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय,
खारेपाटण,रा.राजापूर ,प्रियदर्शनी वसाहतनं.२
ता.राजापूर,जि.रत्नागिरी.४१६२०१.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

2019-20

Rayat Shikshan Sanstha's

Abasaheb Marathe Arts and New Commerce, Science College,

Rajapur (Vikhare Gothane) Dist. Ratnagiri (Maharashtra)

Department of Commerce

In Collaboration with Department Economics & IQAC

Topic: - 'Entrepreneurship Development in India: -Opportunities and Challenges.'

Date: 13th March 2020

Editorial Board -

Chief Editor - Prin. Dr. P.G. Pawar
Convener – Dr. A.V. Bhave
Co-Ordinator – Mr. S. G. Mengal
Treasurer - Ms. N.A. R. Solkar
Organizing Secretory - Mr. G.G. Pawar

Review Board - Prin. Dr. G.B. Kalhapure
Sant dnyaneshwar College, Newasa Dist. Ahmednagar

Dr. S.S. Jadhav
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur Dist. Latur

Dr. V. V. Kakade,
Professor, Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur

Dr. A.V. Raikar,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. A.V. Raikar,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. S. M. Popker,
CES College of Arts and Commerce, Salcete, Goa

Dr. S. S. Suryavanshi
N.D. Patil College, Sangali

Scanned with OKEN Scanner

15.	**ROLE OF MARKETING IN ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT** Ms.. Megha J. Khairnar. Dr. D. G. Belgaonkar	87-90
16.	**A STUDY ON IMPACT OF 'MAKE IN INDIA' PROGRAMME ON SELECT SECTORIAL INDICES OF INDIAN STOCK MARKET** Mr. Shivam Shegde, Mr.Vasant Pednekar, Ms.Huma Makandar	91-101
17.	**A CASE STUDY ON SCHEMES PROVIDED BY GOVERNMENT TO FARMERS IN GOA** Dr. Roshan Usapkar, Mrs. Harischandra Tato Parab, Miss. Rakhi Ranjit Biswas	102-111
18.	**START-UP INDIA CHALLENGES & OPPORTUNITIES** Dr. R. A. Sartape. Sudarshan Vinayak Thakur	112-120
19.	**PROBLEMS AND PROSPECTS OF ENTREPRENEURSHIP IN FISH PROCESSING UNITS IN RATNAGIRI DISTRICT** Miss. Meenal Gajanan Khandake	121-128
20.	**OPPORTUNITIES AND CHALLENGES OF WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA: A CASE STUDY** Prof. Mugdha Atul Kamat	129-138
21.	**ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN SOUTH KONKAN REGION OPPORTUNITIES AND CHALLENGES** Dr. Bhave A.V.	139-142
22.	**A STUDY OF CONCEPT OF EMPLOYEE SATISFACTION AND ITS BENEFIT TO ORGANIZATION** Dr. Vivek Bhoir	143-147
23.	**PROBLEMS OF RURAL ENTREPRENEURSHIP IN INDIA** Prof. Shashikant Suryabhan Khemnar	148-152
24.	**A STUDY OF INITIATIVES TAKEN BY INDIAN GOVERNMENT FOR GROWTH START-UPS WITH SPECIAL REFERENCE TO NASHIK CITY** Dr. Suvarna Rahul Shinde, Prof. Amol A. Marathe	153-158
25.	**IMPACT OF STARTUP INDIA ON ENTREPRENEURSHIP** Miss .Deepa Hinge	159-163
26.	**स्वयंसहाय्यता गट – महिलांच्या सबलीकरणासाठी आपेचा किरण** प्रा. डॉ. चंद्रकांत बन्सी माळी	164-168
27.	**STUDY OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA** Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena	169-171
28.	**CHALLENGES & OPPORTUNITIES OF RURAL ENTREPRENEURSHIP IN KONKAN REGION** Prof. Mengal Santosh Gangaram	172-175
29.	**CHALLENGES FOR RURAL WOMEN ENTREPRENEURSHIP IN INDIA** Dr. Jadhav N. L.	176-179

Scanned with OKEN Scanner

Studies in Indian Place Names
UGC Care Listed Journal
ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-88-March -2020

STUDY OF ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT IN INDIA

Mr. Sayyed Vaseem Hanif Haseena
Commerce Department, Arts, Commerce and Science College, Kharepatan Tal. Kankavali

Abstract: -

The Entrepreneurship Development is one of the important ways of development of any country. The Entrepreneurial Development is not a recent concept that has suddenly caught the attention of the government of our nation. It has been there since the Vedic age and has continued to influence the culture and economy or our country down the ages. Today it is considered to be an important tool of development, industrialization and a solution to the perennial problem of unemployment

Key Words: entrepreneurship, industrialization, development.

Introduction

Today's century is a century of liberalization, Privatization, & globalization. All countries are engaged in development. All countries have become developed through the process of industrialization. The Entrepreneurship Development is one of the important ways of development of any country. The genesis of Indian entrepreneurship can be originated in Rigveda. It designates that entrepreneurship is born in India so old. In period before of Independence the people in India were organized in village community which was diversified by the workers containing farmers, artisans and religious priests.

Entrepreneurship in India in Post –Independence Era

After the independence in 1947, for the purpose of devising a scheme for achieving balanced growth the government came forward with the first Industrial Policy in 1968 which was revised from time to time.

The Third Five Year Plan deserves a special mention as with it the government started to provide various incentives and concessions to the potential entrepreneurs in order to establish industries in industrially potential areas to remove the regional imbalances in terms of development. Since the World War 2nd the entrepreneurs have increased at a brisk pace. The small entrepreneurship continued to be dominated by business communities though at some places new entrepreneurs too emerged. The family entrepreneurship units like the Tata, Birla etc. grew beyond the expected size. Since liberalization acted as a catalyst for growth of entrepreneurship in India, the knowledge intensive entrepreneurship in sectors like IT and biotechnology has also increased after 1991. Figures from Ministry of Corporate Affairs show that from 1980-1991, average number of companies formed each year was *14,379*, while from 1992- 2000 average number of companies formed per year was *33,835*. It is believed that it was liberalization that kick started the growth of entrepreneurship in India as it presented businesses in the country with new market opportunities. It also reduced the entry barriers for new entrepreneurs by reducing the regulatory measures such

Copyright © 2020 Authors
Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-88-March -2020

as industrial licensing. However entrepreneurship could have grown much faster provided the capital market had been strengthened to support the system. Surprisingly even today the capital market is not a major source of finance for the enterprises. They rely mostly on the internal sources of fund or even debt.

Current Scenario of Entrepreneurship in India

Global Entrepreneurship is developed in the world. Global Entrepreneurship Monitor ranks to India as ninth entrepreneurial country. It is the good for Indian development. It is maximum amongst 28 countries in "Necessity based entrepreneurship", while 5th from the bottommost in "opportunity-based entrepreneurship". Research shows that opportunity-based entrepreneurs spread economic growth overall country and world also. It is evidence of development of Indian entrepreneurship. Among low- or medium-income nations, while China's promising and new entrepreneurs are most growth oriented. This is despite the tremendous high levels of potential entrepreneurial activity as perceived by the non-entrepreneurially active population in the country.

The Future of Entrepreneurship in India:

Now days, India is reached in three topmost country for investment places. Therefore with a consistently growing local market for indigenous products, supported by a reasonably efficient and transparent legal system, India could potentially emerge as one of the top 3 world economies in the world by 2020. Indian peoples considered a business as traditionally. It is basically considered on the result of natural inheritance. But risk is increased in every business in India for market and customers. Recently alternate options are available to customers. Indian entrepreneurship caught in the fancy middle class after economy was liberalized. After 1991 Indian economy reduce the administrative control and promoted private industrial sector and maximize the barriers for new business starting. In the future of India service sector should develop which is less costly and less capital intensive than traditional business or industries. Government of India should providing support to this trend. Some challenges, problems and opportunities born in entrepreneurship.

Conclusion

Entrepreneurship development is essential for economic growth and development of any nation. Entrepreneurship helps for solution of unemployment and increase the lilvehood of common peoples of society. Successful entrepreneur increased industrialization in the backward area of country and minimizing the concentration of economic power in the hands of peoples. Entrepreneurial development programmes helps for reducing imbalances in various regions which will helpful for sustainable development of the country. Besides this, government should provide basic facilities like potable water, transportation, electricity to underdeveloped areas in the country.

Copyright © 2020 Authors
Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2394-3114
Vol-40-Issue-88-March -2020

References: -

1. T.Swetha, Dr. K. Venugopal Rao (2013), 'Entrepreneurship in India', International Journal of Social Science & Interdisciplinary Research, IJSSIR, Vol. 2 (7), July (2013)
2. Mr. Arunkumar and Prof. K. KishorBabu (2018), 'An Overview of Entrepreneurship Development in India', International Journal of Management, Technology and Engineering, vol. 8 (XII) oct (2018)
3. A. Muhammed Sajjada and j. Sathyapriya (2017),'Analyzing evolving role of entrepreneurship in india's economic development' Indian Journal of Science and Research, Vol. 14(1)
4. Sunita Sanghi & A. Srija (2016), 'Entrepreneurship Development in India-the Focus on Start-ups',LaghuUdyogSamachar
5. Amit (2014),'Entrepreneurship development in India: role of economic growth, foreign investment and financial development, AIMA Journal of Management & Research, August 2014, Volume 8 Issue ¾.

Copyright © 2020 Authors
Scanned with OKEN Scanner

CHALLENGES IN FRONT OF MSME'S DURING AND AFTER LOCKDOWN IN INDIA: EMPIRICAL STUDY

S. V. H. Haseena
Arts, Commerce and Science College, Kharcapatan, University of Mumbai.
vaseemahsaas19830201@gmail.com

ABSTRACT

This paper has enumerated challenges in front of MSME's during and after Lockdown in India. The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. COVID-19 and its immediate effect of lockdown hinder productivity of this sector because of ceasing almost economic activity and out-migration of skillful labour,that plunge small rural businessmen into poverty. Therefore, the researcher has chosen this subject for study.

The researcher has used secondary data for study. Following suggestions has given.

- *Build (re-build) the ecosystem*
- *Think value chains and alliances*
- *Focus on finance*
- *Take order online and Deliver personally household*
- *Take help of experts*
- *Borrower-friendly loans*
- *Healthy relationship with clients, investors and creditors*

Keywords: *Micro, economy, productivity, rural.*

Introduction

The Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) sector has emerged as a highly vibrant and dynamic sector of the Indian economy over the last five decades. It contributes significantly in the economic and social development of the country by fostering entrepreneurship and generating largest employment opportunities at comparatively lower capital cost, next only to agriculture. MSMEs are complementary to large industries as ancillary units and this sector contributes significantly in the inclusive industrial development of the country. The MSMEs are widening their domain across sectors of the economy, producing diverse range of products and services to meet demands of domestic as well as global markets.

Ministry of Micro, Small & Medium Enterprises envisions a progressive MSME sector by promoting growth and development of the Sector, including Khadi, Village and Coir Industries, in cooperation with concerned Ministries/Departments, State Governments and other Stakeholders, through providing support to existing enterprises, adopting cutting Ministry of State for Micro, Small & Medium.

Definition of Micro, Small & Medium Enterprises

In accordance with the provision of Micro, Small & Medium Enterprises Development (MSMED) Act, 2006 the Micro, Small and Medium Enterprises (MSME) are classified as below:

Scanned with OKEN Scanner

Table No. -1

Manufacturing Sector:-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed twenty five lakh rupees
Small Enterprises	More than twenty five lakh rupees but does not exceed five crore rupees
Medium Enterprises	More than five crore rupees but does not exceed ten crore rupees

Service Sector :-

Enterprise Category	Investment in plant & machinery
Micro Enterprises	Does not exceed ten lakh rupees:
Small Enterprises	More than ten lakh rupees but does not exceed two crore rupees
Medium Enterprises	More than two crore rupees but does not exceed five core rupees

Source:-www.msme.gov.in.

Importance of MSME in Indian Economy

The **MSME sector** is an important pillar of **Indian** economy as it contributes greatly to growth of Indian economy with a vast network of around 30 million units, creating employment of about 70 million, manufacturing more than 6000 products, contributing about 45% to manufacturing output and about 40% of exports, directly and indirectly. Moreover, it is the MSME sector which can help realize the target of proposed National Manufacturing Policy of raising the share of manufacturing sector in GDP from 16% at present to 25% by the end of 2022. (Planning Commission).

Table No-2

Estimated Number of MSMEs (Activity Wise)

Activity Category	Estimated Number of Enterprises (in lakh)			Share (%)
	Rural	Urban	Total	
1	2	3	4	5
Manufacturing	114.14	82.50	196.65	31
Trade	108.71	121.64	230.35	36
Other Services	102.00	104.85	206.85	33
Electricity*	0.03	0.01	0.03	0
All	**324.88**	**309.00**	**633.88**	**100**

Source:-www.msme.gov.in

Scanned with OKEN Scanner

Table No-3

Distribution of Enterprises Category Wise (Numbers in lakh)

Sector	Micro	Small	Medium	Total	Share (%)
Rural	324.09	0.78	0.01	324.88	51
Urban	306.43	2.53	0.04	309.00	49
All	630.52	3.31	0.05	633.88	100

Source:-www.msme.gov.in

Table no-2 & 3 shows that 31% MSMEs were found to be engaged in manufacturing activities, while 36% were in Trade and 33% in Other Services. Again out of 633.88 estimated numbers of MSMEs, 324.88 lakh MSMEs (51.25%) were in rural area and 309 lakh MSMEs (48.75%) were in the urban areas.

COVID-19

Corona virus disease 2019 (COVID-19) is an infectious disease caused by severe acute respiratory syndrome corona virus 2 (SARS-CoV-2). First identified in December 2019 in Wuhan, China; it resulted in an ongoing pandemic. The first case may be traced back to 17 November 2019. As of 4th June 2020, more than 6.51 million cases have been reported across 188 countries and territories, resulting in more than 386,000 deaths. More than 2.8 million people have recovered.

Symptoms of COVID-19 -

Common symptoms include fever, cough, fatigue, shortness of breath, and loss of smell and taste. While the majority of cases result in mild symptoms, some progress to acute respiratory distress syndrome (ARDS) likely precipitated by a cytokine storm,[citation needed] multi-organ failure, septic shock, and blood clots. The time from exposure to onset of symptoms is typically around five days, but may range from two to fourteen days.

Table No-4

Global Position COVID-19 At A Glance on 4th June 2020

Corona Virus Cases	**65,74,585**
Deaths	**3,88,047 (11%)**
Recovered	**31,71,177 (89%)**
Active Cases	**30,15,361**
Currently infected Patients (in mild condition)	**29,61,162 (98%)**
Serious	**54,199 (2%)**

Source :-https://www.worldometers.info/coronavirus/#countries

Scanned with OKEN Scanner

Recommended Measures

Recommended measures to prevent infection include frequent hand washing, maintaining physical distance from others (especially from those with symptoms), quarantine (especially for those with symptoms), covering coughs, and keeping unwashed hands away from the face. The use of cloth face coverings such as a scarf or a bandana is recommended in public settings to minimize the risk of transmissions, with some authorities requiring their use. Medical grade facemasks such as N95 masks should only be used by healthcare workers, first responders and those who care for infected individuals.

Objectives

1. To collect knowledge about COVID-19 pandemic virus.
2. To study impact of CORONA disease on Micro, Small and Medium Enterprises in India.
3. To know the problems of MSME during and after lockdown.

Literature Survey

- **Sunil Kumar, Pratibha B Thombare&Pandurang A Kale (2020),** studied 'Impact of coronavirus (COVID-19) on Indian Economy'. In this study, the researchers focused on impact of COVID-19 on various sectors of Indian Economy i.e. automobile, chemical, electronics, poultry, Foreign Trade etc.

- **MarylaMaliszewska, AadityaMattoo** Dominique van der Mensbrugghe (2020) studied 'The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade'. In their report, they stated that the virus that triggered a localized shock in China is now delivering a significant global shock. This study simulates the potential impact of COVID-19 on gross domestic product and trade, using a standard global computable general equilibrium model. It models the shock as underutilization of labor and capital, an increase in international trade costs, a drop in travel services, and a redirection of demand away from activities that require proximity between people.

Research Methodology& Analysis

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data

The secondary data is important in developing a theoretical framework of research work. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

Scanned with OKEN Scanner

Table No.-5

State-wise Distribution of Estimated Number of MSMEs (NSS 73rd Round)

Sr. No.	State/UT	Estimated number of enterprises (Number in lakh)			
		Micro	Small	Medium	MSME
1	Andhra Pradesh	33.74	0.13	0.00	33.87
2	Arunachal Pradesh	0.22	0.00	0.00	0.23
3	Assam	12.10	0.04	0.00	12.14
4	Bihar	34.41	0.04	0.00	34.46
5	Chhattisgarh	8.45	0.03	0.00	8.48
6	Delhi	9.25	0.11	0.00	9.36
7	Goa	0.70	0.00	0.00	0.70
8	Gujarat	32.67	0.50	0.00	33.16
9	Haryana	9.53	0.17	0.00	9.70
10	Himachal Pradesh	3.86	0.06	0.00	3.92
11	Jammu & Kashmir	7.06	0.03	0.00	7.09
12	Jharkhand	15.78	0.10	0.00	15.88
13	Karnataka	38.25	0.09	0.00	38.34
14	Kerala	23.58	0.21	0.00	23.79
15	Madhya Pradesh	26.42	0.31	0.01	26.74
16	Maharashtra	47.60	0.17	0.00	47.78
17	Manipur	1.80	0.00	0.00	1.80
18	Megahlaya	1.12	0.00	0.00	1.12
19	Mizoram	0.35	0.00	0.00	0.35
20	Nagaland	0.91	0.00	0.00	0.91
21	Odisha	19.80	0.04	0.00	19.84
22	Punjab	14.56	0.09	0.00	14.65
23	Rajasthan	26.66	0.20	0.01	26.87
24	Sikkim	0.26	0.00	0.00	0.26
25	Tamil Nadu	49.27	0.21	0.00	49.48
26	Telangana	25.94	0.10	0.01	26.05
27	Tripura	2.10	0.01	0.00	2.11
28	Uttar Pradesh	89.64	0.36	0.00	89.99
29	Uttarakhand	4.14	0.02	0.00	4.17
30	West Bengal	88.41	0.26	0.01	88.67
31	A & N Islands	0.19	0.00	0.00	0.19
32	Chandigarh	0.56	0.00	0.00	0.56
33	Dadra & Nagar Haveli	0.15	0.01	0.00	0.16
34	Daman & Diu	0.08	0.00	0.00	0.08
35	Lakshadweep	0.02	0.00	0.00	0.02
36	Puducherry	0.96	0.00	0.00	0.96
	ALL	**630.52**	**3.31**	**0.05**	**633.88**

Source:-www.msme.gov.in

This Table No.5 shows imminence value of MSME sector in Indian economy. Uttar Pradesh is topper in MSME sector i.e. 89.99 micro, small and medium enterprises in this state, followed by West Bengal, it has 88.67 MSMEs. Though this sector is crucial in case of foreign exchange, employment and services provided to society, COVID-19 pandemic

Scanned with OKEN Scanner

decease has hinder its productivity by suffering from Lockdown and migration of skillful labour towards their native places. This occurs major challenge towards Indian Economy.

Impact of COVID-19 on MSME Sector

The coronavirus crisis has spelt crisis across the world as several countries now focusing on curbing the rapid spread of the virus while dealing with the economic ramifications. With governments around the world imposing lockdown and social distancing becoming the new norm, the post-pandemic world will wake up to a new trading culture. On the home grounds, the COVID-19 pandemic has battered all sectors of the economy, with the micro, small and medium enterprises (MSMEs) among the worst-hit.

Considered as the growth engine of the nation, the MSME sector accounts for 33.4% of India's manufacturing output, employing about 120 million and generating 45% of India's export. However, the pandemic outbreak and the consequent stoppage of economic activities have triggered panic across the nation, with businesses facing extinction risks. Although some business activities within the 'non-essential category' were resumed as the lockdown extended, economic activity, except for agriculture and essential activities, remains halted.

The MSME sector, the majority of which relies on day-to-day business to stay afloat, continues to be the most vulnerable owing to the lockdown and a decrease in demand. According to a survey covering 5000 MSMEs, conducted by the All India Manufacturers' Organization (AIMO) has revealed that 71% of the businesses weren't able to pay salaries in March. The survey further revealed that a whopping 43% would shut shop if panic extends beyond eight weeks. Considering the stoppage of economic activity over the past few weeks, it is unfathomable that a vast number of MSMEs will be choked, perhaps to the point of permanent closure.

Following problems are emerged in case of MSME sector during and after Lockdown.

1. Collapsing demand and access to liquidity. Demand has plunged for the businesses and entrepreneurs we support – even in commodity sectors – and some buyers are slowing payments for orders already received. MSMEs have small cash reserves, and therefore go out of business first in a liquidity shock. Businesses who trade internationally are especially vulnerable, as they depend on access to increasingly scarce US dollars to fund a variety of their costs.

2. Accessing inputs and managing inventory. MSMEs frequently source inputs from abroad, increasingly so as supply chains have become longer and more complex. For the garment companies we work with in North Africa, for instance, as orders have collapsed key inputs, such as fabrics from China, have also disappeared.

3. Managing the work environment. For manufacturing MSMEs in lockdown situations, remaining open is challenging as factory floors are not designed for social distancing. Massive outmigration from cities has meant workers have disappeared and they may be difficult to remobilize. Many countries have suspended support to farmers even as the agricultural calendar continues.

4. Policy uncertainty and disrupted supply chains. Policies are evolving fast. MSME managers often work alone and cannot create crisis teams to track changes. One of our clients reports having a shipment of fresh produce grounded at an airport because passenger air travel has stopped. Supply chain disruptions such as grounded airlines create huge liabilities.

5. Accessing emergency support: Many of the small businesses we support are on the edge of the formal economy or trade informally. They rarely draw on government support and relatively few participate in networks of government support institutions. As governments put together emergency support, reaching these companies andfindingways to help may be difficult.

With adverse outcomes looming large on the economy, government intervention and relief measures are the need of the hour to minimize the damage being caused to industry, economy

Scanned with OKEN Scanner

and livelihood of many. Micro, small and medium enterprises form a significant part of several sectors of the economy that require immediate attention.

Conclusions and Suggestions

Though government has taken favourable measures, it needs to think innovatively to save the sector that has been growing tremendously and contributing considerably to the economy.

Following suggestions are emerged to recover from shut down MSMEs in Indian economy.

- **Build (re-build) the ecosystem-** MSMEs need business support organizations now more than ever. Governments also need an ecosystem that can deliver much needed aid to their MSMEs. ITC's institutional strengthening team is connecting trade promotion organizations from across the world to share emerging good practices and resources for small businesses such as market information, so they can learn from each other in real time.

- **Think value chains and alliances-** Actors across entire value chains have to work together to restore trade.

- **Focus on finance-**Because few of ITC's beneficiary companies receive formal financing, they may be left out when governments and international lenders offer emergency liquidity. ITC is working with trade finance providers, regulators, guarantors, buyers, and suppliers to integrate MSMEs into affordable financing networks.

- **Take to Social Media & A Amplify Messages-** The MSME companies should take to Social Media and amplify messages to other big companies for orders also to customers, investors and creditors etc. So that it will helpful for ongoing efforts.

- **Take order online and Deliver personally household-** The MSME companies should strengthen to set up online system for getting order and deliver personally. It will helpful to develop healthy relationship with customers.

- **Take help of experts :-**

During this Lockdown period, the MSME holders should assess knowledge from experts of their field. By using this expertise knowledge, these companies should start up new innovative ideas which will helpful for strengthen business.

- **Borrower-friendly loans:-** Small businesses should be on the look-out for borrower-friendly loans rolled out by government authorities. The Reserve Bank of India had announced a number of measures which would make available 374,000 crore (US$52 billion) to the country's financial system. Finance Minister NirmalaSitharaman has announced some details of the Atmanirbhar Bharat Abhiyan package, to provide relief to Medium, Small and Micro Enterprises (MSMEs) in the form of an increase in credit guarantees.

The government also unveiled a 2.3 trillion cheap loans programme for farmers to prop up the rural economy.

References

Journals:

1. Sunil Kumar, Pratibha B Thombare&Pandurang A Kale (2020), 'Impact of coronavirus (COVID-19) on Indian Economy', Agriculture & Food-e-Newsletter, Volume 2 – Issue 4 – April 2020, pp. 301-302.
2. Peterson Ozili, Central Bank of Nigeria, Nigeria and ThankomArun, University of Essex, United Kingdom (2020), 'Spillover of COVID-19: impact on the Global Economy'
3. MarylaMaliszewska, AadityaMattooDominique van der Mensbrugghe (2020), 'The Potential Impact of COVID-19 on GDP and Trade', World Bank Group, East Asia and the Pacific Region Office of the Chief Economist & Macroeconomics, Trade and Investment Global Practice ,April 2020.

Scanned with OKEN Scanner

Websites:-

Retrieved from

1. https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-stocks-carnage/coronavirus
2. IATA:https://airlines.iata.org/news/potential-for-revenue-losses-of-113bn-due-to-covid-19
3. https://www.ft.com/content/be732afe-6526-11ca-a6cd-df28cc3c6a68
4. https://www.who.int/docs/default-source/coronaviruse/situation-reports/20200308-sitrep-48-covid-19.pdf?sfvrsn=16f7ccef_4
5. https://economictimes.indiatimes.com/news/politics-and-nation/india-reports-75-coronavirus-cases-and-1-death/
6. https://www.thehindubusinessline.com/economy/trade-impact-of-coronavirus-for-india-estimated-at-348-mn-unreport/
7. https://www.livemint.com/.
8. https://economictimes.indiatimes.com/news/economy/indicators/coronavirus-chicken-prices-fall-poultry-industr
9. https://www.sensageonline.com
10. https://thepolicytimes.com/category/bengali/
11. https://kredx.com/blog/covid-19-impact-on-msmes-its-significance-on-economic-revival/
12. https://www.entrepreneur.com/article/349635
13. http://www.intracen.org/covid19/Blogs/How-can-we-help-small-business-affected-by-the-COVID-19-crisis/
14. www.en.wikipedia.org
15. www.msme.gov.in
16. www.articleshow/74607818.
17. www.article30988253.ece#

Scanned with OKEN Scanner

2019-20

ISSN 2349-638x
Impact Factor 6.293

Indian Council of Social Science and Research

(ICSSR)Western Regional Centre, Mumbai

and

Sahyadri Parisar Shikshan Prasarak Mandal's

SHRI. MANOHAR HARI KHAPANE COLLEGE OF ARTS AND COMMERCE, PACHAL

At/post- Rayapatan, Tal- Rajapur, Dist- Ratnagiri

Email-mhkcollegepachal@gmail.com

Re-Accrediated 'B' Grade by NAAC

Jointly Organized

One Day National Level

Multi Disciplinary Conference

On

"Impact of Migration on Rural and Urban Area in India"

On Saturday 29th February 2020

Dr. K. M. Kotwal	**Dr. A. D. Patil**
Principal	Conference Co-ordinator

Scanned with OKEN Scanner

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal
ISSN 2349-638x
Special Issue No.73

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Scanned with OKEN Scanner

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe	An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa	1
2.	Dr. Vidya M. Jirage	Rural - Urban Migration in India	6
3.	Miss Madhuri Sontakki	Impact Of Migration On Rural Urban Area	11
4.	Dr. Prof. Jayashri B. Hanchinmani	Impact and Causes of Migration on Rural Area	14
5.	Dr. K. M. Kotwal	Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies	15
6	Dr.Manasi Manojkumar Kambale	Impact of Migration on Rural Areas	19
7	Prof. Mugdha Atul Kamat	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study	22
8	Dr. R. G. Sawant M. S. Bhosale	Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges	30
9	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Areain India	35
10	Dr. Babasaheb Vithoba Mali	Causes of Migration	40
11	Prof. Sarika Subhash Rane	Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India	43
12	Dr. Geeta Avinash Rashinkar	Impact Of Migration On Urban Area	46
13	Sudarshan Vinayak Thakur	Migration- Impact on Rural and Urban Area	49
14	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	53
15	Prof. Rasika Suresh Tambe	Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development	58
16	Prof. Kishor Manikrao Waghmare	Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State	61
17	Mr. Prakash B. Masurkar	Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District	64
18	Dr. Bharat Arvind Tupere	Thrity Umrigar's *'If Today Be Sweet'* is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study	70

Scanned with OKEN Scanner

Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study

Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)
Arts, Commerce and Science College, Kharepatn

Abstract:-

This paper has focused on impact of migration on urban area special reference to Mumbai. Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration. Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) is show that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. Migration creates imbalances in growth and development of the country. Migration has positive as well as negative impacts on society. Positive impacts such as ***Economical Development of Population, Improves Standard of Living, High Education to Childrens etc.*** *Negative impacts such as* ***Regional Imbalances, Pressure on Natural Resources of City, Environmental Degradation*** *etc. These problems have focused in this study. For this Study, secondary data has been used. The researcher has given following suggestions.*

- *Its necessity to conducting 3E counseling especially in rural area.*
- *The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.*
- *To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.*
- *The government should start up various programmes for developed undeveloped areas, like SEZ policy.*
- *Micro Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.*
- *The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.*

Key Word:- migration, degradation, imbalances, micro

Introduction:-

Migration:-

Human migration is the movement of people from one place to another with the intentions of settling, permanently or temporarily at a new location (geographic region). The movement is often over long distances and from one country to another, but internal migration is also possible; indeed, this is the dominant form globally. People may migrate as individuals, in family units or in large groups. There are four major forms of migration: invasion, conquest, colonization and immigration.

A person who moves from their home due to forced displacement ***(such as a Natural Disaster or Civil Disturbance)*** may be described as a displaced person or, if remaining in the home country, an internally displaced person.

The distinction between involuntary *(fleeing* ***Political Conflict*** *or* ***Natural Disaster)*** and voluntary migration ***(Economic or Labor Migration)*** is difficult to make and partially subjective, as the motivators for migration are often correlated. The World Bank estimated that, as of 2010, 16.3 million or 7.6% of migrants qualified as refugees. This number grew to 19.5 million by 2014 (comprising approximately 7.9% of the total number of migrants; based on the figure recorded in 2013). At levels of roughly 3 percent the share of migrants among the world population has remained remarkably constant over the last 5 decades.

Migration – Mumbai

Migration has historically played an important role in the growth and development of Mumbai, the commercial centre of India. During the initial period after independence (1951-61), migrants constituted about 50 per cent of the total growth of population in Mumbai. Subsequently, the rates of growth of migrants have declined but it still remains high. The latest census data (2011) shows that migrants accounted for about 37 per cent of the decadal growth of population of Mumbai. In Mumbai, the 'outsiders-insiders' issue has always been raised by natives political groups from late 1960s onwards. The major plank in this native's movement has been argued that the migrants have virtually cornered the gains of Mumbai's development. This has given rise to the political ideology of 'sons of the soil". Such an ideology is based on the argument is that the native population of Mumbai is deprived of access to job opportunities and other related amenities. This perceived sense of

relative deprivation among the native group has often gone to the extent of suggesting restriction on further influx of population to the city from other states.

Reasons of Migration:-

- ✓ Attraction on youth towards cities for jobs.
- ✓ Lack of jobs opportunities in rural area.
- ✓ Low economic growth in rural area.
- ✓ Lack of lack of E^3 Counselling in rural area.

Objectives :-

- ➢ To study effect of migration on Mumbai.
- ➢ To study problems of migration.
- ➢ To give suggestions to overcome problems of migration.

Literature Survey

1. D. P. Singh studied 'Migration and occupation in Mumbai issues and implications'.
   In his study, the research examined the effect of migration on occupations in Mumbai. According to the estimates based on the 1999-2000 NSS survey, migrants constitute about 37 per cent of Mumbai population. There has been an increase in female migration in the recent years compared to male migration. About 75 per cent of the migrants originate from the rural areas compared to 23 per cent from the urban area.
2. Tripathi, Sabyasachi and Kaur, Hardeep examined **'Determinants of Rural to Urban Migration in Large Agglomerations in India: An Empirical Analysis'**. In this study, the present paper tries to investigate the relevant determinants of rural to urban migration in large agglomerations/cities in India. OLS regression analysis is used in this paper to analyze data pertaining to 51 large cities in India by using data from Census of India and unit level data of National Sample Survey (NSS) on employment and unemployment and consumption expenditure data.

Research Methodology

Every research work is done to find out conclusions. For every study, it is essential to use research method. For present study, secondary method has been used to collect data.

Secondary Data:-

The secondary data is vital in developing a theoretical framework and to get deep knowledge about migration of India, effect of migration on urban area like Mumbai and its impact on life of natives, environment, basic facilities etc. Secondary data has been collected from books, Journals, periodicals, articles, research papers on different websites etc.

Analysis and Discussion

Table-1

Net Interstate Migration Rate (per 100 of population) for Major States during 1991 – 2011.

State	Census, 1991 – 2001	NSS, 2007 - 2008	2001 – 2011 (Estimated)
1	2	3	4
Andhra Pradesh	-0.31	-0.87	-2.02
Assam	-0.69	-0.50	-2.21
Bihar	-2.67	-5.64	-3.39
Gujarat	1.67	1.63	1.64
Haryana	4.07	3.52	2.01
Himachal Pradesh	0.98	-	-0.40
Jammu and Kashmir	-0.42	-1.24	0.37
Karnataka	0.29	0.97	1.68
Kerala	-0.57	-4.43	-5.41
Madhya Pradesh	-0.04	-0.68	0.48
Maharashtra	3.02	4.10	2.70
Orissa	-0.65	-1.26	-0.55
Punjab	1.66	1.27	0.77
Rajasthan	-0.59	-0.93	-1.34
Tamil Nadu	-0.68	-1.42	4.92
Uttar Pradesh	-2.04	-3.10	-1.94
West Bengal	0.37	1.34	-0.50
India	0.09	-0.26	-0.33

Source: Col. 2 Computed using data from Census of India, 2001, Col. 3 Computed using data from NSS- 64 round and Col. 4 estimated by LTSR using data Census of India, 2001 and 2011

Scanned with OKEN Scanner

India's migration patterns are skewed on more than one count. Kerala and Bihar have a disproportionately high number of out-migrants, while migrants constitute more than one-third of the population in metros like Delhi and Mumbai.

Most women migrate due to marriage, and distance is a critical factor in determining the gender gap in migration for work and education.

Delhi and Mumbai are widely considered migrant magnets and the 2011 Census bears that out. According to it migrants from other states in Delhi and Mumbai numbered 9.9 million, or almost a third of the combined population of 29.2 million in these two metropolises that year.

Table-2

Size and Growth of Population in the constituent Units of the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

UA / Constituents	Total Population (000), 2011	Growth Rate 1981-1991 (%)	Growth Rate 1991-2001 (%)	Growth Rate 2001-2011 (%)	Annual Growth Rate 2001-2011 (%)	Density of Population Per Sq. km 2011
Greater Mumbai (M. Corp)	12478	20.20	20.00	4.70	0.50	20692
Greater Mumbai (UA)	18414	33.40	29.90	12.50	1.20	16219
Thane (M. Corp)	1818	157.00	57	44.10	3.70	14177
Kalyan-Dombivili (M. Corp)	1675	130.80	47.40	12	1.10	9374
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Mira-Bhayandar (M. Corp)	814	584.70	196.30	56.50	4.50	10251
Ulhasnagar (M. Corp)	506	34.80	28.10	7.00	0.70	38923
Navi Mumbai (M. Corp)	1119	-	128.80	58.9	4.60	8423
Total MMR (R+U)	23530	-	34.00	18.7	1.7	5403

Source: reserachgate.com

This table depicts size and growth of population of Mumbai. Mumbai has experienced rapid growth over the past 40 years which has led to, and increased number of living in slum has elevated the growth of the largest slum, Dharavi, Sion, Kurla (Bail Ghoda), Malad-Dahisar, Chembur-Govandi, Thane, Kalyan-Dombivali, Mira-Bhayandar, Ulhasnagar, Navi Mumbai. This table shows Maximum increased of population in last decades in Navi-Mumbai that is 4.60 per cent. Malad-Dahisar region in west and the Chembur-Govandi region in the east have grown the fastest, growing between 17 per cent and 20 per cent in the last 10 decades.

Table-3

Size, Share and Growth of Population in the Different Zones in the Mumbai Metropolitan Region, 1981 to 2011

Population (in Millions)	Core	Inner Zone	Outer Zone (Urban)	Outer Zone (Rural)	Total MMR
1991	9.92	2.67	0.86	1.33	14.78
2001	11.97	5.39	2.19	1.26	19.81
2011	12.47	5.94	3.64	1.48	23.53
Share (in%)					
1991	67.10	18.10	5.80	9.00	100.00
2001	60.40	22.20	11.20	6.30	100.00
2011	53.00	25.20	15.5	6.30	100.00
Annual Exponential Growth Rate (in %)					
1991-2001	1.87	4.96	9.38	0.75	2.92
2001-2011	0.40	3.00	5.11	1.76	1.72

Source: reserachgate.com

- This table shows increasing size of population in the different zone in the MMR. MMR is increased by 8.75 in last 2 Decades. Its creates pressure of population on basic facilities and need of Mumbai it badly effected on natural resources, amenities and services also increased the slum areas in cities which is increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc..

Scanned with OKEN Scanner

Slums of Mumbai:

The percentage of peoples living in slums is estimated to be as high as 41.3 per cent in greater Mumbai means that over nine million people live in these areas. The number of peoples residing in slums through entire country is estimated to be 104 million, or nine per cent of the total population of India. Dharavi is the largest slum in Mumbai and the second largest in Asia, (after Orangi Town in Pakistan). It is estimated that one million people live in Dharavi, which spans just 535 acres, has a population density of an incredible 8,69,565 peoples per square mile. There are approximately 5000 businesses and 15000 single room-factories in Dharavi. The slum is most literate in the country with a literacy rate of a 69 per cent.

Conclusions and Suggestions

From this present study, following conclusions are found out and suggestions are given to grab prominent position in the society.

Positive Impact

- Unemployment is reduced and people get better job opportunities.
- Migration helps in improving the quality of life of people.
- It helps to improve social life of people as they learn about new culture, customs, and languages which help to improve brotherhood among people.
- Migration of skilled workers leads to a greater economic growth of the region.
- Children get better opportunities for higher education.
- The population density is reduced and the birth rate decreases.

Negative Impact

- Manpower reduced in rural area.
- Peoples for moving from agriculture civilization to industrial civilization.
- Small scale and allied industries are remaining in same position..
- The loss of a person from rural areas, impact on the level of output and development of rural areas.
- The influx of workers in urban areas increases competition for the job, houses, school facilities etc.
- Having large population puts too much pressure on natural resources, amenities and services.
- It is difficult for a villager to survive in urban areas because in urban areas there is no natural environment and pure air. They have to pay for each and everything.
- Migration changes the population of a place, therefore, the distribution of the population is uneven in India.
- Many migrants are completely illiterate and uneducated; therefore, they are not only unfit for most jobs, but also lack basic knowledge and life skills.
- Poverty makes them unable to live a normal and healthy life.
- Children growing up in poverty have no access to proper nutrition, education or health.
- Migration increased the slum areas in cities which increase many problems such as unhygienic conditions, crime, pollution etc.
- Sometimes migrants are exploited.
- Migration is one of the main causes of increasing nuclear family where children grow up without a wider family circle.

Suggestions:-

- ➢ To overcome from these negative effects of migration, the government should concentrate on reducing imbalances of the country by development of undeveloped areas.
- ➢ Like SEZ policy, the government should start up various programmes for developed undeveloped areas.
- ➢ The government should attract rural youth for self employment by giving various training programmes like aqua culture, agriculture, and ancillary fields in Konkan.
- ➢ Micro,Small, Medium Enterprises Department, District Industry Centers should try to aware industrialist to adopt new technologies in undeveloped areas. It will helpful to increase productivity. Hence, Profitability also increases.
- ➢ The government should try to reduce lengthy documentation and delay process of loan of nationalized bank. Because it badly affected on industrialization of rural area.

Bibliography

References:-

Journals:-

- Agasty, M.P. and Patra, R.N. (2013), "Rural - Urban Migration: Selectivity, Determinants and Destination", *Indian Journal of Research* 2(2), pp. 84-86.

Scanned with OKEN Scanner

- Akram, M. (2015), "An Analysis of Rural to Urban Labour Migration in India with Special Reference to Scheduled Castes and Schedules Tribes", *International Journal of Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies* 2(10), pp. 53-58.
- Arzaghi, M. and Rupasingha, A. (2013), "Migration as a way to diversify: evidence from rural to urban migration in the U.S", *Journal of Regional Science* 53(4), pp. 690-711.
- Bhagat, R. B. (2014), "Urban migration trends, challenges and opportunities in India" World Migration Report 2015, Background paper, International organization for migration.

Websites:-

- en.wikipedia.org
- H:\migration\migration and its effect
- Worldpopulationreview.com
- reserachgate.com

Scanned with OKEN Scanner

लोकप्रबोधनकार अण्णाभाऊ साठे

संपादक

डॉ. रामशेट्टी शेटकार

प्रा. बालाजी शिंदे

Scanned with CamScanner

2019 - 2020

Scanned with OKEN Scanner

४४. अण्णा भाऊ साठे यांची शाहिरी आणि लोकनाट्य / २६५
डॉ. [illegible]

भाग - ११
अण्णा भाऊ साठे यांची लोकनाट्य

४५. अण्णा भाऊ साठे यांची लोकप्रबोधनकारी लोकनाट्य / २७१
डॉ. सुदाम पवार

४६. लोकनाट्याचे जनक : अण्णा भाऊ साठे / २७७
प्रा. वसंत खंडे

भाग - १२
प्रवासवर्णन : 'माझा रशियाचा प्रवास'

४७. प्रतिभावंत साहित्यिकाचा प्रवास : 'माझा रशियाचा प्रवास' / २८७
डॉ. वंदना शिंदे

४८. 'माणूस' शोधाचा प्रवास : 'माझा रशियाचा प्रवास' / ३००
प्रा. धनंजय भाट

भाग - १३
अण्णा भाऊ साठे यांची कादंबरी व चित्रपटनिर्मिती

४९. 'अलगूज' : कादंबरी ते चित्रपट / ३०५
डॉ. गोविंद काळे

भाग - १४
अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याचे वाङ्मयीन मूल्य

५०. लोकराज्याचे पुरस्कर्ते : अण्णा भाऊ साठे / ३१५
प्रा. रश्मी देसाई

५१. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील मूल्ये / ३२४
डॉ. संग्राम टेकले

५२. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्याची लेखनशैली / ३३०
प्रा. संतोष कांबळे

५३. अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यलेखनाचे वेगळेपण / ३३३
डॉ. विद्यादेवी कांबळे

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

५०.

लोकराज्याचे पुरस्कर्ते : अण्णा भाऊ साठे

प्रा. रश्मी देसाई

अण्णा भाऊ साठे कथा, कादंबरी, लोकनाट्य, नाटक, पटकथा, लावणी, पोवाडे, प्रवासवर्णन अशा वेगवेगळ्या साहित्यप्रकारातील लेखन केलेले ख्यातनाम मराठी साहित्यिक होते. उपेक्षित गुन्हेगार म्हणून कलंकित ठरवले गेलेले दलित आणि श्रमिक यांच्या समृद्धीचे स्वप्न साठेंनी पाहिले. अण्णा भाऊंची निरीक्षणशक्ती अत्यंत सूक्ष्म होती. त्यांच्या लेखनशैलीला मराठमोळा रांगडा, पण लोभस थाट आहे. नाट्यमयता हाही त्यांच्या लेखनशैलीचा एक खास गुण आहे. ज्या विपरीत जीवनातून अण्णा भाऊंनी अनुभव आत्मसात केले, त्यातील क्षणांचा वेग आणि आवेग त्यांच्या लेखनात जाणवतो. अण्णा भाऊ साठे मानवतावादी लेखक होते. शोषणमुक्ती हा त्यांचा ध्यास होता. कष्टकरी, दलित, शोषित-पीडित यांचे शोषण संपविण्यासाठी त्यांनी आयुष्यभर लढा दिला. अनेक मानवंत साहित्यिकांच्या वाट्याला त्यांच्या हयातीत उपेक्षा आली. तशीच उपेक्षा अण्णा भाऊ साठे यांचीही झाली.

मानवमुक्तीचा शिलेदार :

अण्णा भाऊ साठेंचे साहित्य रंजनवादी, परधार्जिणे आणि भडक आहे, ते साहित्यबाह्य प्रेरणेवर आधारलेले आहे अशी टीका झाली. मराठी कादंबरीचे शतक लिहिणाऱ्या कुसुमावती देशपांडे यांनी तर कोण हे अण्णा भाऊ साठे? असा प्रश्न केला होता. पण अण्णा भाऊ सामाजिक बांधिलकी मानणारे, समाजपरिवर्तनाचे शस्त्र हाती घेऊन लेखन करणारे साहित्यिक होते. कम्युनिस्ट चळवळीशी त्यांचा जवळून संबंध होता. पण सर्वसामान्य कष्टकरी, दलित, उपेक्षित आणि धर्मव्यवस्थेने हक्क नाकारलेले स्त्री-पुरुष हे त्यांच्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी होते. काही समीक्षकांना त्यांचे साहित्य प्रचारकी, रंजनपर वाटत असेल, पण हजारो वाचकांनी त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांची अक्षरशः पुन्हा पुन्हा पारायणे केली. त्यांच्या साहित्यातून प्रगट झालेली त्यांची सर्वसामान्य माणसाविषयीची आंतरिक तळमळ व त्यांच्या सुखदुःखाचे चित्रण करण्याची ओढ वाचकांच्या मनाला भुरळ

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

घालत असेल. वाचनीयता हे तर त्यांच्या साहित्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होतेच, पण त्याचबरोबर मराठी मनाचा आणि महाराष्ट्रीय सांस्कृतिक विशेषांचा अत्यंत मनोज्ञ आविष्कार त्यांच्या कथा-कादंबऱ्यांदी लेखनातून समृद्ध स्वरूपात झालेला असल्याने त्यांच्या साहित्याला वाचकांची अधिक पसंती दिसते.

वेगळी जीवनदृष्टी :

पट्ठे बापूरावांना मुंबई गर्भश्रीमंत व्यवस्थेचे प्रतीक वाटते. अण्णा भाऊंच्या वेगळ्या जीवनदृष्टीचा येथे प्रत्यय येतो. 'ही पृथ्वी शेषनागाच्या मस्तकावर तरली नसून ती श्रमिकांच्या तळहातावर उभी आहे' अशी विज्ञाननिष्ठ भूमिका त्यांची होती. 'जग बदल घालुनी घाव, सांगूनी गेले मला भीमराव' अशी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांवर त्यांची निष्ठा होती. त्यांचे सारेच लेखन उपेक्षितांच्या बाजूने आणि त्यांच्या अटीतटीच्या जगण्यातील संघर्षाचे व अनुभवविश्वाचे प्रखर वास्तव अधोरेखित करणारे आहे.

अत्यंत शौर्यवान, स्वामिनिष्ठ, प्रामाणिक, धैर्यशील, नीडर आणि कलंदर कसबी कलावंताच्या मांग जातीत १९२० रोजी वाटेगाव, जि. सांगली येथे अण्णांचा जन्म झाला होता आणि शाळेची पायरी देखील न चढलेल्या अण्णा भाऊ साठे यांनी ३७ कादंबऱ्या, १९ कथासंग्रह, १४ लोकनाट्य, ११ पोवाडे, ३ नाटके, शेकडो गाणी, लावण्या, छकडी अशी विपुल साहित्यसंपदा निर्माण केली आहे, ही खरोखरीच अचंबित करणारी गोष्ट आहे. त्यांनी त्यांच्या लहान वयात वाटेगावच्या परिसरातील पाटील - कुलकर्ण्यांच्या बेमुर्वतखोर वागण्याचा, त्यांच्या अत्याचाराच्या आणि चांगुलपणाचाही अनुभव घेतला होता. त्यासंबंधीच्या अनेक अनुभवकथा तेथील जाणत्या लोकांकडून ऐकलेल्या होत्या. इंग्रजी अधिकाऱ्यांच्या अमानुष अत्याचाराच्या विरोधात बेरड- मांग, रामोशांनी दिलेल्या लढ्याच्या कथा-गाथा त्यांच्या सतत कानावर पडत होत्या. त्यातल्या अनेक गोष्टी त्यांनी उघड्या डोळ्यांनी पाहिल्या होत्या. वाटेगावच्या परिसरातील पाण्याने तुडुंब भरून वाहणाऱ्या नद्या आणि नद्यांच्या काठावरचा समृद्ध हिरवागार संपन्न निसर्ग त्यांनी डोळ्यात साठवून ठेवला होता. ग्रामदेवतांच्या यात्रा खेत्रातील उत्सवी वातावरणात त्यांचे बालपण गेले होते. जत्रेत अनेक वाद्ये वाजवण्यापासून दांडपट्ट्यासारखे मर्दानी खेळ त्यांनी सवंगड्यांसह खेळले होते. अवती-भोवतीच्या, आया-बायांच्या तोंडची गाणी, ओव्या, गोष्टी - आख्यायिकांचा ठसा त्यांच्या कोवळ्या मनावर कोरला गेला होता. पातिव्रत्य धर्माचे पालन करणाऱ्या अनेक स्त्रिया त्यांच्या भोवताली वावरत होत्या. त्या निष्ठावान स्त्रियांचे राजरोस होणारे शोषण त्यांनी

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

उघड्या डोळ्यांनी पाहिले होते आणि त्याविषयीचा संताप व चीड त्यांच्या मनात धुमसत असावी. पुढे मुंबईला गेल्यानंतर तेथील झोपडपट्टीतील उघडे नागडे जगणे, त्यांच्या जगण्यातील भयाण वास्तव त्यांनी पाहिले, त्यांचा भुकेकंगालपणा आणि भुकेची आग शांत करण्यासाठी त्यांची होणारी ससेहोलपट, अवैध मार्गांचा अवलंब या साऱ्या गोष्टी त्यांनी जवळून अनुभवल्या आणि ते विदारक आणि अद्भुत वास्तव त्यांनी साहित्यातून मांडले. शिक्षणापेक्षा अनुभव हाच मोठा गुरु असतो, या गोष्टीची अनुभूती त्यांचे साहित्य वाचताना येते.

अण्णा भाऊ साठेंची लेखनशैली :

अण्णा भाऊ साठे यांच्या लेखनात अद्भुतता आहे, पण त्यात तथ्यहीन नाही, त्यातून जीवनातील विदारक वास्तवही प्रकट झाले आहे. लोककथांतील अद्भुतता अतिशयोक्ती मानवी मनाला भुरळ घालते. पण त्यातून प्रकट झालेले जीवनातील तत्त्वज्ञान व वास्तवाचे दर्शन त्या मनाला अंतर्मुख करून विचार करायला लावते. रंजन करता करता व्यापक जीवनदर्शन घडविण्याचे सामर्थ्य लोककथेत असते. लोकपरंपरेतील मौखिक साहित्याचे वैशिष्ट्ये अण्णा भाऊ साठे यांच्या कथा-कादंबऱ्यांतून कलात्मक रूप घेऊन आविष्कृत झालेले आहे. या संदर्भात त्यांची 'स्मशानातील सोनं' ही कथा लक्षात घेता येईल. गाव सोडून मुंबईला पोट भरण्यासाठी गेलेला भीमा दगडाच्या खाणीत काम करीत असतो, पण ती खाण अचानक बंद होते. उपाशी असलेला भीमा स्मशानातून-प्रेतातून सोने शोधण्याचे काम सुरु करतो आणि एका रात्री भीमा पुरलेलं प्रेत उकरत असताना कोल्हा-लांडग्यांचा प्रेतावर हल्ला होतो. भीमा त्या हिंस्र प्राण्यात झुंज सुरु होते, त्या झुंजीचे अद्भुत चित्रण अण्णा भाऊ करतात. त्या झटपटीत प्रेताच्या जबड्यात भीमाचा हात अडकून त्यांच्या हाताची बोटे तुटतात. पोटासाठी भीमाने केलेल्या घनघोर लढाईचे वर्णन अण्णा भाऊंनी समर्थपणे केले आहे. भुकेच्या तीव्रतेचे, भयानक दारिद्र्याचे वास्तव कथेत आहे. अशा प्रकारच्या अनेक कथांमध्ये अद्भुत आणि वास्तव एकाचवेळी अवतरते, हे अण्णा भाऊंनी मौखिक साहित्याच्या परिचयातून आत्मसात केले आहे. अण्णा भाऊ साठे यांनी ज्या काळात लेखनाला सुरुवात केली, त्यावेळी वि.स.खांडेकर आणि ना.सी.फडके वाङ्मयविश्वाच्या यशशिखरावर आरूढ झालेले होते. ना.सी.फडके यांच्या लेखनाने प्रेमाची स्वप्नचित्रे रेखाटून तरुण-तरुणींची मने काबीज केली होती आणि वि.स.खांडेकरांनी देशप्रेमाच्या आणि ध्येयवादाच्या स्वप्नाळू दुनियेत तरुण पिढीला गुंतवून त्यांना आकर्षित

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

केले होते. अण्णा भाऊ साठे या दोन्ही लेखकांनी उभा केलेला वाङ्मयीन मोहोल बाजूला सारून स्वतःचा एक नवा रस्ता निर्माण करीत होते. मी जे जीवन जगतो, पाहतो, अनुभवतो तेच मी लिहितो. मला कल्पनेचे पंख लावून भरारी मारता येत नाही, अशी त्यांची लेखनामागील भूमिका होती. माझी जीवनावर फार निष्ठा असून मला माणसे फार आवडतात, त्यांची श्रमशक्ती फार महान आहे. त्यांच्या बळावरच हे जग चालते. त्यांची झुंज आणि त्यांचे यश यावर माझा विश्वास आहे. असे त्यांचे मत होते. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्याच्या केंद्रस्थानी तीच माणसे आहेत.

डॉ. बाबूराव गुरव यांचे मत :

सह्याद्रीच्या कुशीत वसलेला सांगली, सातारा, कोल्हापूरचा परिसर, कृष्णा, कोयना, वारणा, पंचगंगा या नद्याकाठचा समृद्ध निसर्ग, त्या प्रदेशातील ग्रामीण संस्कृती, ब्रिटिश काळातील जीवन, दाट जंगल झाडी, डोंगरवाटा, त्यांच्या आश्रयाने सुरु असणाऱ्या क्रांतिकारकांच्या चळवळी, गुंड-दरोडेखोरांच्या दंगली, गावातील भाऊबंदकी दोन गावांमध्ये पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेले वैर, त्यात भरडला जाणारा अस्पृश्य समाज, खून, मारामाऱ्या, तरण्याताट देखण्या पोरीवाळींवर होणारे अत्याचार या साऱ्या गोष्टी अण्णा भाऊ आपल्या साहित्यात मांडत होते. सण-उत्सव, जत्रा खेत्रा, बैलगाड्यांच्या शर्यती, कुस्त्यांचे फड, तमाशे, वाघ्या-मुरळीची जागरण, त्यांचे धनदांडग्यांकडून होणारे शोषण, खेड्या-पाड्यातील माणसांच्या श्रद्धा-अंधश्रद्धा, शेती, शेतकऱ्यांचे एकमेकांवरील प्रेम, सहकार्य, नातेसंबंधातील जिव्हाळा, श्रेष्ठकनिष्ठतेचा भाव, शेतीमध्ये होणारा बदल, पिठाच्या गिरण्या, विहिरीवरील इंजिन, हळूहळू कोसळणारा गावगाडा, बलुतेदाराची स्थितीगती, सावकारशाही, श्रीमंतीच्या जोरावर चालणारा इष्काचा बाजार, गरती स्त्रियांची घराण्याच्या प्रतिष्ठेपायी होत असणारी घुसमट, देशाच्या स्वातंत्र्याची आच, स्त्रीचे शील, घराण्याचा बडेजावपणा, मोठे दगडी चौसोपी वाडे, महारवाडा, मांगवाडा, भटकेफिरस्ते अशा साऱ्या गोष्टींचे त्यांच्या बारीक-सारीक तपशीलासह केलेले चित्रण अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यात आले आहे. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्याचे आपल्या भूमीशी घट्ट नाते आहे. परिसराशी जोडलेले असणाऱ्या ह्या साहित्याला आपोआपच व्यापक वैश्विक-आयाम प्राप्त झालेला दिसतो. भारतीय भाषांमध्ये त्यांचे साहित्य अनुवादित झालेच, पण धर्म-जातीच्या, देशकालाच्या सीमा ओलांडून ते जर्मन, झेक, इंग्लिश, पोलिश, रशियन, स्लोव्हाक या परकीय - भाषांमध्ये भाषांतरित झाले, हे अण्णा भाऊ साठेंच्या साहित्याचे विलोभनीय यश मानावे लागेल.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

६) मार्क्सवादी जाणीव :

अण्णा भाऊ मार्क्सवादी आहेत. त्यांच्या साहित्यातून आरंभापासूनच समतावादी विचारांचा आविष्कार दिसत असला, तरी मुंबईला गेल्यावर श्रीपाद अमृत डांगे यांच्या सान्निध्यात ते आले आणि त्यांची मार्क्सवादी जाणीव अधिक पक्की झाली. मुंबईतील कामगार जीवन, त्यांचे वर्गसंघर्षाचे तत्त्वज्ञान, त्यातील संप, मोर्चे, त्यांच्या रोजीरोटीचा सवाल, कामगारांच्या चळवळीतील फाटाफूट या साऱ्या अनुभवातून अण्णा भाऊंच्या विचारांना पाठबळ मिळत गेले. मुंबईच्या झोपडपट्टीत राहणाऱ्या माणसांचे जीवन चित्रण करताना त्यांच्यातील मार्क्सवादी दृष्टिकोनाचा आविष्कार प्रभावीपणे व्यक्त झाला आहे.

अण्णा भाऊ साठे लेखक तर होतेच, त्यापेक्षा शाहीर म्हणून ते अधिक लोकप्रिय होते. त्यांनी १९४२ मध्ये 'स्टॅलिनग्राडचा पोवाडा' लिहिला. त्या पोवाड्याने कम्युनिस्ट पार्टीच्या वर्तुळात कम्युनिस्ट शाहीर म्हणून ते प्रसिद्ध झाले.शाहीर अमर शेख, द.ना.गव्हाणकर यांच्या सहकार्याने 'लाल बावटा' कलापथक काढले. त्यांच्या मार्क्सवादी भूमिकेचा सर्वाधिक आविष्कार पोवाड्यामधून व लोकनाट्यातून झाला आहे. लालबावट्याच्या माध्यमातून वर्गविग्रहाचे तत्त्वज्ञान आणि साम्यवादी विचार त्यांनी महाराष्ट्रात रुजवला. स्वातंत्र्यलढा, गोवा मुक्तिसंग्राम आणि संयुक्त महाराष्ट्राचे आंदोलन यामधील अण्णा भाऊंचे योगदान होते. 'माझी मैना गावाकडे राहिली' या त्यांच्या छकडीने सारा महाराष्ट्र निनादून सोडला होता. आजही त्या लावणीची जादू ओसरली नाही. तमाशा वंदीच्या कचाट्यातून सुटण्यासाठी अण्णा भाऊंनी 'लोकनाट्य' ही संज्ञा वापरली आणि 'अकलेची गोष्ट', 'खापऱ्या चोर', 'देशभक्त घोटाळे', 'शेटजीचे इलेक्शन', 'माझी मुंबई' इत्यादी लोकनाट्य लिहून तो शब्द रूढ केला. या लोकनाट्यातून आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक प्रश्न त्यांनी मांडले. भांडवलदार शेतकऱ्यांचे शोषण करणारे शेटजी- भटजी हे त्यांच्या टोकेचे लक्ष्य होते. 'धोंड्या' नावाचे एक पात्र निर्माण करून अक्षरशः पुंजापतीच्या वृत्ती-प्रवृत्तीवर दगड भिरकावले, त्यांनी प्रबोधन करून परिवर्तन घडविले, वर्गयुद्ध घडविले. सर्व प्रकारच्या शोषणाविरुद्ध उभे राहण्याचे सामर्थ्य मराठी माणसांना दिले. कलानंदाचा आनंद देण्याबरोबरच मराठी मनावर संस्कार केले. मार्क्सवादी विचारांची पेरणी केली.

अण्णा भाऊंच्या लेखनाची वैशिष्ट्ये :

अण्णा भाऊंच्या लेखनाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांच्या लेखनातून वाहणारा निखळ नैतिकतेचा झरा. त्यामुळे अण्णा भाऊ आपल्या एकूण साहित्यातून एक संपूर्ण

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

अण्णा भाऊ साठे यांचे महत्त्वाचे विचार :

१. तू गुलाम नाहीस तर तू या वास्तव जगाचा निर्माता आहेस.
२. निळ्या रक्ताची धमक बघ, स्वाभिमानाची आग आहे. घाबरू नकोस कुणाच्या बापाला, तू भीमाचा वाघ आहेस.
३. जग बदल घालुनी घाव सांगूनी गेले मला भीमराव
४. नैराश्य हे धारदार तलवारीवर साचलेल्या धुळीसारखे असते. धूळ झटकली की, ती तलवार पुन्हा धारदार बनते.
५. जात हे वास्तव आहे. गरीबी ही कृत्रिम आहे. गरीबी नष्ट करता येऊ शकते, पण जात नष्ट करणे आपले सर्वांचे काम आहे.
६. अनिष्ट धर्माच्या आचरणाने माणसांना हीन समजणे हा धर्म नसून राग आहे.
७. यह आझादी झुठी है, देश कि जनता भूखी है.

निष्कर्ष :

लोकशाहीर, साहित्यरत्न अण्णा भाऊ साठे यांनी कृष्णा, कोयना, वारणा आणि पंचगंगा या नद्यांच्या खोऱ्यातील म्हणजेच सातारा, सांगली, कोल्हापूर परिसरातील लोकपरंपरा, लोकरूढी, गावगाडा आणि स्वातंत्र्य चळवळ यावरोबरच संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ आपल्या साहित्यातून सातासमुद्रापलीकडे पोहोचवली. सर्व प्रकारच्या कर्मठ आणि कट्टरपणाला विरोध करून न्याय, समता, स्वातंत्र्य, बंधुभावाची रुजवणूक अण्णा भाऊ साठे यांनी आपल्या साहित्यातून केली. रशियाच्या 'इंडो सोव्हिएत कलचरल सोसायटी' च्या निमंत्रणावरून ते १९६१ साली रशियाला गेले. तेथील अनुभवांवर आधारित 'माझा रशियाचा प्रवास' हे प्रवासवर्णन त्यांनी लिहिले आहे. या प्रवासवर्णनात त्यांनी रशिया व भारत यांच्यातील आर्थिक, सामाजिक स्थितीची मांडणी केली आहे.

अण्णा भाऊ साठेंच्या वाङ्मयातील माणसे जरी पिचलेली असली तरी खचलेली नाहीत, ती न डगमगता संघर्ष करायला, येणाऱ्या परिस्थितीला सदैव तोंड द्यायला तयार असतात. त्यामध्ये पुरुष असो किंवा स्त्री असो तितक्याच सामर्थ्यानिशी ती सदैव उभा राहताना दिसतात. अण्णा भाऊंनी आपल्या लेखनात रुपबंधाचा कल्पक वापर केलेला आहे. एक प्रतिकाराची भाषा अण्णा भाऊंनी दिली. त्या सामाजिक, राजकीय भानामुळेच त्यांच्या वाङ्मयाला अफाट वाचकप्रियता मिळाली आहे. त्यांच्या सात कादंबऱ्यांवर चित्रपट निघाले. तसेच कादंबऱ्यांच्या अनेक आवृत्त्याही प्रसिद्ध झाल्या. भारतीयत्वाची

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

लोक... संवादाची ओढ तसेच अलंकारयुक्त भाषेचा वापर यामुळे अण्णा भाऊंचे वाङ्मय सर्वदूर पोहोचलेले दिसते. त्यांच्या साहित्याला फार मोठा वाचक वर्ग लाभल्याचे दिसते.

अशा प्रकारे अण्णा भाऊ साठे यांच्या साहित्यातील माणसे खचून न जाता ज्या ताकदीनिशी उभी राहतात, ती ताकद वाचकांच्या मनाला उभारी देते. त्यांच्या साहित्याने मानवी मनावरील मरगळ झटकली जाते. निराश झालेल्या मनाला आशेची पालवी देण्याचे कार्य त्यांचे सर्वच साहित्य करते. अण्णा भाऊंच्या आयुष्यात पुढे-पुढे दारिद्र्य आणि एकाकी आयुष्य वाट्याला प्रकर्षाने आले. मराठी साहित्यातील प्रतिष्ठितांकडून त्यांची उपेक्षा झाली. शेवटी विपन्नावस्थेत १८ जुलै १९६९ रोजी मुंबईच्या चिरागनगरीच्या झोपडपट्टीत अत्यंत हलाखीच्या अवस्थेत त्यांचा मृत्यू झाला.

अण्णा भाऊ साठे यांच्या जयंती आणि जन्मशताब्दी वर्षानिमित्त केंद्र सरकारने त्यांना भारतरत्न पुरस्काराने सन्मानित करावे अशी मागणी अनेक राजकीय नेते, कार्यकर्ते आदिंनी केली आहे, ही मागणी अगदी योग्यच आहे. ही मागणी पूर्ण झाली तरच त्यांचे हे जन्मशताब्दी वर्ष खऱ्या अर्थाने साजरे केल्यासारखे होईल.

संदर्भ साहित्य :

प्राथमिक स्त्रोत

१) अण्णा भाऊ साठेंच्या कादंबऱ्या

२) लोकनाट्य

३) माझा रशियाचा प्रवास - प्रवासवर्णन अण्णा भाऊ साठे

दुय्यम स्त्रोत

१) अण्णा भाऊ साठे : समाजविचार आणि साहित्य विवेचन - बाबुराव गुरव

२) अण्णा भाऊ साठे : चरित्र आणि कार्य - विजयकुमार जोखे

३) अण्णा भाऊ साठे यांचे पोवाडे व लावण्या - लोकवाङ्मयगृह

४) अण्णा भाऊ साठे - बजरंग कोरडे

५) शाहीर अण्णा भाऊ साठे - संपादक नागोराव कुंभार

विशेष विभाग

१) महाराष्ट्र टाईम्स - २१ जुलै २०१९

२) सकाळ - १ ऑगस्ट २०२०.

❖❖❖

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] समस्या: [illegible] अंमलबजावणी

[illegible]

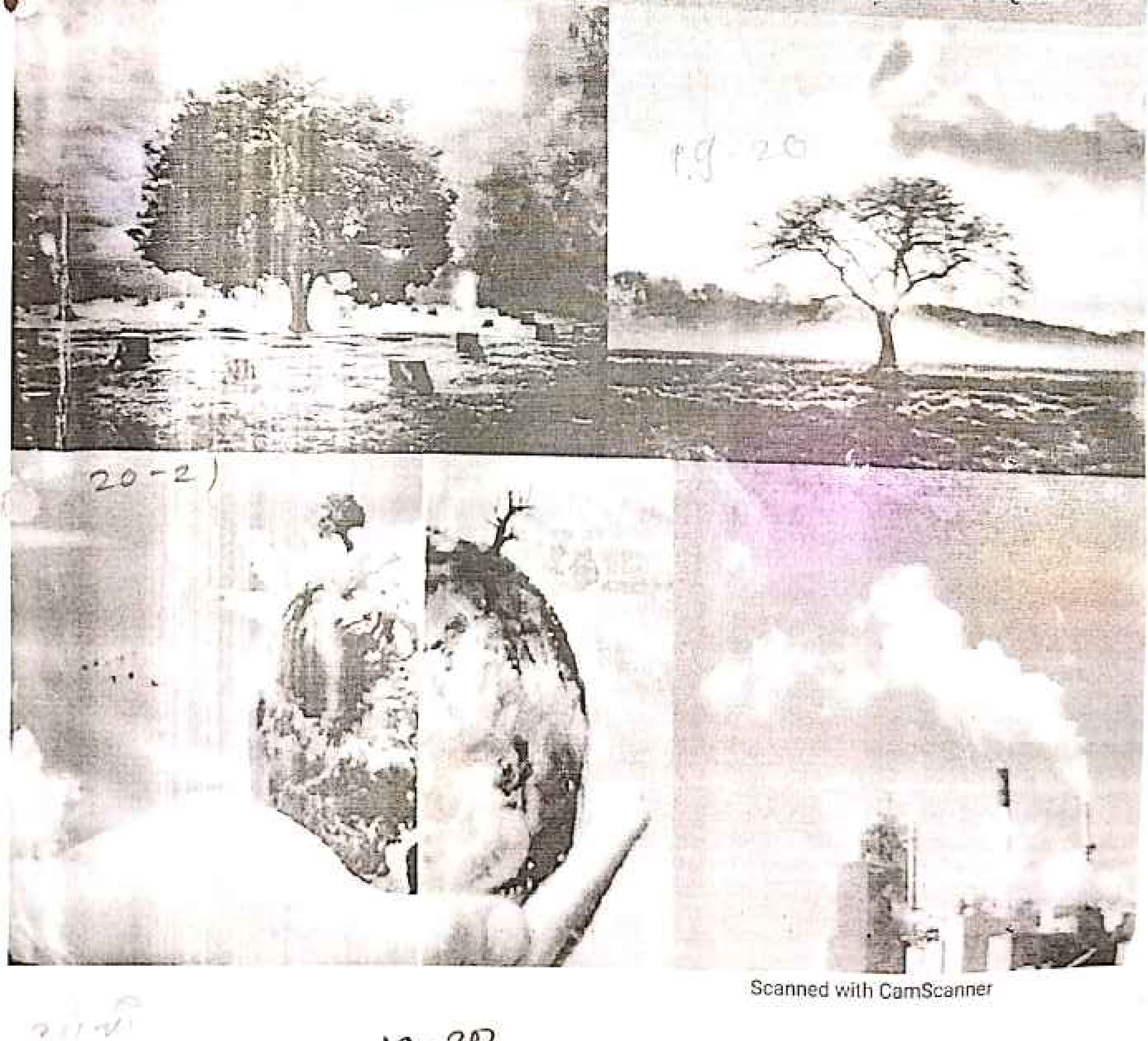

2019-20

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

1. [illegible] आणि भारत : एक दृष्टिक्षेप — १-३

[illegible], लोकमान्य महाविद्यालय, सोनखेड ता. लोहा जि. नांदेड

2. [illegible] — ४-८

[illegible] भूगोल विभाग, श्री पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा ता. परळी वै. जि. बीड

3. [illegible] पर्यावरणाचे संवर्धन आणि आर्थिक सहाय्यता: [illegible] एक दृष्टिक्षेप — ९-१३

[illegible] विभाग, तुळजाराम चतुरचंद महाविद्यालय, बारामती, जि. पुणे, महाराष्ट्र

4. [illegible] आणि समस्या: ऐतिहासिक अवलोकन — १४-१८

[illegible] महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

5. [illegible] आणि पर्यावरण सुरक्षेसंबंधी प्रयत्न - एक अभ्यास — १९-२२

[illegible] विभाग, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर जि. लातूर

6. पर्यावरण सुरक्षा आणि समस्या — २३-३०

[illegible] अर्थशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कला व वाणिज्य महाविद्यालय, औरंगाबाद.

7. पर्यावरण समस्या सोडविण्यासाठी प्रत्यक्ष कृतीची जोड हवी — ३१-३४

डॉ. [illegible], सहयोगी प्राध्यापक व विभाग प्रमुख, लोकप्रशासन विभाग, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, शिरूर ताजबंद जि. लातूर

8. पर्यावरण सुरक्षा व समस्या — ३५-३७

प्रा. [illegible], [illegible] सामाजिक शास्त्र विभाग, पंकज कला व विज्ञान महाविद्यालय चोपडा जि. जळगाव

9. पर्यावरणाचा समतोल-एक सामाजिक जबाबदारी — ३८-४१

प्रा. डॉ. [illegible], [illegible] शास्त्र विभाग, बाबुरावजी आडसकर महाविद्यालय केज, ता.केज जि. बीड

10. पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा — ४२-४९

प्रा. [illegible] वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खोपोली, [illegible] प्रियदर्शनी वसाहत [illegible] जि. रत्नागिरी

11. पर्यावरण संरक्षण आणि जागृति — ५०-५४

प्रा. डॉ. [illegible], सहायक प्राध्यापक, संगीत विभाग, श्रीमती [illegible] पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

12. पर्यावरण प्रदूषण समस्या आणि उपाय — ५५-५७

डॉ. [illegible], वाणिज्य विभाग, माधवराव पाटील कॉलेज पालम जि. परभणी

13. पर्यावरण सुरक्षा आणि आव्हाने — ५८-६२

डॉ. [illegible], राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती आर.एम. पटेल महिला कला महाविद्यालय, भंडारा

14. पर्यावरण प्रदूषणाचा मानवी समाजावर झालेला परिणाम — ६३-६७

प्रा. डॉ. [illegible], समाजशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीसंत गाडगे महाराज महाविद्यालय, लोहा, ता. लोहा, जि. नांदेड

15. पर्यावरण – पर्यावरण संरक्षण आणि संवर्धन — ६८-७२

[illegible] राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, श्रीमती [illegible] कला महा. [illegible]

16. हरित राजकारण (Green Politics) — ७३-७५

डॉ. [illegible], सहयोगी प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर, जिल्हा लातूर

17. पर्यावरण आणि प्रदूषण — ७६-७८

डॉ. [illegible] अर्थशास्त्र विभाग, एफ.ई.एस. गर्ल्स कॉलेज, चंद्रपूर

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

10

पर्यावरण समस्या आणि सुरक्षा

प्रा. सौ. [illegible]

प्रस्तावना:- [illegible] हा दिवस जागतिक पर्यावरण दिन म्हणून साजरा केला जातो. पर्यावरणाची सुधारणा [illegible] समस्या [illegible] निर्माण करणे आणि पर्यावरण विषयक निर्णय घेणे यासाठी हा दिवस साजरा केला जातो. पर्यावरणाची सुधारणा वाढविणे, समस्या व संवर्धनाविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि पर्यावरणाविषयी निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण व्हावी म्हणून पोषक वातावरणाची निर्मिती करणे हा पर्यावरण दिन साजरा करण्यामागचा मुख्य हेतु आहे. पर्यावरण हा शब्द मूळ फ्रेंच शब्द 'Environ' या शब्दा पासून तयार झाला आहे. 'Environ' म्हणजे surrounding [illegible] सजीव-निर्जीव यांच्यामधील क्रिया-प्रतिक्रिया व आंतरक्रियामधून साकार झालेली सजीवांच्या सभोवतालची [illegible] म्हणजे पर्यावरण होय. पहिल्या महायुद्धानंतर मानवाच्या निसर्गावरील आघातांचे [illegible] शास्त्रज्ञांच्या लक्षात आले. त्याचप्रमाणे औद्योगिक क्रांतीच्या फळांबरोबर त्याचे दूरगामी गंभीर परिणाम मानवाला भोगावे लागले. म्हणून इ.स. [illegible] मध्ये पर्यावरणशास्त्र किंवा पर्यावरण विज्ञान हे विषय अभ्यासासाठी स्वतंत्रपणे [illegible] आले. मानव हा पर्यावरणाचा [illegible] घटक आहे मात्र पर्यावरणाच्या प्रत्येक घटकात मानवी हस्तक्षेप वाढत [illegible] आहे, म्हणून पर्यावरणाचा [illegible] शास्त्रीय पद्धतीने अध्ययन व त्यावर परिणामकारक उपाययोजना करण्यासाठी [illegible] महत्त्वपूर्ण ठरले आहे.

[illegible] सर्व मानवनिर्मित भौतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय घटक यातील [illegible] आणि [illegible] अवरणास सामाजिक पर्यावरण असे म्हणतात. मानव नैसर्गिक व सामाजिक [illegible] दोन प्रकारच्या पर्यावरणात वावरत असतो अर्थात सामाजिक पर्यावरणावर आधारित आहे त्यामुळे स्थलकालपरत्वे [illegible] फरक असतो. नैसर्गिक पर्यावरण जसे गतिशील आहे, तसेच सामाजिक पर्यावरण ही गतिशील आहे, त्यात सातत्याने [illegible] होत असतात.

पर्यावरण व्यवस्थापन :-

मानवी [illegible] पर्यावरणाची घटलेली गुणवत्ता वाढविणे व पर्यावरणाची स्थिती सुधारणे या [illegible] जाणीवपूर्वक केलेली कृती. पर्यावरणाच्या अवनतीमुळे सर्व सजीवांच्या अस्तित्वाला धोका निर्माण झाला आहे. त्यामुळे पर्यावरण तज्ञ, अभ्यासक, शासक, प्रशासक, सामाजिक तसेच राजकीय कार्यकर्ते या समस्यांवर विचार विनिमय करीत आहेत. [illegible] पर्यावरण व्यवस्थापन ही विकास व नियोजनाच्या संदर्भातील संकल्पना आहे. यात समाजाची [illegible]

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

विकास व नियोजनाच्या सद्यकालीन संकल्पना आहे. यात समाजाचा सर्वांगीण विकास करणे तसेच नैसर्गिक साधनांचा समतोल वापर करून सामाजिक व आर्थिक विषमता दूर करणे ही उद्दिष्टे अभिप्रेत आहेत. त्याचबरोबर मानवाच्या प्रत्येक कृतीवर नियंत्रण, नैसर्गिक साधनांचे संरक्षण व पर्यावरणीय समस्यांच्या निवारणासाठी निर्धारित केलेली सर्व धोरणे पर्यावरण व्यवस्थापनात समाविष्ट होतात. मानवाच्या सामाजिक व आर्थिक विकासाबरोबर पर्यावरणाची गुणवत्ता राखण्याचा प्रयत्न याद्वारे केला जातो.

पर्यावरण व्यवस्थापन ही मानव आणि निसर्ग यांच्यात समन्वय साधणारी प्रक्रिया आहे. त्याद्वारे पर्यावरणाचे संतुलन बिघडू न देता व प्रदूषणविरहीत पर्यावरण राखून मानवाचे हित साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. पर्यावरणाच्या आपत्तीवर नियंत्रण ठेवणारी प्रतिक्रियाही पर्यावरण व्यवस्थापनाचे एक अंग असून यात नियोजन, विश्लेषण व मूल्यांकन यांच्या आधारे संसाधनांचा विचारपूर्वक उपयोग करण्याचे तंत्र वापरले जाते. पर्यावरण व्यवस्थापन विशिष्ट प्रदेश किंवा राष्ट्र यांच्याशी मर्यादित नसून ती संपूर्ण जगाची गरज आहे. भविष्यात मानवी समाजाच्या समन्यायक्षम उपयोगासाठी परिसंस्थाचे रक्षण करणे व परिसंस्थांतील अखंडत्व राखणे हे पर्यावरण व्यवस्थापनाचे ध्येय आहे.

पर्यावरण व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे :-

१.पर्यावरणातील निरनिराळ्या घटकांचे संशोधन करणे.

२. पर्यावरणाच्या नियोजनाची रूपरेषा तयार करणे.

३. पर्यावरणाच्या विविध घटकांना प्रदूषणमुक्त करणे.

४. मानवाला प्रदूषणाच्या परिणामापासून वाचविणे.

५. अवघड होत असलेल्या सजीवांना संरक्षण देणे.

६. व्यवस्थापनासाठी उपायांचे समीक्षण करणे व त्यात सुधारणा करणे.

७. व्यवस्थापनासाठी नियोजित केलेल्या उपायांच्या परिणामांची तपासणी करणे.

८. पर्यावरण व्यवस्थापनासाठी साहित्य संग्रह करणे.

९. पर्यावरण शिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे आणि समाजात जाणीव व जागृती निर्माण करणे.

१०. जैवविविधतेचे परिरक्षण करणे.

११. स्वच्छ तंत्रज्ञान उत्पादन संकल्पना स्वीकारणे.

१२. पर्यावरण संरक्षणासाठी नियम व कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करणे.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरण व्यवस्थापनाचे धोरण [illegible] खालील घटकांवर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असते.

१. पर्यावरणीय [illegible] वायू प्रदूषण, जलप्रदूषण व भूमीप्रदूषण यावर प्रभावीपणे नियंत्रण आणणे व कार्यक्षम उपाय योजणे.

२. ऊर्जा संसाधनांसह [illegible] सर्व संसाधनांचा अतिवापर टाळणे व टाकाऊ पदार्थांची कमीत कमी निर्मिती-त्यांची शुद्धी [illegible] करणे.

३. [illegible] पर्यावरण प्रभाव मूल्यांकन तपासणी, पर्यावरण व्यवस्थापन पद्धती, पर्यावरण जोखीम मूल्यांकन इ. साधनांचा स्वीकार करणे

४. [illegible] पर्यावरण शिक्षण व प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था करणे.

५. सामाजिक, न्याय्य व्यवस्था प्रस्थापित होण्यासाठी प्रयत्न करणे.

पर्यावरणाच्या प्रमुख घटकांचे व्यवस्थापन

पर्यावरण हे जैविक व अजैविक घटकांपासून बनलेले असते. असे व्यवस्थापन अत्यंत गरजेचे आहे. पर्यावरणातील काही प्रमुख घटक पुढीलप्रमाणे.

१. वन व्यवस्थापन

२. वन्यजीव व्यवस्थापन

३. मृदा व्यवस्थापन

४. जलसंसाधनांचे व्यवस्थापन

५. खनिज संसाधनांचे व्यवस्थापन

६. ऊर्जा संसाधनांचे व्यवस्थापन

याशिवाय पर्यावरण व्यवस्थापनात प्रदूषण नियंत्रित करण्याला अधिक प्राधान्य दिले जाते. यास प्रदूषण नियंत्रण व्यवस्थापन असेही म्हणतात. उदा-

१. जलप्रदूषण नियंत्रण उपाय

२. वायुप्रदूषण नियंत्रण उपाय

३. भूमीप्रदूषण नियंत्रण उपाय

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] समाविष्ट होतो.

[illegible] धरणामुळे मोठ्या विकासाचा [illegible] असे [illegible] पुढील विकासाच्या [illegible] [illegible] [illegible] अधिक [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परंतु [illegible] [illegible] अधीन [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] प्रदूषण होते [illegible] [illegible] निर्माण होत आहे [illegible] [illegible] प्रमाण वाढले आहे [illegible] निर्माण करीत आहेत. मोठ्या धरणामुळे [illegible] समस्या [illegible] आपल्याने त्याचे विस्थापन [illegible] आव्हान उभे आहेत.

[illegible]

पर्यावरणाच्या समस्या आणि भविष्यातील धोके :-

आपल्या पृथ्वीमातेच्या [illegible] [illegible] तापमानवाढ, आम्लयुक्त पाऊस [illegible] [illegible] [illegible] वायूची घटती [illegible] जल प्रदूषण [illegible] [illegible] पूर, भूकंप, सुनामी [illegible] [illegible] [illegible] आहे.

[illegible] पृथ्वीच्या या दुर्दशेबद्दल [illegible] [illegible] पृथ्वीनिर्मितीय भविष्यातील [illegible] [illegible] प्रयत्न [illegible] आहेत. [illegible] [illegible] सर्व लोकसंख्येला शिक्षित [illegible]

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] पाणी [illegible] दुर्गंध दूषणामुळे [illegible] विनाशासाठी [illegible] वर्ष लागतात. [illegible]
[illegible] प्रदूषणकारी विनाशक [illegible] पर्यावरण [illegible]

१. वायु प्रदूषण

[illegible] ही मानवाच्या [illegible] वायूचे स्रोत आहेत. [illegible] धूळ, [illegible] उपकरणे, [illegible] आणि [illegible] वायु प्रदूषण निर्माण होते.

२. जल प्रदूषण

[illegible] पाणी [illegible] गंभीर बनत चालली आहे. पाणी ही अत्यावश्यक मानवी गरज आहे. [illegible] आहेत व पुढे [illegible] होऊ शकतात. म्हणून पाण्याचे दूषित आर्थिक आणि राजकीय चिंता बनत चालली आहे. [illegible] व नागरी [illegible] पाणी दूषित होत आहे. औद्योगिक आणि [illegible] पाणी आणि [illegible] वापरले जात असलेले पाणी दूषित [illegible]

३. माती आणि जमीन प्रदूषण

जमीन प्रदूषणाच्या [illegible] औद्योगिक, [illegible] आणि शेतीविषयक उपक्रम मानवी क्रिया [illegible] पृथ्वीच्या पृष्ठभागाच्या निकृष्ट दर्जा. जमीन प्रदूषणाचे मानवी आरोग्यावर विपरीत दृश्य-अदृश्य परिणाम [illegible]. जमीन प्रदूषणाने वायु प्रदूषण आणि माती प्रदूषण [illegible] प्रचंड पर्यावरणीय परिणाम [illegible] जमिनीतून पोषकद्रव्ये काढून घेतल्याने निर्माण होते.

४. हवामान बदल

हवामान बदल [illegible] प्रदूषणामुळे होणाऱ्या विविध [illegible] बदलाचा परिणाम आहे. हवामान बदल [illegible] पर्यावरणीय चिंता आहे. हवामान बदल [illegible] ध्रुवीय बर्फ वितळणे, वेगवेगळ्या [illegible] पुरताच मर्यादित नाही आहे. हवामान बदलामुळे देश-प्रदेश पूर्णपणे [illegible] भाग वाळवंट होऊ शकतो आणि वाळवंट समृद्ध होऊ शकतो.

५. जागतिक तापमानवाढ

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

पर्यावरणात आढळणाऱ्या जैविक गसाधने, प्रामुख्याने जैविक इंधनाचा बेलगाम वापर व दुरुपयोग देखील पर्यावरणासंबंधी एक महत्त्वाची चिंता आहे. जीवाश्म इंधनाच्या वापरातून निर्माण होणारे हरितगृह वायू जागतिक तापमानवाढीसाठी मोठ्या प्रमाणावर कारणीभूत आहेत. जीवाश्म इंधनांचा वापर कमी करून अंग निसर्गस्नेही इंधनांचा वापर लवकरात चालू केला नाही, तर पृथ्वीने वाढलेले तापमान नंतर कदापि कमी करता येणार नाही आणि मानवजातीचा विनाश ओढवेल.

आपल्या जंगलवनातील झाडे नवीन ऑक्सिजन तयार करतातच, पण या व्यतिरिक्त तापमान आणि पर्जन्यमान अवस्थापित करताना देखील मदत करतात. सध्या इमारतीसाठी लाकूड पुरवणाऱ्या वनक्षेत्राने पृथ्वीच्या ३०% भूभाग व्यापला आहे. पण नागरीकरणाच्या गरजा पुरविण्यासाठी असलेली गरजेपेक्षा लाकडांची गरज भागविण्यासाठी नियमितपणे केल्या जात असलेल्या लाकूडतोडीने हे वृक्षाच्छादित वनक्षेत्र फार जलद गतीने कमी होत आहे. कारण लोक घरे, अन्न आणि इतर गरजेच्या वस्तू भागविण्यासाठी बेकायदेशीर जंगलतोड करत आहेत. काही काही ठिकाणी रबरासारख्या चांगले उत्पन्न मिळवून देणारी कृत्रिम शेती मोठ्या प्रमाणात करण्यासाठी नैसर्गिक जंगलांचा मोठ्या प्रमाणात बळी घेतला जात आहे. जंगलतोड एक गंभीर समस्या आहे. जोपर्यंत त्यातून काही चांगले निष्पन्न होत नाही तोपर्यंत चालूच राहील. पृथ्वीवरची सगळी जंगल नष्ट झाली कि शेवटी पृथ्वी हेच एक मोठ वाळवंट होईल.

६. कार्बनची वाढती पदचिन्हे

वाढत्या तापमानवाढीमुळे होणारे हवामान बदल हे मानवाकडून होणाऱ्या हरितगृह वायू उत्सर्जनाचे परिणाम आहेत. पृथ्वीच्या हवामान बदल झाला कि तापमान वाढत राहते आणि कार्बन सारखे हरितगृह वायू पृथ्वीला गरम करतात. पृथ्वीच्या वातावरणातले कार्बन डायऑक्साईड व इतर हरितगृह वायू पृथ्वीला गरम करतात. पृथ्वीच्या वातावरणातले वातावरणातले कार्बनडायऑक्साईड व इतर हरितगृह वायूचे प्रमाण वाढले कि मग तापमान वाढीमुळे पृथ्वीवरची सर्व जीवसृष्टीच हळूहळू एक एक करून प्राण सोडेल. माणूस पण निसर्गाच्या या शेवटच्या हातोड्यापुढे फार काळ टिकाव धरू शकणार नाही.

७. जनुकिय सुधारणा

जैवतंत्रज्ञान वापरून अनुवांशिक बदल करण्याच्या पद्धतीला जनुकिय अभियान्त्रिक म्हणतात. रोपांमध्ये उत्पादन व गुणवत्तावाढीसाठी केले जाणारे जनुकिय बदल रोपामध्ये विषमात्रा वाढवते व रोपाची संरक्षणक्षमता कमजोर करून रोपाला कमजोर करते. अशी जनुकिय बदल केलेली काही रोपे संपूर्ण मानवजातीलाच धोकादायक होऊ शकतात. कारण आपल्या आजूबाजूच्या निसर्गातील प्राणी अशी अनैसर्गिक रोपे खातात. हेच प्राणी आपल्याला दुध मांस देत असतात. त्यामुळे आपल्या प्रकृतीला पण गंभीर धोके निर्माण होतात.

८. सागरी जीवनावर परिणाम

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

[illegible] आणि [illegible] होत [illegible] जाऊन मानवामध्ये [illegible] आजार निर्माण करतात.

९. सार्वजनिक आरोग्य समस्या

पृथ्वीवरील [illegible] सार्वजनिक स्वच्छता व [illegible] ही देखील एक मानवी अस्तित्वासाठी [illegible] करण्यासाठी गंभीर [illegible] आहे. दूषित पाणी हा सर्वात जवळचा आणि मानवी आरोग्यासाठी मोठा धोका आहे. [illegible] पाण्याच्या [illegible] पाणी मानवाला [illegible] आहे. या [illegible] स्वच्छता व [illegible] [illegible] रोगाला देखील मानवजातीला [illegible] आहे.

१०. लोकसंख्यावाढ

[illegible] पृथ्वीच्या नैसर्गिक संसाधनांवर ताण येतो. मानवाला लागणाऱ्या पाणी, अन्न, [illegible] आणि [illegible] राहण्यासाठी सुयोग्य जमीन या सगळ्यांना [illegible] वाढली [illegible] पृथ्वीची संसाधने कमी पडायला लागली कि मग पृथ्वीचे नैसर्गिक [illegible] होऊ लागते. वाढत्या [illegible] कायदा व सुव्यवस्थेचा प्रश्न निर्माण होतो. शिक्षणाच्या संधी कमी पडू लागल्या कि पर्यावरण प्रबोधन करणं [illegible] [illegible] आपण [illegible] साठी पृथ्वी नावाची कबर निर्माण करून ठेवली असे होईल.

११. जैवविविधता कमी होणे

[illegible] जागतिक तापमानवाढीमुळे हवामान व [illegible] लक्षणीय बदल [illegible] पृथ्वीवरील [illegible] प्रजाती पृथ्वीवरून वेगाने नष्ट होत आहेत. त्याचप्रमाणे पोषक आहाराची कमी, [illegible] निसर्गातील मानवी ढवळा- ढवळीमुळे पसरणारे निरनिराळे विषाणू यामुळे देखील पृथ्वीवरील प्रजाती नाश पावत आहेत. पृथ्वीवरची आजची जैवविविधता ही उत्क्रांतीच्या ३.५ अब्ज वर्षांचा परिणाम आहे. [illegible] सजीव प्रजाती नष्ट होण्याच्या दरापेक्षा सध्याचा दर १००० ते १०००० पटीने जास्त आहे. सजीव प्रजाती [illegible] नष्ट होत राहिल्यास निसर्गचक्राचा समतोल ढळेल व मानवी अस्तित्वालाच त्याचा धोका निर्माण होईल.

१२. ओझोन थरात कमी

[illegible] सजीव असलेला ओझोन वायूचा थर पृथ्वीचे सूर्याच्या घातक विकिरणापासून रक्षण [illegible] ओझोनचा [illegible] नष्ट झाला तर सूर्याचे घातक किरणोत्सर्ग सरळ पृथ्वीच्या भूभागापर्यंत येऊन [illegible] वेगवेगळ्या भयंकर रोगराई निर्माण होऊन लवकरच नष्ट होईल.

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ब्रोमाईड आणि क्लोरोफ्लोरो[illegible] विषारी वायूमळे [illegible] [illegible] पृथ्वीच्या वातावरणात [illegible] असलेल्या ओझोनच्या थराला [illegible] नष्ट करतो. अंटार्टीका खंडावर पृथ्वीच्या वातावरणाच्या [illegible] वायूमळे मोठे नुकसान झाले असून सूर्याचा घातक विषारी किरणांचे थेट पृथ्वीवर [illegible] आहे. [illegible] औद्योगिकरणामुळे ब्रोमाईड आणि क्लोरिन पृथ्वीच्या वातावरणात उत्सर्जन [illegible] आहे. [illegible] आपण ज्या फांदीवर बसलो आहोत ती फांदी तोडण्याचे अविरतपणे चालू आहे.

१३. नैसर्गिक आपत्ती

भूकंप, पूर, त्सुनामी, भूस्खलनामुळे आणि ज्वालामुखी उद्रेक या सारख्या नैसर्गिक आपदा आधी [illegible] मोठ्या प्रमाणावर कोसळतात. प्रचंड हाहाकार माजवतात. जीवन आणि मालमत्तेचे प्रचंड कधी भरून न येणारे नुकसान करतात. [illegible] जागतिक तापमानवाढ व हवामानातील बदल या नैसर्गिक आपदांना मानवी नियंत्रण [illegible] शकतात.

१४. सारांश

पर्यावरणाचे संरक्षण करायचे असेल तर आपणच पर्यावरणाची काळजी घेतली पाहिजे. [illegible] मानवाने मानवी जीवनाची प्रगती करण्यासाठी पर्यावरणाचे संरक्षण व संवर्धन करणे ही काळाची गरज आहे. आज मानवी [illegible] अजूनही वेळ गेलेली नाही. मानव जातीने वेळीच सावध होऊन अनिष्ट [illegible] चुकीमुळेच. अजूनही वेळ गेलेली नाही. मानव जातीने वेळीच सावध होऊन पर्यावरणाची जपणूक केली पाहिजे. पर्यावरण सुरक्षित तरच मानवी जीवन सुरक्षित. म्हणूनच, म्हणता येईल

"पर्यावरणाचे रक्षण करा

काळाची गरज ओळखा

झाडे लावा पाणी जिरवा

निसर्गाला नका पोहोचवू धोका"

संदर्भ

१.मराठी विश्वकोश

२. पर्यावरण शिक्षण – डॉ. पुरुषोत्तम मधुकर [illegible]

डॉ. [illegible] वामनराव

३. [illegible] पर्यावरणाचा – [illegible]

४. सामना – ८ जून २०१७

५. लोकसत्ता – २०१८

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

SPECIAL ISSUE

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य

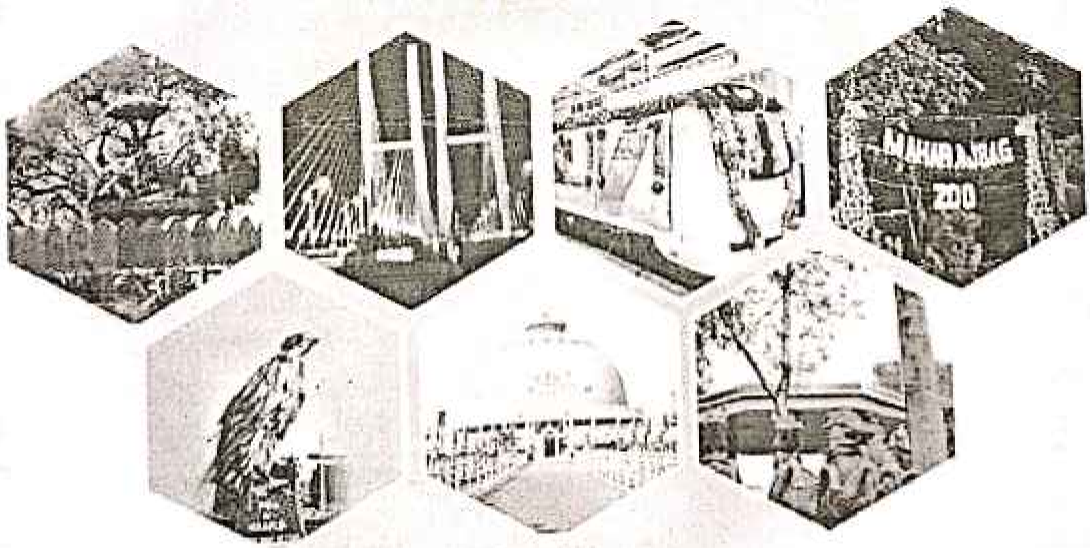

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर
सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर
प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर
स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

2019-20

अनुक्रमणिका

1.	एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य डॉ. विशाखा संजय कांबळे	1
2.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य डॉ. विजया जितेन्द्र राऊत	3
3.	नारबा: उध्वस्त ग्रामजीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा आनंद यादवांचा एक द्रष्टा प्रतिनिधी प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
4.	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी विश्व डॉ. सौ. शुभांगी परांजपे	9
5.	२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य प्रा. रश्मी रमेश देसाई	13
6.	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्व कु. वैषाली रामचंद्र धापोडकर	17
7.	मराठीतील राजकीय कादंबरी डॉ. सोपानदेव पिसे	21
8.	जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	24
9.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. संध्या उदयभान शेंडे	27
10.	बदलत्या विश्वाचे मराठी साहित्य जगतावर झालेले परिणाम साधना सुखदेव जाधव	30
11.	धावत्या जगातले दु:ख दाखविणारे नाटक: कधी ऐकशील कां रे ? प्रा. गणेश सांगोळकर	33
12.	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	36
13.	एकविसाव्या शतकातील जनसाहित्य प्रा.मुनेश्वर जमईवार	39
14.	नामदेव कोळी यांची कविता: काळोखाच्या कविता डॉ. गिरीश नारायणराव सपाटे	41
15.	21व्या शतकातील मराठी आदिवासी कादंबरी प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	46
16.	21 व्या शतकाला विकासोन्मुख करणारे भारतीय संविधान आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अविनाश कृ. मेश्राम	49

Scanned with OKEN Scanner

१७	एकविसाव्या शतकातील मराठी [illegible] [illegible]	[illegible]
१८	[illegible] मराठी साहित्यातील [illegible] [illegible]	[illegible]
१९	स्त्रीवादी [illegible] [illegible]	[illegible]
२०	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य [illegible]	[illegible]
२१	[illegible] शतकातील [illegible] आणि मराठी साहित्य [illegible] [illegible]	[illegible]
२२	एकविसाव्या शतकातील [illegible] आणि मराठी कविता [illegible]	[illegible]
२३	एकविसाव्या शतकातील मराठी [illegible] आणि मराठी साहित्य [illegible]	[illegible]
२४	एकविसावे शतक व [illegible] [illegible]	[illegible]
२५	[illegible] [illegible]	[illegible]
२६	एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य [illegible]	[illegible]
२७	एकविसाव्या शतकातील [illegible] आणि मराठी साहित्य [illegible]	[illegible]

२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य

प्रा. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण
राजापूर, जि.- रत्नागिरी

प्रस्तावना :

२१ वे शतक आज माणसांसमोर अनेक नवी आव्हाने घेऊन उभे ठाकले आहे. नुकत्याच सरलेल्या २० व्या शतकाकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर काय आढळलते' चतुर मानवाने नेत्रदीपक प्रगती साधली आहे. आपल्या देशातल्या कुठल्याही कोप-यात राहणा-या माणसाला स्वत:ची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. जन्मावर कर्म अवंलबून नाही तर कर्मावर त्याचे समाजातील स्थान अवंलबून आहे. २१ व्या शतकात भारतात तंत्रज्ञानक्षेत्रात खूप प्रगती व्हायला हवी. साहित्याच्या क्षेत्रात विचार करताना कादंबरीच्या विश्वात मागच्या दशकात अधिक वास्तविकता डोकावू लागली आहे. नवी शैली, नवी भाषा आणि नवी धाटणी या रुपात कादंबरी लेखन वाचकांच्या भेटीला येत आहे. ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे. ज्यांनी सौंदर्यवादी कविता लिहिली, त्यांनी पुढे वास्तववादी लिखाण केले आहे. हा बदल आश्वासक आणि आव्हानात्मक आहे.मराठी साहित्यातील कादंब-यानी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कादंबरी हा शब्द भारतात ७व्या शतकांपासून आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार इंग्रजी राजवटीपासून आहे.मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून हरी केशवजी यांची इ.स.१८४१ साली आलेली "यात्रीक्रमण"नावाची कादंबरी, पण मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पदमनजी यांच्या "यमुनापर्यटन" कादंबरीचे नाव घेतले जाते. काळानुसार मराठी कादंब-यामध्ये अनेक बदल आले. समाजातील मुख्य घटना प्रकाशझोतात आणण्यासाठी "कादंबरी" लिहिल्या जाऊ लागल्या. अभिव्यक्त होण्याचा कादंबरी हा एक मार्ग बनला.

साठोतरी कादंब-यांनी मराठी साहित्यात अनेक वेगळे विषय मांडले गेले.स्त्रीवादी साहित्याला या काळात चांगली प्रेरणा मिळाली आणि अनेक लेखिका मराठी साहित्याला मिळाल्या आणि एक समृद्ध असे स्त्रीवादी साहित्य मराठी साहित्यात जन्माला आले. मराठी साहित्याला अनेक लेखकांचे योगदान लाभले आहे या लेखकांचा विचार केला तर ही यादी कधीच न संपणारी आहे. मराठी मध्ये उत्तम आणि दर्जेदार अशी आत्मचरित्रे आहेत. ही आत्मचरित्रे तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी देतील. तुम्ही कशापासून वाचनाची साहित्यामध्ये अशी अनेक पुस्तके आहेत. जी तुमचे आयुष्य बदलून टाकतात. तुमचा अनुभव समृद्ध करणारी पुस्तके अशी अनेक पुस्तके सांगता येतील. उदा."मुंबई दिनांक "-अरुण साधू, राडा"-भाऊ पाध्ये माहीमची खाडी"-मधु मंगेश कर्णिक इत्यादी. सध्याच्या काळात आपल्यावर माध्यमांचा सतत मारा होतो आहे. एकूणच वाचन कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माणसांना मराठी समाजाशी बदलत्या मराठी संस्कृतीशी नात भक्कम करण्यासाठी साहित्यप्रकार नक्कीच उपयोगी ठरतील. पण समृद्ध साहित्य निर्मिती व्हावी यासठी कोणत्याच माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसत नाही. महाराष्ट्रमध्ये उगम पावलेल्या, वसलेल्या अनेक लोककला लयाला जातील अशी भीती वाटते आहे.आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्टया कमकुवत समाजाला जेव्हा शिक्षणाचा आधार नव्हता, तेव्हा या लोककला आपला आधार बनल्या. म्हणून या लोककला मराठी माणसाचा सांस्कृतिक ठेवा आहेत. महाराष्ट्रात मराठी समाजात होऊन गेलेले थोर संत, विचारवंत, प्रबोधनकार, सामाजिक शास्त्रज्ञ यांची दैदिप्यमान विचार संपदा, संशोधन, ज्ञानसाधना यांची आठवण सांगणार असे आज राज्यात एकही दर्जेदार संग्रहालय नाही.

सामाजिक संरचनेत फेरबदल घडविणारी प्रक्रिया मानवांचे रीतीरिवाज, आचार-विचार, संस्था, संघटना, जीवनपद्धती भोवतालचा परिसर, व्यक्ती व्यक्तीमधील वर्तन यामध्ये सतत बदल होत असतात. आदिम अवस्थेपासून ते सांप्रत काळापर्यंत मानवी समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये सतत परिवर्तन झाल्याचे दिसते.

मॅकायव्हर यांच्या मते सामाजिक संबंधातील परिवर्तनाला सामाजिक परिवर्तन म्हणता येईल. मुलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हॅरी जॉन्सन यांच्यामते हे परिवर्तन जेविक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय क्षेत्रातही घडून येते. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतींचे

व आंतरक्रियांचे आकृतिबंध, मूल्ये, सांस्कृतिक फलिते आणि प्रतिके या आविष्कारांसह होणाऱ्या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजाच्या, विविध भागांच्या परस्पर संबंधांच्या स्वरुपात बदल झाला कीएसमाजरचनेत परिवर्तन घडून येते.पर्यायाने सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

भारतात राज्यशासन, व्यापार, शिक्षण, दळणवळण या गोष्टींत स्वातंत्र्योत्सव काळात झालेली प्रगती ही भारतीय सामाजिक परिवर्तनाची गती आहे. समाजाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन परिवर्तनाची दिशा ठरविली जाते. परिवर्तन हे मानवी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मानव रानटी पाषाणयुगी अवस्थेतून विद्यमान प्रगत संस्कृतीपर्यंत वाटचाल करीत आला. निरनिराळ्या टप्प्याने विकसित होणे, हा मानवी समाजाचा एक गुणधर्मच आहे. हा विकास घडविण्याचे कार्य साहित्य करीत असते.

उद्दिष्टे

- साहित्य सामाजिक परिवर्तन करत असते.
- काळानुसार सामाजिक बदल कसा होत गेला याचा आढावा घेणे.
- विविध क्षेत्रातील बदल साहित्यामुळे घडून येतात.
- समाजातील महिलांच्या दर्जावर सामाजिक परिवर्तन घडत असते.
- बदल हि काळाची गरज आहे हे पटवून देणे.
- कालानुरूप समाजजीवन व मराठी साहित्य बदलत असते.

शासन धोरणे : अर्थ संकल्प

समाजात काळानुसार शैक्षणिक, तांत्रिक बदल होताना दिसून येतो.याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प पाहता येईल. फेब्रुवारी २०२१ रोजी भारत सरकारचा देशाचा पहिलावहिला कागद विरहित डिजिटल अर्थ संकल्प सादर करण्यात आला .केंद्रीय अर्थ आणि कंपनी व्यवहार मंत्री निर्मला सितारामन यांनी हा मांडला.या अर्थ संकल्पात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर भर दिलेला आहे.कारण आजची कोवीड १९ ची जी परीस्थीती आहे तिने मानवी जीवन पूर्ण बदलून गेले आहे. समाजात आज लोक एकत्र यायला, एकमेकांकडे जायला घाबरू लागली आहेत.अशावेळी स्वच्छता राखणे व सामाजिक अंतर राखणे गरजेचे आहे. अशावेळी हा अर्थ संकल्प समाजाला एकप्रकारचा दिलासा देत आहे.कारण यामध्ये प्रतिबंधक रोगनिवारक आणि शारीरिक कल्याण या क्षेत्रांच्या मजबुतीकरणावर लक्ष केंद्रित केले आहे. महत्त्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वांगीण विकास हे लक्ष्य ठेवले आहे. यातून सामाजिक विकासाची गती नक्कीच वाढेल. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी करोना व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या संकटावर मात करण्यासाठी "आत्मनिर्भर भरत अभियान"ची घोषणा केली.या अभियानासाठी भारताच्या जीडीपी टक्के रक्कम म्हणजे २० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची त्यांनी घोषणा केली. आत्मनिर्भर भारत पाच खांबावर उभा असेल एते म्हणजे अर्थव्यवस्था एपायाभूत सुविधा एतंत्रज्ञानाधारित व्यवस्था एआपली डेमोग्राफी आणि मागणी अशाप्रकारे संकटाचे संधीत रुपांतर करून शासनाकडून सामाजिक विकास साधला जातो हे खूपच आशावादी चित्र आहे.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान :

घरात समाजात जर स्त्री जर सुखी असेल तर ते कुटुंब किंवा समाज सुखी असते. त्याचप्रमाणे समाजात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असेलएतर समाजाची सामाजिक प्रगतीस गती प्राप्त होते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकिय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना, पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे या प्रक्रियेला स्त्री - सक्षमीकरण असे म्हणतात.

स्त्रियांचे समाजातील योगदानः

पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा आध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. हि नाण्याची एक बाजू झालीय पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी हि प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन कालापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्याचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्रीपुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असतानासुद्धा निर्भया कांड किंवा कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न विकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना

स्वायतता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतोय पण याच वेळी आपल्या मनात प्रश्न उभा राहतोय खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्या मुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहात आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का ?

मुळातच भारतीय महिला हि कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाबरोबर एक स्त्री असते किंबहुना या देशात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले आहेत. राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. उषा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. प्रत्यक्षात महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषापेक्षा जास्त आहेत. स्त्री सुजानशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री-पुरुष यांना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या हि महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकार द्वारे मातृदिवस, महिला दिन, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूण हत्या निरक्षतता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादीचा नाश करणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरुपात सशक्त बनविणे हि समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषांना हिणविणे नव्हे, तर फक्त महिलांनी त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचारप्रवाह प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपांत असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. त्यामुळे समाज परिवर्तन होण्यास मदतच होईल.

साहित्य क्षेत्रातील बदल :

प्राचीन काळात संतानी समाजात सामाजिक मुल्ये रुजवली त्यातून समाजात बदल होत गेला त्यामध्ये चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास, गाडगेबाबा इत्यादी अनेक नावे सांगता येतील. .त्यानंतर अनेक समाजसुधारकांनी सामजिक क्रांती घडवून आणली. त्यामध्ये राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, गांधीजी, आगरकर, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरू, इंदिरा गांधी अशी खूप नावे येतील ज्यांच्या विचारांतून समाजप्रबोधन घडून आले व सामाजिक बदलास एक प्रकारची चलना मिळाली. त्यानंतर अनेक लेखक, कवी, साहित्यिक यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. यामध्ये वि.स.खांडेकर, शिरवाडकर, अत्रे, पु.ल.देशपांडे, साने गुरुजी, सावरकर, शिवाजी सावंत, शांता शेळके, विजया वाड, सानिया, विभावरी शिरुरकर, ताराबाई शिंदे अशी अनेक साहित्यिकांची नावे सांगता येतील.

आजचे मराठी साहित्यदेखील काळानुरूप बदलताना दिसत आहे. आजचे साहित्य हे नैतिक -अनैतिक असा विचार न करता समोर येणाऱ्या जगण्याला धीटपणे भिडते.ज्या सामाजिक पर्यावरणात लेखक वावरत असतो‌ऽजगत असतो त्या पर्यावरणाचा गुंता त्याला अस्वस्थ करीत असतो व ते वास्तव मांडून वाचकांकडून तो बदलाची अपेक्षा ठेवतो.त्यामुळेही सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास एकप्रकारची चालना मिळते.साहित्य व समाज यांचा अन्योन्य असा संबंध आहे.

सारांश :

समाजात असलेल्या कला, साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कला प्रकार घ्या, ते माणसाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात. हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात. समाजाचे संस्कार आणि शहानपण तपासत राहतात. आपला मराठी समाज जर सर्जनशील आणि विवेकी घडावा अस वाटत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याकडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.हे काम केवळ सरकारी अनुदान देऊन होणारे नाही.हा विचार प्रत्येक मराठी मनामध्ये रुजायला हवा.तरच आपण विवेकी समाजाकडे वाटचाल करू शकू. मराठी साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, लोककला अशा अनेक

कलांमधून मराठी मनाचे चित्रण दिसते. ते सर्व कलाप्रकार आजपर्यंत महाराष्ट्राने फुलवले, जोपासले आहेत.मराठी भाषेच्या ४० बोलीभाषा आहेत. या बोलीभाषा मधील साहित्य निर्मितीसाठी विशेष कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. विविध क्षेत्रातील बदलांवर आधरित सामाजिक परिवर्तन होत असते. काळानुरूप बदलणे हा मानवी गुणधर्मच आहे. त्यामुळेच सामाजिक परिवर्तन होते. ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे मानव आज प्रगती करत आहे.आज हिरक महोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना हा आशावादी असा बदल मानवी प्रगतीसाठी देशाच्या प्रगतीसाठी खूप महत्त्वाचा आहे.आपलीही भारताचा नागरिक म्हणून या समाज परिवर्तनास हातभार लावणे हि एक सामाजिक जबाबदारी नक्कीच ठरते.

आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, अगदी प्राचीन काळी लोक समुहाने राहत नव्हते तेव्हा त्यांच्या हि गोष्ट लक्षात आली की आपण समुहाने राहिल्याने आपली अनेक कामे सोपी व सहज होतात. समुहाने राहिल्याचे फायदे लक्षात आल्याने त्याकाळी लोक एकत्र राहायला लागले.त्यामुळे तर मानव समाजशील झाला. आज आपण बघितले तर मानवाला एकमेकांशिवाय अजिबात करमत नाही. समाजाचे पण एकमेकांशिवाय कोणतेच काम होत नाही हे लक्षात आल्यावर परस्परांचे सहकार्य घेऊन लोक एकमेकांची कामे करतात.त्यातून एकमेकांची कामे आनंदाने होतात.आणि हा आनंद घेण्यासाठी लोक एकत्र येतात.आज मानव प्राणी हा पूर्णतः समाजशील झालेला दिसतो. मानवाच्या ह्या समाजशील वृत्तीमुळेच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळत आहे. मानवाने एकमेकांची गरज लक्षात घेऊन, तो वागू लागल्यामुळे आज त्याचाच फायदा झालेला दिसतो. आज कितीतरी लोकांना कारखान्यात एकमेकांच्या सहकार्याने काम करावे लागते. त्यामुळे त्यांची कामे लवकर व व्यवस्थित होतात. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळे समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागतो.त्यामुळेच देशाची आर्थिक प्रगती विना अडथळा पार पडते. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच देशाची प्रगती होते व पर्यायाने मानवही सुखी होतो.आज "एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरु सुपंथ" ह्या वृत्तीने मानव आपल्याबरोबर समाजाची प्रगती साधताना दिसतो. आज मानवाला लक्षात आले आहे की समूह जीवन हे सुखी समाधानी असते. त्यामुळे मानव विविध कार्यक्रम एकत्र येऊन साजरे करताना दिसतो. एकत्र कार्यक्रमांची मजा ही प्रगती त्याच्या बरोबर समाजासाठीही खूपच महत्त्वाची आहे.समाज व मानव हे नाते किती अतूट आहे हे येथे लक्षात येते.

आज जरी समाजात कोरोनाच्या भीतीचे वातावरण असले तरी या वातावरणातून मानव नक्कीच बाहेर पडेल व आपली सामजिक प्रगती प्रगतीपथावर पोहचवेल यात काहीच शंका नाही.कारण दर १०० वर्षांनी अशी परिस्थती येते एखादी महामारी येते व मानव त्यातून प्रयत्नाने सहीसलामत बाहेर पडतो.आज कोरोना परिस्थिती बिकट असली तरी मानवाने त्यावर मात करून संशोधनाने लस शोधून काढली आहे.व त्यातून तो बाहेर पडत असताना आपल्याला दिसत आहे.आपण आशावादी दृष्टिकोनातून जगत राहिलो तर येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करू शकतो.कोणतीही परिस्थिती आली तरी मानवाने आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये.कारण हा आत्मविश्वासच मानवाला प्रगती पथावर घेऊन जातो.येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीला मानवाने धाडसाने सामोरे गेले पाहिजे तरच तो समाजाची सामाजिक प्रगती करू शकेल.

आज परिस्थितीने मानवाला एकमेकांपासून दूर केले असले, तरी तो एकमेकांशिवाय जगूच शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आलेली आहे. त्यामुळे तर मानवप्राणी एकमेकांपासून दूर गेला तरी विज्ञानाच्या सहाय्याने एकमेकांशी संवाद साधताना दिसतो. एकमेकाच्या संपर्कात राहायला त्याला आवडते कारण मुळातच मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आज आपल्या सोबत समाजाची प्रगती लक्षात घेतो ही गोष्ट फार महत्वाची आहे कारण समाजाची प्रगती झाली तरचं त्याची स्वतःची प्रगती होणार आहे.आज तो स्वतःच्या बुद्दीच्या जोरावर व तंत्रज्ञानच्या सहाय्याने समाजाबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करून घेत आहे हीच देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीची फार मोठी गती आहे. चला तर मग आपणही या गतीमध्ये सामील होऊया व सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावूया.

संदर्भ साहित्य :

१) साहित्य-समाज संबंध- सरदार ग.बा .
२) भारतीय व्यवस्था
३) इंटरनेट
४) अर्थसंकल्प

Roesai
मराठी विभाग.

Principal
Arts and Commerce College, Kharepatan
A/p, Kharepatan, Tal. Kankavli,
Dist. Sindhudurg.

WELL WATER COMPARISON OF COASTAL RIGION NEAR DEVGAD TALUKA, SINDHUDURG DISTRICT

N. N. Ugale[1*], P. D. Natekar[2], A. A. Kadam[3], A. P. Patil[4] and C. R. Patil[2]

[1] Department of Zoology, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg, Maharashtra (India).

[2, 2]P. G. Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur, Maharashtra (India).

[3] Sardar Vallabhai Patel Engineering College, Andheri West (Mumbai), Maharashtra (India).

[4] Department of Botany, R. B. Madkholkar Mahavidyalaya, Chandgad, Dist.-Kolhapur, Maharashtra (India).

Corresponding author email: nayanugale9@gmail.com

ABSTRACT:

Devgad taluka is adjoining to the Arabian Sea in the coastal Konkan region of Maharashtra. Almost well water fulfill our daily basic needs of water it is come from ground water, there is abundant amount of water is stored under the surface of land. A well is a structure that is created to tap into the land and deliver ground water. Well water used for decades, it is a viable way to attain water for any structure in almost every region. Our study was mainly conducted to understand the properties of water such as pH, DO, chlorides, alkalinity, hardness and COD (American Public Health Association., 1998) of surrounding coastal regions.

Key Words: Well, Water properties, Coastal region, Devgad.

INTRODUCTION:

India is argonomically rich country. Well water is common supply to the crop field. There is need of study of different parameters of well water. India is second largest producer of crops. Nearly 70 percent of the world is covered by water, only 2.5 percent of it is fresh. The rest is saline and ocean-based. Even then, just 1 percent of our freshwater is easily accessible (National Research Council, 1977), with much of it trapped in glaciers and snowfields. I ever heard that coastal reagion area of konkan is sympathetic stone zone, it is because of various minerals present in water.

Here we study that dissolve salt concentration in different coastal region. Water is a basic need for human body metabolism. The study was carried out because of water is a main component of saliva. Saliva also includes small amounts of electrolytes, mucus, and enzymes

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

it is essential for breaking down solid food and keeping your mouth healthy. Staying hydrated is crucial to maintaining your body temperature. Water consumption helps lubricate and cushion your joints, spinal cord, and tissues. Our body uses water to sweat, urinate, and have bowel movements. We need water to replenish the lost fluid from sweat. In addition to helping with food breakdown, water also helps dissolve vitamins, minerals, and other nutrients from your food. It then delivers these vitamin components to the rest of our body for use. Freshwater makes up a very small fraction of all water on the planet (WHO).

In order to function properly dealing with all this water in our body, the water we need to take in our body needs to be equally good. For this, we have studied the water samples of different wells of coastal region of Devgad Taluka.

MATERIALS AND METHODS:

We visited the area 3 to 6 times to collect various water samples as well as to observe from time to time. Care should be taken so that the water does not get contaminated during the drilling process or contaminants do enter the water from the surface through the well. To ensure that the sample represents the water in the well and contaminants from drilling are not present in the sample, some water is removed from the well before a sample is collected. The amount of water purged depends upon the diameter, depth and the refill rate of the well. The purge amount is usually 3 to 10 times the well volume. In some cases, the pH, conductance or temperatures are monitored until a constant value is reached (McGowan W., 2000).

Then a sample is collected. Various bailers and pumps are used in ground water sampling. Many different types of manual and automatic samplers are commercially available. They are designed to collect grab samples or composite samples. Particular attention is given to material of construction of the sampler. Stainless steel or Teflon is preferred because of their inert nature. In the month of October, I have collected sample from selected four areas in different day.

Parameter Analysis Methods for pH - Measurement of pH for aqueous solutions and water sample can be done with a glass electrode and a pH meter, or using indicators. Then the average value of the readings obtained the actual pH value of that sample.

Determination of Dissolved Oxygen - Here we have used digital DO meter to see dissolved oxygen in water. The average value of the readings obtained the actual DO value of that sample.

For determination of Chlorides, Alkalinity, Hardness and COD we use titration method and calculate the respective result with the using of statistical formula.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

ISBN 978-81-926339-06

Formula for Chloride mg/l = $\frac{C.B.R.\times N\times 35.5\times 1000}{Ml\ of\ sample}$ N = Normality of AgNO3: 0.0141

Formula for Alkalinity mg/l = $\frac{C.B.R.\times 50\times N\ of\ Titrant}{Amount\ of\ sample}$ N = Normality of H2SO4: 0.02

Formula for Hardness mg/l = $\frac{C.B.R.\times 1000\times M\times 50}{Amount\ of\ sample}$ M = Molarity of EDTA: 0.01

Formula for COD mg/l = $\frac{(A-B)\times M\times 1000\times 8}{ml\ of\ sample}$

Where,

A= mL FAS used for Blank.

B= mL FAS used for Sample.

M= molarity if FAS and

8000 = mili equivalent weight of oxygen X 1000 mL/L

M = Molarity of FAS: 0.10

Observation table:-

Sr.No.	Name of well		pH value	DO value	Chloride	Alkalinity	Hardness	COD in (ml)
					Burette reading	Burette reading	Burette reading	
	Sample taken		100 ml		50ml	100 ml	25 ml	--
1	Well-1		6.9	6.7	6.7	4.7	5.7	1.5

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

2	Well-2		7.6	6.4	5.3	3.5	4.9	1.3
3	Well-3		6.7	6.9	4.3	4.8	5.8	1.6
4	Well-4		7.9	6.4	5.9	5.0	4.9	1.3
5	Well-5		6.9	6.5	3.2	3.6	5.6	1.5
6	Well-6		8	6.6	5.5	4.4	4.8	1.4
7	Well-7		6.4	7.1	4.2	5.1	4.2	1.5
8	Well-8		6.6	6.4	3.5	3.9	3.9	1.5
9	Well-9		7.7	6.5	5.6	4.6	4.6	1.4
10	Well-10		6.4	6.3	6.4	3.8	4.8	1.3
11	Well-11		6.7	6.8	5.7	4.9	4.3	1.6
12	Well-12		6.5	7.0	4.8	4.5	5.1	1.3
13	Well-13		6.3	6.7	6.5	3.3	5.2	1.5
14	Well-14		6.8	7.2	6.1	4.8	4.5	1.6

Scanned with OKEN Scanner

15	Well-15		6.6	6.8	4.9	3.6	5.3	1.4
								Blank 1.5
		Average of all reading	6.9	6.6	5.2	4.3	4.9	1.4
		Final Result after calculation			52.05 mg/L	0.043 mg/L	98 mg/L	32 mg/L

Permissible limit for potable water	6.5-8.5	4.7 mg/L	250 mg/L	250 mg/L	250 mg/L	10 mg/L

RESULTS: AND DISCUSSION:

According to the comparison pH value of all sample are in the range. Chlorides contain of the Devgad area well water is high as compare with Vaibhavwadi and Phondaghat. DO of Phondaghat is high as compare with Devgad. Also the water of Phondaghat is clear than the water sample form Devgad.

ORF- (Observer Research Foundation)

Nearly 80% water consumption in India is for Agriculture. Farmers are utilizing well water to improve soil and crop quality. If 80% water consumption in India is for agriculture, why is it unregulated and inefficient (Sandip Sen, 2011).

CONCLUSION:

According to concentration of DO clarity of water is determined. If the DO is high then water is clear. 2-As per result I concluded that all parameters like DO, pH, Chloride, Hardness, Alkalinity COD are within permissible limit. The all area i have studied, according to result for the production of different crops well water is mainly utilized. Water supply for crop is the most important thing for production of crops.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

Acknowledgements:

Authors are thankful to SARTHI Institute, Pune & Mr. Satyajit Chavan (Engineer) for financial assistance and Miss. Shweta Valanju for valuable guidance. We also thankful to the Principal's, of repected colleges for library and laboratory facilities.

REFERENCES:

1. American Public Health Association. 1998. "Standard Methods for the Examination of Water and Wastewater." 20th edition.

2. National Research Council (1977) Drinking water and health. Washington, D C, National Academy of Sciences.

3. McGowan W (2000) Water processing: residential, commercial, light-industrial, 3rd ed. Lisle, IL, Water Quality Association.

4. Guidelines for drinking-water quality, Second Edition, World Health Organisation, Geneva. 1993.

5. Lab manual program : B Tech civil Environmental Engineering II.

6. IS 1172: Indian Standard Code of Basic Requirements for Water Supply, Drainage and Sanitation.

7. https://goodhabitsforlife.act.gov.au/kids-at-play/importance-water.

8. https://www.sciencedaily.com/terms/water_resources.htm.

9. https://rhodespump.com/4-water-types-learn/.

10. Sandip Sen 2011 - Agriculture articles on Google scholar.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

1 2021-22

2020-2021

ISBN: 978 – 81 – 953419 – 4 – 8
PLANTA Vol. – 2, April 2021

PLANTA
Research Book Series

PLANTICA

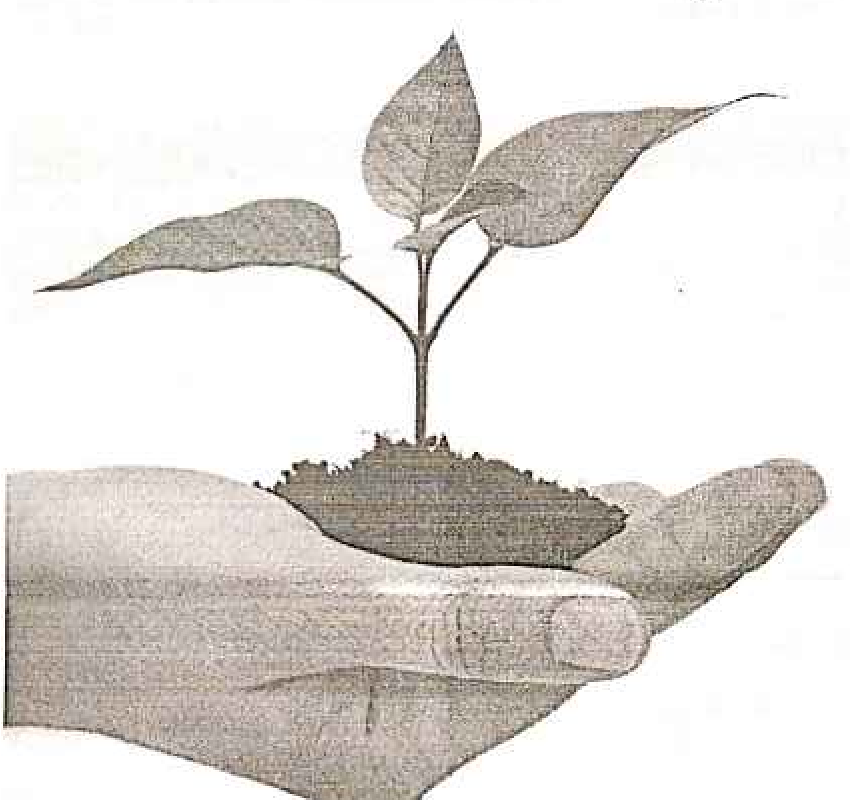

The Official Publication of
Association of Plant Science Researchers (APSR)
Plantica Foundation, Dehradun (U.K.)
www.pgrindias.in

Scanned with OKEN Scanner

52. EFFECT OF ALGAL EXTRACT ON SEED GERMINATION AND SEEDLING GROWTH OF CHILLY [Capsicum annuum (L.)], *Research Article*
*V.Y. Charjan[1] * and P.J. Ninawe[2]*
Department of Botany, Kamla Nehru Mahavidyalaya, Nagpur, India
E-mail: vaishalipalkrit@gmail.com
Page: 676 – 680

53. WEED SPECIES DIVERSITY OF KHAREPATN VILLAGE AND ITS NEARBY AREA, *Short Communication*
Natekar P. D.1, Ugale N. N.2, Indap S. R.2, Parab M. A.2and Pawar S. S.3*
[1]*Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, [2]Department of Zoology, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg, Maharashtra, [3]Department of Botany,Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist. Satara, Maharashtra (India).
E-mail: natekarpratik07@gmail.com
Page: 681 – 686

Scanned with OKEN Scanner

WEED SPECIES DIVERSITY OF KHAREPATAN VILLAGE AND ITS NEARBYAREA

NATEKAR P. D.[1]*, UGALE N. N.[2], INDAP S. R.[2], PARAB M. A.[2], PAWAR S. S.[3]

[1] Department of Botany. Dattajirao Kadam Arts. Science & Commerce College Ichalkaranji. Dist.-Kolhapur, Maharashtra (India).

[2] Arts. Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg, Maharashtra (India).

[3] Department of Botany, Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist. Satara, Maharashtra(India).

Corresponding author email: natekarpratik07@gmail.com*

Abstract:

Agriculture is a back bone of Indian economy. Along with the crop many other unwanted plants grow simultaneously in the field. These unwanted plants compete with field crop.Such sudden, uncultivated, non-native foreign plants are called 'Invasive species' or 'Weed species'. Weeds are principally responsible for low productivity and hampering the soil fertility. The present work is onpreliminary checklist of weed diversity from Kharepatan village and its adjoiningarea has been compiled. In present study 78 weed species from 31 families have been reported from the study area.

Key Words: Weed diversity, crops, Kharepatan, Cultivated fields.

Introduction:

India is country with highest economy dependent on Agricultural productions. The exciting rich diversity of the habitats has resulted in such abundance and variety of flora and fauna.In many places farming is practiced in the traditional way. An important part in agriculture is agriculture land and its maintenance. Proper nutrients, climate and water are needed for the best production. However, many unwanted plants invade the agricultural field and became noxious weeds and negatively effects on the agricultural production. Weeds are compete with field crop with respect to area, food, water and canopy. It's ultimately affect the growth rate of fieldweed has different mechanism of spread, growth and flowering.The nature of the habitat and its disturbances will affect or even determine which types of weed communities become dominant.Depending on their life cycle weeds are classify in to three types Annuals, Biennials

Scanned with OKEN Scanner

and Perennials.There is need of identification and documentation of weeds to form baseline for weeds studies and there management. So far compiled list of weeds of agricultural fields at Kharepatan and adjoining area is not available. Therefore, attempts have been made to make checklist of weeds of agricultural fields at Kharepatan (Sindhudurg district) of Maharashtra state.

For effective weed control correct identification of weeds is an important.Present study is strictly focused on survey of biodiversity of weeds of agricultural fields of Kharepatan village. In this research paper, we have surveyed the weeds in Kharepatan and its adjoining agricultural fields.Near about 10 sq. km area of the region comes under cultivation. The latitude 18^0 96' and longitude 72^0 82' are the geo-coordinate of the Kharepatan.Present study area covers 8.35 sq.km and 65 meters altitude. In Kharepatan village agriculture is predominant include area about 1.97 sq.km. The agricultural fields are dominated with pulses, gram, vegetables, rice etc. as well as cash crops like Sugarcane.Their competition with crops reduces agricultural output (quantity and quality), and increases outside overheads by spreading them across field borders.Also weed species are a greater threat to local biodiversity. Bio-invasion may be measured threat of biological pollution and important factor on global change and one of the major causes of species extinction (Mooney and Drake, 1987; Drake et al., 1989).

Material and Methods:

The current study was conducted during 2018 - 2020; exploration of the study area comprises intensive and extensive study tours during all the seasons. Each and every crop field visited in each season to observe life cycle of each weed.There are more than fifteen field tours were made to cover the entire the study area. Each weed was collected and processed for by using of regional floras and relevant published literaturesuch asCooke (1901-1908); Hooker J. D., (1872-1897); Bor N.L.,1960; Mooney and Hobbs 2000; Randall et al. 1997; Sharma, et al. 1996; Singh et al. 2000.The nomenclature of plant species collected was updated by using IPNI, Tropicos and The Plant List available on websites.

Result and Discussion:

During our survey of weed plants in year 2018-2020, we have collected and studies 78 species (Table 1) belonging to 31 families from cultivated fields of Kharepatan and its surrounding region. Among them 27 dicot families with 53 genera having 67 species and 4 monocot families with 9 genera having 11 species. According to obtained data the dominant weed vegetation is of dicot familiesAsteraceae is represented by more number of taxa having *e.*

Scanned with OKEN Scanner

12 species belonging to 11 genera; Fabaceae 9 species belonging to 5 genera; Convolvulaceae 7 species belonging to 3 genera; Malvaceae having 7 species belonging to 6 genera.Dominant weed species belonging to Asteraceae, Fabaceae, Convolvulaceae and Malvaceae families.Some of dominant weed species are *Argemone mexicana, Alternanthera ficoidea, Celosia argentea, Cleome viscosa, Commelina benghalensis, Cynodon dactylon, Eragrostis cilianensis, Lantana camara, Leucas aspera, Mimosa pudica, Parthenium hysterophorus, Portulaca oleracea, Rungia pectinata, Senna obtusifolia, Sphaeranthus indicus, Tridax procumbens, Urena lobata*.The checklist of weed plant species from Kharepatan and its surrounding region are provided in table 1.

Table 1. Checklist of weed plant species from Kharepatan and its surrounding region

S.N.	Species (Botanical name)	Family	Habit	Flowering and fruiting season
1	*Abelmoschus manihot* (L.) Medik.	Malvaceae	Herb	July–December
2	*Aeschynomene americana* L.	Fabaceae	Herb	October–December
3	*Ageratum conyzoides* L.	Asteraceae	Herb	July–February
4	*Alternanthera ficoidea* (L.) P.Beauv.	Amaranthaceae	Herb	Throughout the year
5	*Antigonon leptopus* Hook. & Arn.	Polygonaceae	Climber	August–May
6	*Argemone mexicana* L.	Papaveraceae	Herb	Throughout the year
7	*Bidens pilosa* L.	Asteraceae	Herb	August–December
8	*Biophytum sensitivum* (L.) DC.	Oxalidaceae	Herb	August–April
9	*Blainvillea acmella* (L.) Philipson	Asteraceae	Herb	August– November
10	*Blumea eriantha* DC.	Asteraceae	Herb	December–May
11	*Blumea bifoliata* (L.) DC.	Asteraceae	Herb	January–March
12	*Calotropis procera* (Ait.) R.Br.	Apocynaceae	Shrub	Throughout the year
13	*Chamaecrista absus* (L.) H.S.Irwin & Barneby L.	Fabaceae	Herb	September–December
14	*Celosia argentea* L.	Amaranthaceae	Herb	August–February
15	*Chloris barbata* Sw.	Poaceae	Herb	August– December–
16	*Chromolaena odorata* (L.) R.M.King & H.Rob.	Asteraceae	Herb	November–May

Scanned with OKEN Scanner

17	*Cleome gynandra* L.	Cleomaceae	Herb	June–March
18	*Cleome monophylla* L.	Cleomaceae	Herb	August–September
19	*Cleome viscosa* L.	Cleomaceae	Herb	Throughout the year
20	*Commelina benghalensis* L.	Commelinaceae	Herb	August–January
21	*Corchorus aestuans* L.	Malvaceae	Herb	September–November
22	*Crassocephalum crepidioides* (Benth.) Moore	Asteraceae	Herb	October–May
23	*Crotalaria linifolia* L.f.	Fabaceae	Herb	August–November
24	*Cuscuta cassytoides* Nees ex Engelm.	Convolvulaceae	Herb	November–February
25	*Cynodon dactylon* (L.) Pers.	Poaceae	Herb	Throughout the year
26	*Cyperus difformis* L.	Cyperaceae	Herb	August– December
27	*Cyperus iria* L.	Cyperaceae	Herb	July-January
28	*Datura innoxia* Mill.	Solanaceae	Shrub	September– March.
29	*Datura metel* L.	Solanaceae	Shrub	September–December
30	*Dinebra retroflexa* (Vahl) Panz.	Poaceae	Herb	July–April
31	*Dichanthium annulatum* (Forsk.) Stapf.	Poaceae	Herb	June–December
32	*Echinochloa colonum* (L.) Link	Poaceae	Herb	July– October
33	*Eclipta prostrata* (L.) L.	Asteraceae	Herb	July– February
34	*Eragrostis cilianensis* (All.) Vignolo ex Janch.	Poaceae	Herb	July– September
35	*Euphorbia hirta* L.	Euphorbiaceae	Herb	July–December
36	*Euphorbia parviflora* L.	Euphorbiaceae	Herb	July–February
37	*Evolvulus alsinoides* (L.) L.	Convolvulaceae	Herb	July–November
38	*Fuirena ciliaris* (L.) Roxb.	Cyperaceae	Herb	September–February
39	*Impatiens balsamina* L.	Balsaminaceae	Herb	July–October
40	*Ipomoea eriocarpa* R.Br.	Convolvulaceae	Herb	August–October

Scanned with OKEN Scanner

41	*Ipomoea hederifolia* L.	Convolvulaceae	Herb	August–November
42	*Ipomoea obscura* (L.) Ker.-Gawl.	Convolvulaceae	Herb	August–February
43	*Ipomoea pes-tigridis* L.	Convolvulaceae	Herb	August– November
44	*Ipomoea quamoclit* L.	Convolvulaceae	Herb	Throughout the year
45	*Lantana camara* L.	Verbenaceae	Herb	Throughout the year
46	*Leucas aspera* (Willd.) Link.	Lamiaceae	Herb	September– March
47	*Macroptilium atropupureum* (DC.) Urban	Papilionaceae	Climber	September–November
48	*Mecardonia procumbens* (Mill.) Small	Plantaginaceae	Herb	August– November
49	*Mimosa pudica* L.	Fabaceae	Herb	September–January
50	*Mirabilis jalapa* L.	Nyctaginaceae	Herb	August–January
51	*Opuntia stricta* (Haw.) Haw.	Cactaceae	Herb	January–July
52	*Oxalis corniculata* L.	Oxalidaceae	Herb	Throughout the year
53	*Parthenium hysterophorus* L.	Asteraceae	Herb	September–January
54	*Passiflora foetida* L.	Passifloraceae	Herb	September–March
55	*Dicliptera paniculata* (Forssk.) I.Darbysh.	Acanthaceae	Herb	December–March
56	*Phyllanthus amarus* Schumach. & Thonn.	Phyllanthaceae	Herb	July–August
57	*Physalis angulata L.*	Solanaceae	Herb	August–November
58	*Portulaca oleracea* L.	Portulacaceae	Herb	Throughout the year
59	*Rorippa dubia* (Pers.) H.Hara	Brassicaceae	Herb	December–June
60	*Rungia pectinata* (L.) Nees	Acanthaceae	Herb	October–March
61	*Senna alata* (L.) Roxb.	Fabaceae	Shrub	September–December
62	*Senna obtusifolia* (L.) H.S.Irwin & Barneby	Fabaceae	Herb	September–October
63	*Senna occidentalis* (L.) Link	Fabaceae	Herb	August–December
64	*Senna tora* (L.) Roxb.	Fabaceae	Herb	August–February

Scanned with OKEN Scanner

65	*Senna uniflora* (Mill.) H.S.Irwin & Barneby	Fabaceae	Herb	August–November
66	*Sida acuta* Burm.f.	Malvaceae	Herb	September–December
67	*Sida cordata* (Burm.f.) Borss.Waalk.	Malvaceae	Herb	April–November
68	*Solanum americanum* Mill.	Solanaceae	Herb	May–June
69	*Spermacoce hispida* L.	Rubiaceae	Herb	September–November
70	*Sphaeranthus indicus* L.	Asteraceae	Herb	November–May
71	*Synedrella nodiflora* (L.) Gaertn.	Asteraceae	Herb	July–February
72	*Tribulus terrestris* L.	Zygophyllaceae	Herb	Throughout the year
73	*Tridax procumbens* L.	Asteraceae	Herb	Throughout the year
74	*Triumfetta rhomboidea* Jacq.	Malvaceae	Herb	August–April
75	*Turnera ulmifolia* L.	Turneraceae	Herb	June–November
76	*Typha angustifolia* L.	Typhaceae	Herb	June– December
77	*Urena lobata* L.	Malvaceae	Shrub	April–December
78	*Waltheria indica* L.	Malvaceae	Herb	August–December

Table 2.-Weed diversity of Kharepatan and its surrounding region

	Family	Genera	Species
Monocot	4	9	11
Dicot	27	53	67
Total	31	62	78

Acknowledgements:

Authors are thankful to Principal's of Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur; Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal.-Kankavali, Dist.- Sindhudurg and Yashwantrao Chavan College of Science, Karad, Dist. Satara, Maharashtra (India) for library and laboratory facilities. PDN is personally thankful to the SARTHI Institute, Pune and Mr. Satyajit Chavan (Engineer) for financial assistance.We also thankful to theDr. Shweta Valanju, Mr. Prakash Shinde, Mr. Gajanan Vhankali, Mr. Shrikrishna Ranade, Mrs Rutuja Karle for valuable guidance.

References:

Bor, N.L.1960. *The grasses of Burma, Ceylon, India ad Pakistan.* Pergamon Flowers. London.

Cooke. T. (1901-1908). *The flora of presideney of Bombay.* Vol I-II, London. (Repr.ed.1958 B.S.I., Calcutta.

Deokule, S. S. and Kamble, S. Y. 1984. Weeds of irrigated and non-irrigated agricultural fields of Baramati area in Pune district. J. Econ. Tax. Bot. Vol 1:9-16.

Hooker, J. D. 1872-1897. *The flora of British India,* VII Vols. London.

Sharma, B. D., Karthikeyan, S. and Singh, N. P., 1996. *Flora of Maharashtra StateMonocotyledons* B.S.I., Culcutta.

Singh, N. P., Lakshminarsimhan, P. Karthikeyan, S. & Prasanna, P. V. 2001. *Flora of Maharashtra State Dicotyledons*. Vol (2). Botanical Survey of India, Kolkata.

Singh, N. P. Karthikeyan, S. 2000. *Flora of Maharashtra State Dicotyledons* Vol (1). Botanical survey of India, Kolkata.

Department of Mathematics
(Mangal. A. Parab).

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
A/p.Kharepatan,Tal.Kankavli, Dist Sindhudurg

2020-2021

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

September-2021
ISSUE No- (CCCXVIII) 318 (C)

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

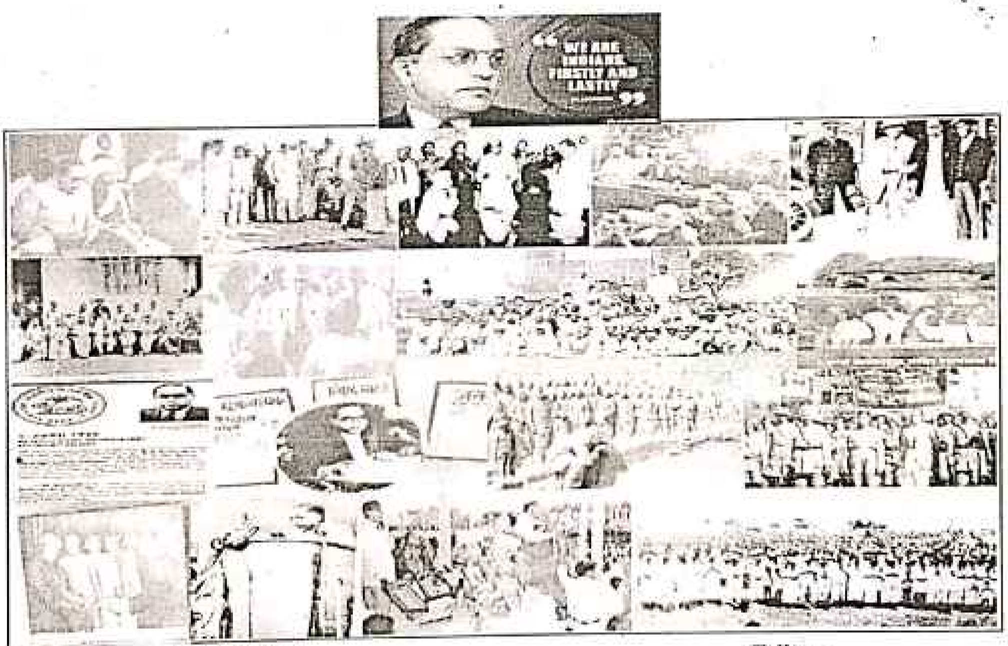

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal,
Shri M. H. K. College of
Arts & Comm. Pachal

The Journal is indexed in:
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

Aadhar International Publication Amaravati
Website – www.aadharsocial.com Email – aadharsocial@gmail.com.

Scanned with OKEN Scanner

18	भारतीय संविधान व मानवाधिकार प्रा. डॉ. प्रतिभा सुरेश जाधव	68
19	विवेक शूर वीर समाजसुधाकर डॉ. बी.आर आंबेडकर डॉ. प्रा. पांडूरंग एकनाथ शिवशरण	73
20	निवडक मराठी चारोळ्यातून बाबासाहेबांचे दर्शन डॉ. मदकुंटे पी. एम.	76
21	अर्थतज्ज्ञ भारतरत्न डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रा. पी. बी. खरात	79
22	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरव स्वतंत्र मजूर पक्ष डॉ. श्री. निळकंठ रामचंद्र व्यापारी	84
23	डॉ बाबासाहेब आंबेडकरांची "धम्म" संकल्पना डॉ मनोहर कुंभारे	86
24	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचेशेतीविषयक विचार व कार्य... प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ	91
25	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलांसबंधी दृष्टीकोन व कार्य ज्योती पांडुरंग सोनसळे	96
26	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकराचे राजकीय विचार प्रा. लुलेश्वर धरमसारे	101
27	'डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे जीवन व कार्य प्रा. डॉ. आवारे सी. एस.	103
28	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, दलित साहित्य आणि संत साहित्य बंध-अनुबंध प्रा. भाग्यश्री रामचंद्र पाटील	107
29	शेती आणि शेतकरी विषयक विचारकर्ते : डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कु. भाग्यश्री श्रीकृष्णराव गाडगे	114
30	डॉ . बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक योगदान डॉ. बिचुकले भाग्यश्री श्रीकांत	119
31	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या पत्रकारितेतील आक्रमकता डॉ. बाळासाहेब दत्तात्रय मागाडे	123
32	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक विचार डॉ. बबन सिद्राम गायकवाड	129
33	दलित जनजीवन का परिवर्तन करनेवाले महानायक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अशोक बाळू पाटील	132
34	"जल व्यवस्थापनाची दूरदृष्टी असणारे व्यक्तिमत्त्व डॉ बाबासाहेब आंबेडकर " अशोक प्रगती कांबळे/ जावळे गौतम रामचंद्र	137
35	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविशयक विचार डॉ.ए.एम.देशमुख	143
36	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर का हिंदी दलित साहित्य पर प्रभाव प्रा. सुभाष सिताराम धोंगडे	146

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675,Issue NO, 318 (CCCXVIII) C
ISSN : 2278-9308
September, 2021

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे शेती विषयक विचार व कार्य...

प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, सिंधुदुर्ग.
रा. तळगांव (सुतारवाडी), ता. राजापुर, जि. रत्नागिरी ४१६७०२.

प्रस्तावना

हजारो वर्षांपासून दलित आणि समाज्यापासुन नेहमी वंचित असलेल्या माणसांची हृदयद्रावक वेदना मांडणारे, बहिष्कृत भारताचा मुकनायक. शतकानुशतके अज्ञान, दारिद्र्य आणि गुलामीच्या चक्रव्यूहात अडकलेल्यांचा मुक्तीदायक. तसेच दलित व शेतक-यांचा कैवारी, विसाव्या शतकातील महानायक. असे अनेक पैलु, विचार व विवेकाचा मिलाप असलेले एकमेव आदर्श व्यक्तीमत्व ते म्हणजे भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार डॉ..बाबासाहेब आंबेडकर.

भारत हा कृषीप्रधान, कृषीजीवी आणि कृषी निर्मित देश आहे, हे आपण अनेक शतकांपासून ऐकत आहोत. देशातील ८० टक्के लोक हे शेतीवर उपजीविका भागवत आहे; त्यामुळेच भारतीय अर्थव्यस्थेतील राष्ट्रीय उत्पन्नात शेतीचा महत्वाचा वाटा आहे. जो शेतकरी जगाचा पोशिंदा आहे, तोच आपल्याला वस्त्रही देतो. मग तो भुकेलेला, कंगाल, दरिद्री आणि वस्त्रहीन का आहे?हिशेतक-यांची अशी परिस्थिती बाबासाहेबांना पहावेनात. जागतिकीकरणाच्या धोरणानंतर, या देशात चार लाख शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या. आत्महत्यांचे सत्र आजही थांबायला तयार नाही. अशा वेळी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक असणारे आदर्श विचारांचा मागोवा घेणे अधिक महत्वाचे ठरते.

देशात शेती, शेतकरी आणि शेतीशी संबंधित समूहाचा विचार छत्रपती शिवाजी महाराज, महात्मा फुले, शाहु महाराज आणि डॉ. आंबेडकर आणि हरित क्रांतीचे प्रणेते वसंतराव नाईक यांचे ही राज्याच्या कृषी विकासात मोलाचं योगदान आहे. महात्मा फुलेंच्या विचारांना व शाहु महाराजांच्या कृतीला अर्थशास्त्रीय परिभाषेत बसवतांना बाबासाहेब आर्थिक विकासात शेतीचं महत्व प्रतिपादन करतांना म्हणतात की, 'शेती केवळ पोट भरण्याचं साधन नाही, तर ते राष्ट्रीय उत्पादनाचं एक मोठ साधन आहे', अशा साधनाकडे केवळ उपजीविकेच साधन म्हणून पाहु नये, तर ते आर्थिक विकासाचं महत्वाचं साधन आहे, म्हणून त्यास विशेष महत्व दिले पाहिजे.'

आजपर्यंत देव कोणी पाहीला नाही. जर देवच माणायचं असेल तर भारतीय घटनेचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना देव माना' कारण, त्यांनी या देशाला राज्यघटना दिली. असे गाडगेबाबा म्हणत. पण आज त्या बाबासाहेबांची ओळख केवळ दलितांचे कैवारी म्हणूनच नाही तर शेतक-यांचा देखिल कैवारी म्हणुन ओळखले जाते. त्यांनी शेतक-यांसाठी अनेक कार्ये केलेली आहेत. लोकनिधीतून उभारलेली चैत्यभूमी, जतन करण्याची लोकभावनाशेती हा बाबासाहेबांचा जिव्हाळ्याचा विषय होता. डॉ.. बाबासाहेबांचे शेतक-यांबद्दलचे विचार व त्यांच्यासाठी केलेले कार्य हे आज पुन्हा एकदा समाज्याला दाखवुन देण्याची गरज आहे. कारण एक वेळ अशी येईल, आज शेतमालाला भाव मिळत नाही, म्हणून जर का शेतकरी आत्महत्या करायला लागला, तर भविष्यात एक किलो तांदूळासाठी आम्हाला अख्खा देश गहाण ठेवावा लागेल. म्हणुनच शेतकरी जगला, तरचं देश जगेल! ह्याचं विचार जनमाणसात रुजवून त्यांना जागृत करणे, हि काळाची गरज आहे.

Scanned with OKEN Scanner

शेती संबंधीचे विचार :

डॉ. बाबासाहेबांनी , पाण्याशिवाय उत्पादकता वाढणे आणि शेतकरी यांचा आर्थिक स्तर उंचावणे शक्य नाही, हे ब्रिटीश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. शेतीला शाश्वत पाणी पुरविण्यासाठी नदीच्या पाण्याचे नियोजन झाले पाहिजे. जिरायती शेती, बागायती करण्याचे प्रयत्न वाढवावेत. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला तरच देश समृद्ध होईल, असे मौलिक विचार त्यांनी मांडले. पाण्यासंदर्भात ब्रिटिश सरकारला, नदीच्या खोर् यातील पाण्याच्या नियोजनाची योजना सादर केली. जी योजना 'दामोदर खोरे परियोजना' म्हणून ओळखली जाते.

डॉ. बाबासाहेबांनी सर्वात महत्त्वाची संकल्पना मांडली ती' शेतीचे राष्ट्रीयकरण' करण्याची. शासनाने शेतजमिनी ताब्यात घेऊन, त्या विकसित कराव्यात, अशा विकसित शेतजमिनी शेतकरी यांना काही अटींवर कसण्यासाठी द्याव्यात. अशी शेती करण्यासाठी शासनाने अधिनियम बनवावेत. पीकपद्धती, पाणी उपलब्धता, बांधबंदिस्ती, उत्पादकता वाढ, साठवण व्यवस्था, शेतमालाची विक्री, शेतमालाचे भाव या संदर्भात स्पष्ट नियम करावेत. यामुळे कोणत्याही एकाच पिकाखाली मोठे क्षेत्र येऊन, शेतमालाच्या उपलब्धतेत विषमता येणार नाही. मागणी व पुरवठा या अर्थशास्त्रीय नियमानुसार, शेतमालाला रास्त भाव मिळतील व अतिरिक्त उत्पादन टळून शेतमालाचे नुकसानही टळेल. आजही शेतमालाला रास्त भाव मिळावा म्हणुन शासनाशी लढावे लागते. या पार्श्वभूमीवर डॉ. बाबासाहेबांचे शेतीसाठी अधिनियम व कायदा असावा ही संकल्पना शेतकरी यांसाठी किती मोलाची आहे, हे समजते.

बाबासाहेबांना ग्रामीण समाजव्यवस्थेची जाण होती तसेच बाबासाहेबांनी शेतक-यांसाठी महत्त्वाचे कार्य केले आहे. देशातील गोरगरीब शेतकरी, शेतमजूर, कामगार, स्त्रिया आणि उपेक्षित माणूस, अंकित शोषित घटक केंद्रींभूत ठेऊन त्यांनी त्यांच्या कल्याणाचा, देशाच्या विकासाचा विचार मांडला होता. शेतक-यांच्या समस्या सोडवून उपाययोजना करण्यासाठी पाणी, बीज, आणि शेतीचा सुक्ष्म विचार करून शेतीचे चित्र बदलले पाहिजे, याबाबत ते आग्रही होते.

छ. शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यात, शेतात राबणारी रयत हाच खरा शिवकालीन शेतीचा आधार होता. म्हणून शिवाजी महाराजांनी शेतक-यांसाठी अनेक योजना राबवल्या होत्या. त्यात जमिनीची मोजणी, पिक पाहणी, बि - बियाणे, शेतीसाठी दिलेल्या कर्जाची परतफेड एकदाच करून न घेता हप्त्या – हप्त्याने घेणे, कर्जमाफी असे अनेक कार्य शेतक-यांठी केले होते. म्हणून शिवरायांना शेतक-यांचा राजा म्हणूनच ओळखले जाते. कृषी क्षेत्रात परिवर्तन घडवण्यासाठी शिवाजी महाराजांच्या शेतिविषयक धोरणांचा विचार करून त्यांना आदर्शस्थानी माणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अवघ्या वयाच्या २७ व्या वर्षी देशातील शेती आणि शेतकरी यांचे संशोधन करून 'लहान शेतक-यांच्या समस्या आणि उपाय' हा शोधनिबंध लिहला.

डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकरांनी शेतक-यांच्या समस्या व त्यांचे प्रश्न समजून घेतले. आणि ते ब्रिटिश सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले. तेवढ्यावर ते थांबले नाही; तर त्यांनी ब्रिटिशांकडुन तसे कार्य करवुन घेतले. शेतकरी समृध्द झाला; तरच शेतीशी निगडीत सर्व घटकाला या आर्थिक सक्षमतेचा फायदा होईल, असे त्यांचे मत त्यांनी स्पष्ट केले. शेतक-यांच्या प्रश्नावर चिंतन करणा-या, विचार मांडणा-या चळवळी उभ्या करून देशातील शेती, शेतक-यांचे प्रश्न आंबेडकरांना संपवायचे होते. शेतकयांबद्दलचा त्यांचा कळवळा इथे आपल्याला निदर्शनास येतो. तसेच शेतकरी यांच्या समृद्धीसाठी त्यांचे खोल विच्यार आपल्याला दिसुन येतात.

शेती विषयक कार्य:

जीवन जगताना पाठशी खंबीरपणे कोणी असेल; तर कोणत्याही संघर्षाची चिंता वाटत नाही. अगदी तसचं शेतक-यांचं झालं. त्यांनी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या नेतृत्वाखाली शेतकऱ्यांचा पहिला संप घडवून आणला

Scanned with OKEN Scanner

होता. हा संप इ. स. १९२८ – १९३४ या कालावधीत चरी (रायगड जिल्हा) या गावात झाला. हा संप ७ वर्षे सुरु होता. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी खोती पद्धत नष्टकरण्यासाठी संघर्ष केला. शेतीतल्या खोती पध्दतीच्या विरोधातही लढा देताना ते कडक शब्दात भाष्य करत होते. १४ एप्रिल १९२९ रोजी रत्नागिरी जिल्ह्यात चिपळूण येथे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा शेतकरी परिषद, चिपळूणचे आयोजन करण्यात आले होते. या परिषदेत त्यांनी कोकणातील खोती दारीविरुद्ध शेतकऱ्यांचे आंदोलन सुरु केले. या संबंधी १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी खोती पद्धत नष्ट करणाऱ्या कायद्याचे विधेयक बाबासाहेबांनी मुंबई विधिमंडळात मांडले. १० जानेवारी १९३८ रोजी बाबासाहेब आंबेडकरांच्या नेतृत्वाखाली २५,००० शेतकऱ्यांचा मोर्चा विधिमंडळावर काढण्यात आला.

कष्ट शेतक-याने करायचे आणि खोतक-यांनी फुकटचे खायचे, त्यांना मान्यच नव्हते. सावकार अन् खोतांना ते 'आयत्या बिळावरचे नागोबा' असे म्हणत. सावकारांना हद्दपार करण्यासाठी शासनाने शेतक-यांना बियाणे, खते, पाणी आणि पीक जोपासना खर्च दिला पाहिजे. शेतक-यांच्या शोषणाबाबत देखिल त्यांनी परखड विचार मांडले आहेत. शासनाकडून पुरेसे आर्थिक पाठबळ न मिळाल्याने, शेतकरी सावकारांचा आधार घेतात. सावकारांच्या पैशातून त्यांची आतापर्यंत सुटका होत नाही. शासनाला महसूल देणा-या शेतीचे आर्थिक उदरदायित्व शासनाने उचलावे. 'उदरदायित्व' या शब्दातून शासनाने शेतक-यांचे पोशिंदा म्हणून असलेले ऋण फेडावे असे त्यांना अपेक्षित होते. यातून आजच्या शेतक-यांचे कैवारी म्हणून मिरवणा-या राज्यकारण्यांनी बोध घेण्याची गरज आहे.

सप्टेंबर १९१८ मध्ये शेतजमिनीच्या समस्येवर त्यांनी शोधनिबंध एका प्रसिध्द मासिकात प्रकाशित केला. शेतकऱ्यांसाठी त्यांनी पीक विमा योजना सुचवली. देशाचे पहिले पाटबंधारेमंत्री झाल्यानंतर डॉ. आंबेडकरांनी शेती आणि शेतकरी यांच्यासाठी अनेक निर्णय घेतले, तसेच पहिले ऊर्जामंत्री झाल्यावर त्यांनी पहिला ऊर्जा आयोग स्थापन करीत वीज आणि पाण्याचे नियोजन केले. उद्योगांना वीज देताना कृषी उद्योगांना प्राधान्य दिले.

महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी भारतीय शेतीचा सखोल अभ्यास केला. शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या सोडविण्यासाठी संशोधन लेख लिहिले, चर्चासत्रे, परिषदा आयोजित केल्या आणि शेतकरी चळवळीचे नेतृत्व केले. शेती विषयक त्यांचे विचार त्यांच्या स्मॉल होल्डिंग्ज (१९१७) आणि स्टेट्स अँड मायनॉरीटीज (१९४७) या लेखात आढळतात. शेती उपजीविकेचे साधन आहे आणि लहान जमिनीच्या तुकड्यात शेती करणे हे शेतीविषयक समस्यांचे मुख्य कारण आहे. ज्यात विविध तोटे आहेत. त्यात लागवड आणि उपयोग आणि संसाधनांमध्ये अडचणी, वाढत्या किंमती, कमी उत्पादकता, अपुरे उत्पन्न आणि जीवनमान कमी असल्याचे बाबासाहेबांनी नमूद केले आहे. डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीची उत्पादकता ही केवळ जमीन धारण करण्याच्या आकाराशीच अवलंबून नसून भांडवल, कामगार आणि इतर साधनांशी संबंधित आहे. जर भांडवल किंवा कामगार आदी मुबलक प्रमाणात आणि गुणवत्तापूर्ण असे उपलब्ध नसतील तर मोठ्या आकाराची जमीनदेखील अनुउत्पादक ठरते.

दुसरीकडे जर ही संसाधने मुबलक प्रमाणात उपलब्ध असतील तर लहान आकाराची जमीन ही उत्पादक होईल. या बाबासाहेबांच्या शेतीविषयी दूरदृष्टी विचारांमुळे स्वातंत्र्यानंतर जमीन धारणा कायदा मंजूर झाला. जातीव्यवस्थेत कामगारांची गुलामगिरी व शोषण हे आर्थिक विकासासाठी अत्यंत वाईट असल्याचे नमूद करत, बाबासाहेबांनी कामगारांचे शोषण व गुलामगिरी संपुष्टात आणण्यासाठी लढा दिला. सामूहिक शेती, आर्थिक प्रमाणात जमीन किंवा जमिनीचे समान वितरण, मोठ्या प्रमाणात औद्योगिकीकरण, पतपुरवठा, पाणी, बियाणे आणि खतांची शासनाकडून तरतूद, भूमिहीन मजुरांना पडीक जमिनींचे वाटप, मजुरांना किमान वेतन, शेतकऱ्यांना कर्जदेणाऱ्या खासगी सावकारांवर नियंत्रण व नियमन आदी सूचना त्यांनी शेतीतील समस्यांवर सुचविल्या होत्या.

Scanned with OKEN Scanner

औद्योगिकीकरण आणि कृषी विकासामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था वाढू शकते, असे मत त्यांनी मांडले. भारताचा प्राथमिक उद्योग म्हणून त्यांनी शेतीत गुंतवणुकीवर भर दिला. डॉ. आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीमुळे अन्न सुरक्षा ध्येय साध्य करण्यास सरकारला मदत झाली. डॉ. आंबेडकर यांनी घालून दिलेल्या पायवाटेवर चालत राज्यातील सर्व वीज ग्राहकांना स्वस्त वीज उपलब्ध करून देण्यासाठी विविध उपाययोजना करण्याचा सर्वतोपरी प्रामाणिक प्रयत्न मी करीत आहे. मला खात्री आहे की, एक पद्धतशीर, व्यावसायिक दृष्टिकोन अवलंबून, सर्वोत्तम आधुनिक साधनांचा उपयोग करून, कारभारात पारदर्शकता आणून आणि सर्व भागधारकांना त्यात सामील करून या प्रयत्नात यश मिळेल. शेती व शेतमजूर समृद्ध झाला पाहिजे, असे मौलिक विचार बाबासाहेबांनी मांडले. बाबासाहेबांनी सुचवलेल्या शेतीविषयक सूचनांची सध्याच्या काळात अंमलबजावणी केल्यास शेती व ग्रामीण भागाचे परिवर्तन घडेल, असा विश्वास मला वाटतो.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची त्रिसुत्री:

निव्वळ पारंपरिक शेतीवर शेतकऱ्यांना उदरनिर्वाह करणे शक्य नाही, असे बाबासाहेबांचे ठाम मत होते. लहान लहान तुकडे झालेल्या शेतीच्या प्लॉटसवर शेती किफायतशीर होणे शक्य नाही. आज आपल्याला हे सर्व अनुभवायला येत आहे. देशातील ८३ टक्के शेतकरी आज अल्पभूधारक आहेत, म्हणजे साधारण एक ते दोन एकर शेती असलेले शेतकरी. एक ते दोन एकर शेतजमिनीतून किती उत्पादकता वाढवू शकतो, ही एक वेगळीच समस्या आहे.

चैत्यभूमीला पोलिसांचा पहारा, शिवाजीपार्क पहिल्यांदाच मोकळे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "शेतकरी गरीब आहे आणि या गरिबीमुळे त्याच्याकडे शेतीसाठी लागणाऱ्या गुंतवणुकीला पैसे उरत नाहीत. शेती करण्यासाठी पुरेशी अवजारे नसतात, सिंचनासाठी पाणी विकत घेऊ शकत नाही, शेतीला लागणाऱ्या विजेचे दर त्याला परवडत नाहीत, चांगल्या प्रतीचे बियाणे तो खरेदी करू शकत नाही. या सर्व कारणांमुळे शेतकरी शेतीची उत्पादकता वाढवू शकत नाहीत. यावर मात करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी त्रिसूत्री सुचवली होती. ती त्रिसुत्री अशी होती,

१) शेतीसाठी लागणारे अवजार आधुनिक असले पाहिजे. पारंपरिक पद्धतीने केलेली शेती कधीच समृद्धी आणू शकणार नाही.

२) आधुनिकीकरण करण्यासाठी जमिनीच्या छोट्या-छोट्या तुकड्यांचे एकत्रिकरण होणे आवश्यक आहे.

३) शेतीला दर्जेदार बी-बियाणांची गरज आहे. त्याशिवाय शेती चांगली होऊ शकत नाही.

वरील तिन्ही गोष्टी शेतकऱ्याला पुरवण्याची जबाबदारी सरकारची असेल. थोडक्यात शेतकऱ्याला शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने केला पाहिजे, ही सरकारची प्राथमिकता असायला पाहिजे, असे विचार बाबासाहेबांनी मांडले होते. दुसरी महत्त्वाची बाब म्हणजे शेतमालाला हमी भाव देण्यापेक्षा शेतीसाठी लागणारा खर्च सरकारने दिला पाहिजे. बाबासाहेबांनी १९४४ साली ही महत्त्वाची सूचना केली होती. आजच्या काळात बाबासाहेबांच्या या विचारांचे महत्त्व जाणवते. तेलंगणासारख्या राज्याने तब्बल ७४ वर्षानंतर बाबासाहेबांचा शेतीविचार स्वीकारला. केंद्र सरकारने उशिरा का होईना, मात्र शेतकऱ्यांना तुटपुंजी रक्कम देणे सुरू केले आहे. "२१ व्या शतकात भारत जी प्रगती करतोय ती बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानामुळे". आपल्या देशात बहुतांश भागात पावसाच्या पाण्यावर शेती अवलंबून आहे. पाऊस हवा असेल तर जंगल क्षेत्र निर्माण करणे गरजेचे आहे, असे डॉ. बाबासाहेबांनी ७ दशकांपूर्वी लिहून ठेवलेय. ते पुढे म्हणतात, सरकारने वनीकरणाचा कार्यक्रम तातडीने हाती घेण्याची गरज आहे. अनेक राज्य सरकारांना दुष्काळी परिस्थितीनंतर याची जाणीव झाली. आज अनेक राज्यांनी वनीकरण, वृक्ष लागवडीच्या मोहिमा हाती घेतल्याचे दिसते.

Scanned with OKEN Scanner

समारोप :

सत्याचे सर्मपण भावाने, दूरदृष्टीने, बुद्धीमत्तेने, मानवतावादी, नवविचारांचे, राष्ट्रभक्तीचे, राष्ट्रहिताचे आणि सर्व समाजाच्या कल्याणासाठी आपले जीवन समर्पित करणा-या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य म्हणजे भारताच्या इतिहासातील एक गौरवशाली पर्वच आहे. पण अनेकांना बाबासाहेब हे शेतक-यांचे देखील कैवारी होते, हे अजुनही माहीत नाही, ही खूप मोठी शोकांतिका म्हणावी लागेल. आज सरकारने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या शेतिविषयक सूचनांची व विचारांची अंमलबजावणी केली, तर शेती व ग्रामीण भागातील शेतक-यांचे परिवर्तन नक्कीच घडेल. असा मला विश्वास वाटतो. राज्यात होत असलेल्या शेतक-यांच्या आत्महत्या, शेती समोरचे प्रश्न यांचा विचार केला, तर आजही डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे स्मरण प्रेरणादायी ठरणारेच आहे, असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. समाजातील तळागाळातील सामन्य शेतक-यांपर्यंत हे विचार पोहचवणे आणि त्या विचारांची अंमलबजावणी होण्यासाठी, हा माझा आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यासाठी ज्यांनी कळत नकळत सहकार्य केले, त्या सर्वांची मी मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य :

- शेतक-यांचे बाबासाहेब - श्री. दत्तात्रेय गायकवाड .
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर आणि २१ वे शतक - श्री. गिरीश जाखोटियन
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - नियोजन, जल व विद्युत विकास भुमिका व योगदान - श्री. सुखदेव थोरात.
- प्रज्ञासुर्य डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर - डॉ.. नरेंद्र जाधव.
- शेतकरी-डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर- श्री. विकास देशमुख.
- शेतक-यांचे बाबासाहेब- प्रो.डॉ.. सतिश जाधव.
- शेतक-यांचे कैवारी- बाबासाहेब- श्री. नवनाथ रेपे.

बाह्यदुवे :

- शेती, शेतकरी आणि डॉ.. बाबासाहेब- अग्रलेख.
- संपादन- गोरक्षनाथ ठाकरे.
- डॉ.. बाबासाहेब आंबेडकर संपुर्ण वाङमय(२१खंड).
- सामाजिक कळवळीचा विचार संवाद- लोकसत्ता वर्तमानपत्रे.
- डॉ.. नितिन राऊत(ऊर्जामंत्रीमहाराष्ट्र) यांचा वर्तमानपत्रातील संवाद.
- www.loksatta.com
- www.google.com
- Maharashtra Time - ५/०२/२०२१
- www.bookganga.com
- www.goodreads.com

Scanned with OKEN Scanner

49	आत्मनिर्भर होण्यासाठी पायाभूत सुविधा आवश्यक *प्रा. सतिश सहदेवराव कर्णसे*	241-[illegible]
50	**रमाई आवास योजना आणि कोवीड-१९** *प्रा. सतिश शामराव खोब्रागडे*	243-245
51	आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता महिला सक्षमीकरण *डॉ. विनोद झामा मोरे*	246-252
52	**आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण** *प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ*	253-258
53	आत्मनिर्भर भारत : नवप्रवर्तनात्मक दृष्टिक्षेप *डॉ. जे. एम. काकडे & डॉ. रवींद्र बा. शेंडे*	259-266
54	आत्मनिर्भर भारत व ग्रामीण विकास: एक अध्ययन *प्रो. डॉ. महावीर नेमीनाथ सदावर्ते*	267-272
55	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामिण विकास *डॉ. प्रशांत म. पुराणिक*	273-278
56	आत्मनिर्भर भारत आणि वर्तमान स्थितीत कृषी, उदयोग आणि सेवा क्षेत्र *डॉ. विजय एच. नागरे*	279-284
57	औद्योगीक क्रांती ४.०, उद्योजकता रोजगार संधी आणि आत्मनिर्भरता *डॉ. आशीष महातळे*	285-287
58	आत्मनिर्भर भारत आणि ग्रामीण विकास *प्रा. डॉ. मनिषकुमार काशिनाथ कायरकर*	288-294

Scanned with OKEN Scanner

ISSN: 2319-4766
SJIF2021=7.380
Scholarly Research Journal For Interdisciplinary Studies

आत्मनिर्भर भारत आणि महिला उद्योजकता-महिला सक्षमीकरण...

प्राध्या. श्रीमती माधवी विजय पांचाळ
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, सिंधुदुर्ग, रा. तळगांव (सुतारवाडी) ता. राजापुर जि. रत्नागिरी ४१६ ७०२

प्रस्तावना:-

निसर्गतःचं समृद्ध असणारा देश, संपूर्ण अर्थव्यवस्था ज्याच्या बळावर चालते असा कृषीप्रधान देश, जगातील एकमेव असा विविधतेने नटलेला देश म्हणजे भारत देश. ज्याला निसर्गताचं भव्य वैभव मिळालं आहे. जो अजुनही मागास राहीला आणि त्याला मागास ठेवणारे फक्त राजकारणी लोकचं आहेत. हाच देश इतर प्रगत देशामध्ये गणला जावा,मागास असलेला हा देश इतर देशातच्या तुलनेत आत्मनिर्भर बनावा,याचं विच्याराने देशाला आत्मनिर्भर भारत बनवण्यासाठी देशाचे पंतप्रधान मा.नरेंद्र मोदींनी १२ मे २०२० ला 'आत्मनिर्भर भारत अभियानाचीं' हाक दिली.

"तुच आहेस तुझ्या जीवनाचा शिल्पकार "ही शिकवण आपल्या देशातील जनमानसात रूजवण्याचा लहानसा प्रयत्न म्हणता येईल.जेव्हा पंतप्रधानांनी या अभियानाची सुरवात केली,तेव्हा पासुन आज पर्यंत भारताला आत्मनिर्भर होण्याचे स्वप्न साकारण्यासाठी देशातील महिला अत्यंत महत्त्वाची भुमिका बजावताना दिसतात.

पुर्वी "चुल आणि मुल" तसेच "रांधा ,वाढा व उष्टी काढा" या मध्ये वावरणाची महिलेने प्रत्येक क्षेत्रात उंच भरारी घेतली आहे.फक्त चार भिंतीत राबणारी महिला आज मंगळ ग्रहावर जाऊन पोहचली.पुरूषांच्या खांद्याला खांदा लावत तीने प्रत्येक क्षेत्रात लक्षणीय भरारी घेतली.क्रिडा,सांस्कृतिक,कृषी ,शिक्षण,राजकीय,सामाजिक आणि आर्थिक अशा विविध क्षेत्रात आज महिला सन्मानाने जगताना आपल्याला दिसतात. शिक्षित महिला प्रत्येक क्षेत्रात पुढे आहेतचं,परंतु अशिक्षित महिलांचं काय? यावर उपाय म्हणुन 'आत्मनिर्भर भारत'या अभियानाकडे पाहण्यास हरकत नाही. शिक्षित व अल्पशिक्षित महिलांना लघु व गृहउद्योगाच्या माध्यमातुन आत्मनिर्भर बनवुन त्यांचा आर्थिक स्तर उंचावण्यासाठी बचत गट हि संकल्पना उदयास आली.त्याच बरोबर रोजगार निर्मिती करून इतर महिलांचे सक्षमीकरण करण्यास बचत गट पुरक ठरते.आज मोठ्या प्रमाणावर महिलांना सक्षमीकरण करण्यास सरकारने देखिल योगदान दिलं आहे.

महिला बचत गटाची भुमिका :-

महिला बचत गट ही केवळ योजना नसुन महिला सबलीकरण,सक्षमीकरण आणि सशक्तीकरण यांची सांगड घालणारी एक सुप्त अशी क्रांतिकारी चळवळचं म्हणता येईल.महिलांच्या संघटनामुळे स्वविकास व सामाजिक विकासाची जाणिव त्यांच्यामध्ये निर्माण होत आहे.स्वयंसहायता बचत गटातुन महिलांना स्वावलंबी करण्याचा उद्देश ठेउन राज्य सरकारने १९९४ मध्ये महिला सबलीकरण व सक्षमीकरण धोरण जाहिर केले. आणि त्याला राज्य सरकार, ग्रामीण विकास यंत्रणा ,महिला आर्थिक विकास

Scanned with OKEN Scanner

महामंडळ,पंचायत समिती या सरकारी यंत्रणाबरोबरचं सामाजिक संस्था व जिल्हा बँका यांनी महत्वाचा पुढाकार घेतला आहे.

बचत गटांच्या माध्यमातुन एकत्रित आलेल्या महिलांना घर बसल्या रोजगार निर्माण झाला आहे.प्रत्येक बचत गटांची सभासद मर्यादा हि किमान १० तर कमाल ५० अशी आहे. आणि त्यामुळे त्या गटातील प्रत्येक महिला ही आर्थिक सक्षम झालेली आपल्याला पहायला मिळते.

सन २०००० मध्ये जिल्हा बँकेने प्रथम १४ बचत गटांना अर्थसहाय्य केले.एक लाखांपासुन ते साडे चार लाख रूपयांची विविध मुदतीच्या कर्जपुरवठ्यामुळे सध्या सुमारे ३६ हजार बचत गट वेगवेगळी उत्पादने घेत आहेत. लोणची,पापड आणि बरेचं काही उत्पादने महिला घेतात.सध्या तर प्राथमिक दुध संस्था,पार्लर,नर्सरी आणि गारमेंट असे व्यवसायचे स्वरूप बदलल्यामुळे महिलांचा आर्थिक स्तर उंचावला आहे.

इतिहास :-

२० व्या शतकापुर्वी महिला त्यांच्या लहान व्यवसायांना कुटूंबाचं पालन-पोषण करण्यासाठी उत्पन्नाची पुर्तता करण्याचा मार्ग म्हणून चालवत असे. बहुतांश वेळा गरिबी टाळण्यासाठीचा प्रयत्न होता.त्या काळात महिलांकडुन जे विविध उपक्रम राबवण्यात आले.ते उद्योजकांसारखे न्हवते .काहिंना घरगुती जबाबदारी यांवर लक्ष केंद्रित करावे लागले होते.

आव्हाने :-

सद्य स्थितीला महिला उद्योजकांना पुढील आव्हानांना सामोरी जावे लागत आहे.

१)परवडण्याजोग्या व सुरक्षित व्यवसायिक जागांचा अभाव.

२)लिंग भेद व समाजातील स्थान.

३)तांत्रिक व व्यवस्थापकीय ज्ञानाचा अभाव.

४)मर्यादित आर्थिक स्त्रोत व गुंतवणूक सहाय्य .

महिला

५)महिला उद्योजकासाठी पोषक वातावरणाचा अभाव.

६)व्यवसाय सुरू करण्यासाठी अपुरे भांडवल.

७)कुटुंबाकडुन कामासाठी विरोध.

वरिल आव्हानांना सामर्थ्याने तोंड देउन आजच्या गतिमान युगात शाश्वत आर्थिक व सामाजिक विकासाच्या जागतिक वाटचालीमध्ये महिला उद्योजक महत्वाची भुमिका बजावत असतात.

शासनाचा नाविन्यपूर्ण पुढाकार:-

प्रत्येक महिलेला वरिल आव्हानांना सामोरी जाऊनचं स्वतःचं अस्तित्व निर्माण करावं लागतं.हि काळ्या दगडावरची रेघ आहे. असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही. तरीदेखील सद्य स्थितीला शासनाने पुढाकार घेउन राज्यातील औद्योगिक वातावरण अधिक सुधारण्यासाठी,महिला उद्योजकांच्या विकासासाठी,महिला उद्योजकांना जागतिक स्पर्धेची किनार देण्यासाठी औद्योगिक धोरण २०१३ घोषित केले.औद्योगिक वाढिच्या मुख्य प्रवाहात महिला उद्योजकांना आणण्यासाठी व त्यांच्या आर्थिक विकास साधण्यासाठी ,तसेच त्यांना उद्योगास पोषक वातावरण मिळवुन रोजगाराच्या संधी उपलब्ध होण्यासाठी विशेष धोरण २०१७ ला शासनाने मान्यता दिली .त्याच बरोबर त्यांच्या वस्तूंसाठी राज्य स्तरावर मोठ्या

Scanned with OKEN Scanner

ऑन दी माऊंटनसाठी त्यांना साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त झाला. त्यांनी समुद्रद्वारे गावासाठी ब्रिटिश गार्जियन पुरस्कार जिंकला आहे.

५)चित्रा रामकृष्ण :-

या नॅशनल स्टॉक एक्सचेंजचे त्या (NSE) पहिल्या महिला व्यवस्थापकीय संचालक होत्या. त्यांनी मुख्य कार्यकारी अधिकारी म्हणून कार्यरत होत्या. ही संस्था भारतातील भांडवली बाजारात सुधारणा करण्यासाठी १९९० च्या दशकात स्थापन झालेली संस्था आहे. सध्या ती जगातील सर्वात मोठी एक्सचेंज म्हणून ओळखली जाते. मार्केट ट्रेड, इंडेक्स आणि स्टॉक डेरिव्हेटिव्ह्ज मधील वरच्या तीन स्टॉक एक्स्चेंजपैकी ती एक आहे. या एमडी आणि सीईओ म्हणून कार्य केले आहे .यांनी महान संस्थेचा समृद्ध वारसा कायम ठेवला नाही; तर त्यांच्या अथक प्रयत्नांनी हे सुनिश्चित केले आहे ,की त्यांना नवीन उच्च स्तरांवर गणले आहे.

व्यावसायिक करिअरमध्ये खालील स्थितींचा समावेश आहे:

नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे सह व्यवस्थापकीय संचालक. नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेडचे लिव्हिंग आणि उपव्यवस्थापकीय संचालक.सिक्युरिटीज अ‍ॅण्ड एक्सचेंज बोर्ड ऑफ इंडियाच्या डेरिव्हेटिव्ह्ज पॅनेलचे सभासद.नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज ऑफ इंडिया लिमिटेड चे संचालक.मालवीय नॅशनल इंस्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी, जयपूरचे अध्यक्ष.९ मार्च २००९ पासून नॅशनल सिक्युरिटीज डिपॉझिटरी लिमिटेड येथे कार्यकारी समिती सदस्य.

वरिल सर्व महिला यांनी समाजामध्ये त्यांनी आदराचं स्थान मिळवलेलं आहे.

महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी सरकारच्या व बँकांच्या योजना :-

अलीकडच्या काळात महिला सक्षमीकरणाचे वारे वेगाने वाहते आहे. स्त्रिया देखील आता चार भिंतीच्या आयुष्यातुन बाहेर पडून स्वतःला सिद्ध करून यशाचे एकेक शिखर गाठत आहेत. प्रत्येक आव्हानावर मात करण्यासाठी स्वतःला सक्षम बनवण्याकडे त्यांचा जास्त कल दिसून येतो आहे.त्यातल्या त्यात महत्वाचे म्हणजे तिला घरून याकरिता पाठिंबा मिळतो आहे. हे चित्र फार आश्वासक आहे.शिवाय आणखी एक कौतुकास्पद गोष्ट म्हणजे आता महिलांच्या या प्रगतिच्या वाटचालीत महिलांना आणखी सशक्त करण्यासाठी भारत सरकारने अनेक पावले उचलली आहेत,त्यातलेच एक महत्वाचे पाऊल म्हणजे खास महिलांना डोळ्यासमोर ठेऊन विविध योजना आखल्या आहेत आणि एवढ्या वरच न थांबता, त्या योजना नीट राबवल्याही जात आहेत.त्यामुळे महिलांना आपली प्रतिभा दाखवण्याची आणि आपली प्रतिमा निर्माण करण्यासाठी मोलाची मदत झाली आहे.

माननीय पंतप्रधान नरेंद्र मोदी म्हणतात, "विकास प्रक्रियेत महिलांची संपूर्ण भागीदारी नसेल; तर कोणताही देश प्रगती करू शकत नाही." म्हणूनच महिला सशक्तीकरण आणि सुरक्षेसाठी भारत सरकारने विविध पावले उचलली आहेत.भारतात बेटी बचाओ, बेटी पढाओ, स्टँड अप इंडिया, मिशन इंद्रधनुष आणि इतर अनेक जणांनी पुढाकार घेतला आहे, आणि येणाऱ्या प्रत्येक दिवसा गणिक यात अधिकाधिक महिला उद्योजिकांचा समावेश होतो आहे.

भारतातील स्टार्टअप-अप इकोसिस्टीममध्ये महिला उद्योजक सर्वत्र दिसू लागल्या आहेत. घरांच्या चार भिंतींतून बाहेर पडून भारतातील उद्योग क्षेत्रात सामील होताना दिसत आहेत.याचे सर्वात मोठे आणि महत्वाचे कारण म्हणजे विविध बँका महिला उद्योजकांना देत असलेले भांडवल. बँककडून खास

Scanned with OKEN Scanner

प्रमाणावर प्रदर्शने व आंतरराष्ट्रीय प्रदर्शनात सहभागी होण्यासाठी खर्चाच्या ५०% अर्थसहाय्य देण्यात येईल .असे घोषित केले.तसेच महिला उद्योजकांच्या अडचणी सोडवण्यासाठी त्यांना मदत करून संबंधित माहिती उपलब्ध करण्यासाठी एक खिडकी योजना स्थापन केली.

आज महिला उद्योजक जगभरातील सर्व उद्योजकांपैकी एक तृतीयांश भाग व्यापला आहे.असे दिसुन येते.विशेषतः व्यवसायात साहस ,श्रम आणि चिकाटी यांच्या जोरावर जोखीम पत्करून स्वयंपूर्ण झालेली महिला सातत्याने वाढत आहे.

काहि महिला उद्योजकांची उदाहरणे:-

कठीण काळांत परिस्थिवर मात करत ज्यांनी जगामध्ये आपलं नाव इतिहासाच्या पानावर सुवर्ण अक्षरांनी कोरण्याचा प्रयत्न केला आहे .अशा काही महिला उद्योजकांची कामगिरी थोडक्यात पुढिल प्रमाणे...

१)ज्योति नाईक :-

या अतिशय होतकरू कुटुंबातील असुन ,सद्या त्यांनी खुप उंच भरारी घेतली आहे. त्या महिला उद्योग लिज्जत पापड यांच्या संस्थापक आहेत.आज खुप मोठ्या प्रमाणावर त्यांच्या पापडाची प्रसिद्धी आहे.

२)शिखा वर्मा:-

या ऍक्सिस बँकेचे व्यवस्थापकीय संचालक व मुख्य कार्यकारी अधिकारी आहेत, भारतातील तिसरी सर्वात मोठी खाजगी क्षेत्रातील बँक आहे. शर्मा या २००९ मध्ये ॲक्सिस बँकेत सामील झाल्या, आणि बँकेत बदल घडवून आणण्यासाठी व्यवस्थापनात एक नेत्या म्हणून त्यांनी ॲक्सिस बँकेला कॉर्पोरेट आणि रिटेल बँकिंग उत्पादनांच्या विस्तृत श्रेणीतील बँकमध्ये रुपांतर करण्यावर भर दिला. ॲक्सिस बँकेने आपल्या रिटेल देणाऱ्या फ्रॅन्चायझीला बळकट करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. त्याच्या गुंतवणूक बँकिंग आणि सल्लागार क्षमतांचा विस्तार केला आहे आणि पेमेंट स्पेसमध्ये उत्पादनांचा एक व्यापक पोर्टफोलिओ विकसित केला आहे.

३)अनिता डोंगरे :-

या एक भारतीय फॅशन डिझायनर आहे. त्या भारतीय फॅशन हाउसचा अनिता डोंगरे हाऊसचा संस्थापक आहे. त्यांचे डिझाईन्स चार वेगवेगळ्या ब्रॅण्ड अंतर्गत उपलब्ध आहेत. वेस्टर्न पोशाख, ग्लोबल देसी , अनिता डोंगरे दुरूस्ती, कॉटचर प्रॅपि, मेन्सवेअर हे आहेत. त्या सामान्यतः (जेविक कपडे) कॉयचर ब्रॅण्डसह, त्यांनी त्यांच्या दागिने ब्रांड अनिता डोंगरे पिंक सिटी लॉंच केले आहे. ज्यात अनिता डोंगरेच्या सदनात देखील ठेवलेले आहे. अनिता डोंगरेचा भाऊ आणि बहीण हे त्यांच्या व्यवसायाचे कामकाज संभाळतात. त्या डिझाईन मोर्चेवर लक्ष केंद्रित करतात. त्या कंपनीच्या मुख्य क्रिएटिव्ह ऑफिसर म्हणून काम करतात आणि बॉलीवुड सेलिब्रिटीज आणि रॉयल्टीज यांच्यासाठी कपडे डिझाइन करतात.

४)अनिता देसाई:-

या भारतीय कादंबरीकार आहेत. त्याचबरोबर त्या मॅसेच्युसेट्स इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी मधील एमेरिटा जॉन ई. बर्चर्ड ऑफ ह्यूमॅनिटीजच्या प्राध्यापिका आहे. लेखक म्हणून देसाई यांची बुकर पारितोषिकासाठी तीन वेळा निवड झालेली आहे. १९७८ साली साहित्य अकादमीच्या फायर

Scanned with OKEN Scanner

महिलांसाठी अशा विशेष कर्ज योजना आहेत ज्यात तारण, व्याज दर इ. बाबतीत अटी व शर्ती थोड्या शिथिल आणि लवचिक ठेवण्यात आलेल्या आहेत.

अशाच काही योजनांची माहिती पुढिलप्रमाणे....

१)मुद्रा योजना :-

ब्युटी पार्लर, ट्यूशन सेंटर, टेलिरिंग युनिट इत्यादीसारख्या लहान उद्योगाची सुरुवात करणाऱ्या महिलांसाठी ही सामान्य सरकारी योजना लागू आहे. ज्या महिला एकत्रितपणे प्रारंभ करू इच्छितात त्यांच्यासाठी देखील ही योजना उपयुक्त आहे.या योजनेअंतर्गत ५०,००० रुपयांपासून ५० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. यात कर्जाची रक्कम १० लाखांपेक्षा जास्त असेल तरच तारण आणि गॅरंटरची आवश्यकता असते.या योजने अंतर्गत तीन योजना आहेत.

अ)शिशु योजना :- या योजने अंतर्गत नवीन व्यवसायांसाठी ५०,००० पर्यंत कर्ज मिळते.

ब)किशोर योजना :- या योजने अंतर्गत ५०,००० ते ५ लाखांमधील चांगल्या संस्थांसाठी कर्ज मिळते.

क)तरूण योजना:- या योजने अंतर्गत ५ लाख ते १० लाख रुपयांदरम्यान कर्ज व्यवसाय विस्तारासाठी मिळते.

ड)ट्रेड (व्यापार संबंधित उद्योजकता सहाय्य आणि विकास) योजना:- या योजनेचा उद्देश स्त्रियांनी चालवलेल्या प्रकल्पांना प्रोत्साहन देणे, विशिष्ट प्रशिक्षण व सल्ला देणे आणि त्यासंबंधित गरजा पूर्ण करणे असा आहे. त्यासाठी महिलांना योग्य ती माहिती पुरविली जाते. यासाठी महिलांना कर्ज देणार्या संस्थांना त्यांनी मूल्यांकित केलेल्या एकूण प्रकल्प खर्चाच्या ३० % पर्यंत रक्कम सरकारकडून अनुदान म्हणून दिली जाते. इतर ७० % वित्तपुरवठा संस्थेकडून केला जातो.

२)महिला उद्योग निधी योजना :-

खास महिलांकरता उद्योगास प्रोत्साहन देण्यासाठी हि योजना आखली आहे. स्मॉल इंडस्ट्रीज डेव्हलपमेंट बँक ऑफ इंडिया द्वारा देऊ केली गेलेली ही योजना नवीन लघुउद्योग स्थापित करण्यासाठी १० लाख रुपयांपर्यंत आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

३)अन्नपूर्णा योजना :-

ही योजना स्टेट बँक ऑफ म्हैसूर कडून पुरविण्यात आलेली आहे. ज्या महिलांचा पॅक केलेले जेवण, स्नॅक्स इत्यादी विकणे अशा प्रकारचा उद्योग आहे, त्यांना या योजने अंतर्गत व्यवसायाचा विस्तार करण्यासाठी काही रक्कम कर्ज म्हणून मंजूर केली जाते.त्यात जागा, स्वयंपाकघरात वापरले जाणाऱ्या वस्तु, साधने व उपकरणे यांची खरेदी या सारख्या गोष्टींचा समावेश आहे. या कर्जासाठी तारण सुरक्षा म्हणून संबंधित मालमत्तेच्या मालकीसह गॅरंटर आवश्यक आहे.

याशिवाय दिली जाणारी जास्त रक्कम ५०,००० आहे. ही रक्कम ३६ महिन्यांत सुलभ मासिक हप्त्यामध्ये भरणे आवश्यक आहे, तथापि, कर्ज मंजूर झाल्यानंतर, कर्जावर पहिल्या महिन्यासाठी ईएमआय भरावा लागणार नाही.

४)महिला उद्योजकांसाठी स्त्री शक्ती पॅकेज :-

यामध्ये हे लहान व्यवसायात बहुसंख्य मालकी (५० टक्क्यांहून अधिक) स्त्रियांना दिले जाते. महिलांना त्यांच्या संबंधित राज्य एजन्सीद्वारे आयोजित उद्योजकता विकास कार्यक्रम (ईडीपी) मध्ये नामांकन करण्याची गरज आहे.या योजनेअंतर्गत २ लाखांपेक्षा जास्त कर्जावरील ०.०५ टक्के व्याज सवलत मिळू शकते.

५)भारतीय महिला व्यवसाय बँक कर्जयोजना :-

या योजनेमध्ये उत्पादन उपक्रमांच्या महिला व्यावसायिक मालकांसाठी २० कोटी रुपयांचा कर्जाचा समावेश आहे.सूक्ष्म आणि लघु उद्योगांसाठी क्रेडिट गॅरंटी फंड ट्रस्ट अंतर्गत, १ कोटी रुपयांपर्यंत कर्जासाठी

Scanned with OKEN Scanner

तारण करण्याची गरज नाही. या बँकेच्या कर्जाच्या योजने अंतर्गत कर्जाची परतफेड सात वर्षांत करावी लागेल.या योजनेची अंमलबजावणी भारतीय महिला बँकेने केली होती ही बँक नंतर २०१७ मध्ये स्टेट बँक ऑफ इंडियामध्ये विलीन झाली.

६)देना शक्ती योजना:-

शेती, उत्पादन, सूक्ष्म पत, किरकोळ मालाची दुकाने किंवा तत्सम लघु उद्योगांमध्ये महिला उद्योजकांसाठी ही योजना रुपये ५० हजार ते २० लाख रुपयांपर्यंत कर्ज उपलब्ध करून देते.

७)उद्योगिनी योजना :-

१८ ते ४५ वयोगटातील महिला उद्योजक, शेती, किरकोळ आणि अशा प्रकारच्या लघु उद्योगांमध्ये गुंतलेले आहेत, त्यांच्यासाठी या योजनेअंतर्गत १ लाख रुपयांपर्यंत कर्जाची सोय केली गेलेली आहे.या कर्जाचा लाभ घेण्यासाठी संबंधित महिलेच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न ४५,००० रुपयांपेक्षा कमी असणे आवश्यक आहे. तसेच,विधवा, निराधार किंवा अक्षम महिलांसाठी कोणतीही उत्पन्न मर्यादा ठरवण्यात आलेली नाही. अनुसूचित जाति जमातींमधील विधवा, निराधार किंवा अपंग महिलांसाठी, कर्जाच्या ३० टक्के अनुदान दिले जाते जे १०,००० रूपये पर्यंत असू शकते.

८)सेंट कल्याणी योजना:-

या योजनेअंतर्गत १ कोटी रुपयांपर्यंतचे कर्ज मंजूर केले जाऊ शकते. त्यासाठी कुठल्याही प्रकारचे तारण किंवा गॅरेंटरची आवश्यकता नाही. ह्या कर्जावरील व्याजदर बाजारातील भिन्न दरांवर अवलंबून असतात.तर या भारत सरकारच्या काही महत्वाकांक्षी योजना ज्या खास महिलांसाठी तयार करण्यात आलेल्या आहेत. आणि महिला सक्षमीकरणांत मोलाचा वाटा उचलत आहेत.

समारोपः समाज्यामध्ये तळागाळातील महिला उद्योजकांना सरकारच्या व बँकांच्या योजनांचा लाभ घेता यावा .हि अपेक्षा ठेउन हि माहिती त्यांच्या पर्यंत पोहचवण्यासाठी आणि महिला सक्षमीकरण करण्यासाठी हा माझा खारीचा वाटा.दुर्बल समाज्यातुन सावरून महिलांनी समाज्यात स्वतःची ओळखी निर्माण करण्यासाठी हा माझा पहिलाचं आशावादी प्रयत्न. हा लेख लिहिण्यास ज्यांनी कळत नकळत सहकार्य केले,त्या सर्वांची मी मनःपूर्वक कृतज्ञ आहे.

सर्वांना सर्वकाळ शुभेच्छा!!!

संदर्भ साहित्य-

महिला उद्योजक यशोगाथा- श्री. अविनाश किरपाल
भारतीय उद्योजिका शुन्य ते शिखर- श्री प्रकाश बियाणी
आत्मनिर्भर भारत,विश्वगुरू भारत- श्री. रविंद्र मुळे
महिला उद्योजक एक राष्ट्रनिर्माती- सौ. चारूशिला कांबळे
महिला सशक्तीकरण, दशा और दिशा - योगेंद्र शर्मा
महिला सबलीकरण- प्राचार्य डॉ. संभाजी देसाई
महाराष्ट्रातील महिला उद्योजक- सौ. शैलजा सांगळे

बाह्य दुवे:-

राज्यस्तरीय निबंध स्पर्धा- आयोजक (युटुब)
महिला उद्योजकता देशाच्या विकासाची गरज-
ढेनू, श्यामल मुजुमदार आणि सुदिप- https://www.business-standard.com .
संदर्भ- अनिता देसाई www.goodreads.com .
www.google.com

Scanned with OKEN Scanner

MAH MUL/03051/2012 ISSN: 2319 9318 | Online National Conference | Vidyawarta® | June 2020 Special Issue | 01

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका
विद्यावार्ता

जवाहर शिक्षण संस्थेचे

वैद्यनाथ कॉलेज,परळी–वैजनाथ

जि. बीड, महाराष्ट्र–४३१५१५

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद सलग्नीत व वैद्यनाथ कॉलेज परळी वैजनाथ जि. बीड,

इतिहास, समाजशास्त्र व प्राणिशास्त्र विभाग यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजीत

एकदिवसीय राष्ट्रीय आंतरविद्याशाखेय ऑनलाइन चर्चासत्र

महाराष्ट्रातील दूरदृष्टी नेतृत्व: लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे.

०३ जून, २०२०

Editorial Board

Dr. R.K. Ippar
Principal
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Dr. B.K. Shep, Convener
Dr. V.B. Gaikwad, Convener
Dr. R.D. Rathod, Convener
Vaidyanath College, Parli-Vaijnath

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vaidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors

2020-21

INDEX

1) Gopinathji Munde Saheb: A Phoenix Who Fought for the Welfare of the Common Masses
Dr. Ramakant Dnyanobarao Mundhe, Parbhani 07

2) GOPINATH MUNDE : A HISTORICAL STEP
Dr.Anju Tiwari, Bilaspur,Chhattisgarh 12

3) Gopinath Munde and His Contribution to the Society
Dr Chandra Kanta Panda, Purulia, West Bengal 15

4) Visionary Leadership in Maharashtra: Loknete Gopinathrao Munde
Dr. P.L. Karad, Dist. Beed (MS) 18

5) A Great Politician: Gopinath Munde
Dr. Kavita S. Biyani, Latur 23

6) Public Leader Gopinathrao Munde's political career: A study
Sameer V. Renukdas, Parli-Vaijnath 25

7) Gopinathrao Munde: The Voice of the Deprived Class
Dr. Jayhbhaye Vitthal Khanduji, Sonpeth 31

९) सर्व सामान्याचे नेतृत्व लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे
प्राचार्य,डॉ.आर.के.इप्पर, परळी ३५

10) लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांचे पुरोगामित्व: ओबीसी जनगणने संदर्भातील कार्य
प्राचार्य डॉ विठ्ठल घुले, परभणी 39

11) लोकनेते गोपीनाथ मुंडे यांचे सामाजिक विकासासाठी योगदान
डॉ.मीना प्रकाश कुटे, मुंबई 43

12) मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची भुमिका :- एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे, जि.सिंधुदुर्ग 47

Scanned with OKEN Scanner

मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची भुमिका :- एक चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. वंदना राजेश शिंदे
(इतिहास विभाग)
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता.कणकवली, जि.सिंधुदुर्ग

मंडल आयोगाबाबत लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांची भूमिका :- एक चिकित्सक अभ्यास

प्रस्ताविक, महाराष्ट्राला राजर्षि शाहू महाराज, महात्मा जोतिराव फुले, डॉ . बाबासाहेब आंबेडकर या थोर महा बिभूतींच्या कार्याचा वारसा लाभलेला आहे. येथे त्यांनी महाराष्ट्रातील जनतेला उच्चवर्णीयांच्या सामाजिक, आर्थिक, राजकीय ,धार्मिक ,शैक्षणिक बंधनातून मुक्त केले, शाहू, फुले, डॉ आंबेडकर यांच्या विचाराचा वसा घेऊन लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांनी बहुजन समाजाच्या हितासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली होती बहुजन केंद्रीय विकासाचे प्रारूप कृतीमध्ये आणतांना गोपीनाथराव मुंडे यांनी रचनात्मक विकासाला विकासाच्या दृष्टीने समाजहिताला प्राधान्य दिले. समाजातील अनुसूचित जाती- जमाती, भटके- विमुक्त व इतर मागासवर्गीयांसाठी विविध योजनांचा आराखडा निर्माण करून सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीने ही समग्र समाजाच्या भल्यासाठी कार्य करणारी त्यांची वृत्ती होती. लोकविकास आणि सर्वांगीण विकास या त्यांच्या भूमिकेमुळे एक वेगळेपण लक्षात येते. महाराष्ट्रातील सामाजिक विषमता संपुष्टात आली पाहिजे यासाठी लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांनी पक्षाची भूमिका बाजूला ठेवून आणीबाणी ,मंडल आयोग याला पाठिंबा दिला होता. म्हणून बहुजन समाजाचे ते एक तारणहार होते असे म्हटले तर वावगे ठरणार नाही मंडल आयोगाच्या बाबतीत त्यांचे विचार आपणास पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

मंडल आयोगाबाबत गोपीनाथराव मुंडे यांची भूमिका-मागासवर्गीयांच्या संदर्भात नेमण्यात आलेल्या मंडल आयोगाच्या शिफारशीच्या संदर्भात गोपीनाथराव मुंडे, लक्ष्मणराव ढोबळे, मनोहर जोशी, अण्णासाहेब म्हस्के, संभाजी पवार, आनंदराव देवकते, गणपतराव देशमुख, तुकाराम दिघाळे, के. एल. मालवदे, नंदकुमार झांबरे, उपेंद्र शेंडे, प्रकाश यलगुलवार, रायभान पवार, भीमराव धोंडे, श्रीपतराव बोंद्रे, आर. आर. पाटील यांनी १९ डिसेंबर १९९० मध्ये विधानसभेत प्रस्ताव मांडले. तत्कालीन पंतप्रधान व्ही. पी. सिंग यांनी दि.७/८/१९९० रोजी मंडल आयोगाची घोषणा केली. त्यामुळे देशात मंडल आयोगाच्या बाजूने व विरोधात जनतेच्या भावना व्यक्त झाल्या. परंतु गोपीनाथराव मुंडे यांनी या आयोगाला"भारतीय जनता पक्षाचे समर्थन होते आणि राहणार आहे " अशा प्रकारचे मत व्यक्त केले. मंडल आयोगाच्या घोषणेनंतर काही प्रश्न समाजामध्ये निर्माण झाले. त्याचा आपल्याला व आम्हाला निश्चितपणे विचार करावा लागेल, कारण ज्यावेळी आपण घटना स्वीकारली त्या घटनेमध्ये आपण समता, बंधुता आणि कायद्यातील प्रियेंबलमध्ये एकात्मतेचा स्वीकार केलेला आहे.

आपल्याला या ४२ वर्षाच्या स्वतंत्र नंतर मला तीन प्रश्न विचारायचे आहेत त्याचे उत्तर आपल्याला आत्मपरीक्षण करूनच द्यावे लागेल.

१) समाजातील सामाजिक विषमता आजही संपली का?

२) समाजातील आर्थिक विषमता आजही संपली का?

Scanned with OKEN Scanner

३) सगळ्या समाजामध्ये समान दर्जा आहे का? या तिन्ही प्रश्नाचे उत्तर नकारार्थी द्यावे लागेल म्हणजेच समाजात सामाजिक विषमता मोठ्या प्रमाणात आहे असे स्पष्ट होते.

पुढे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्याचा निर्णय झाला परंतु जो झोपडीत बसलेला दलित होता त्याला ही माहिती सुद्धा नव्हती की डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे नाव मराठवाडा विद्यापीठाला देण्याचा निर्णय विधान मंडळाने घेतलेला आहे. पण सवर्णांनी रस्त्यावर येऊन त्या दलितांची झोपडी जाळली आणि त्यालाही पुढे जाळण्याचा प्रयत्न केला आहे म्हणजेच अजूनही समाजातील विषमता संपलेली नाही हेच सवर्णाच्या या कृत्यावरून प्रत्ययाला येते. मंडल आयोगाच्या शिफारशी लागू करण्याचा ज्यावेळी निर्णय घेतला त्यावेळी अशा प्रकारच्या भावना व्यक्त झाल्या.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतिबा फुले, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, लोकमान्य टिळक, अगरकर यांनी जे सामाजिक काम महाराष्ट्रामध्ये केले त्यामुळे सामाजिक मनाची जडणघडण आमच्यामध्ये झालेली आहे. म्हणून मंडल आयोगाच्या बाजूने वा विरोधात काही स्वाभाविक प्रतिक्रिया या ठिकाणी रस्त्यावर येऊन झालेली नाही ही तुमच्या माझ्या दृष्टीने सुदैवाची बाब आहे. परंतु हा जरी प्रश्न असला तरी शेवटी आरक्षणाचा उद्देश काय आहे? घटनेमध्ये आरक्षणाची तरतूद कशासाठी करण्यात आली याचे कारण आम्ही सर्व समान पातळीवर नाहीत म्हणून हजारो वर्षे अन्याय झालेला आहे. हजारो वर्षे मानवी हक्कापासून वंचित राहिले आहेत अशांना सामाजिक न्याय मिळवून देण्यासाठी आरक्षण ठेवण्यात आलेले आहे.

आपल्याकडे कुत्र्यांना मंदिरात प्रवेश मिळतो परंतु दलितांना मंदिरात प्रवेश मिळत नाही. जनावरे तळयात पाणी पितात परंतु माणसांना पाणी पिण्यासाठी संघर्ष करावा लागतो म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना मंदिर सत्याग्रह व चवदार तळयावर सत्याग्रहासाठी संघर्ष करावा लागला. अशा प्रकारची आमची समाज रचना होती. म्हणूनच सामाजिक न्याय देण्याचे तत्व घटनेने स्वीकारलेले आहे म्हणून आरक्षणाचा विचार केला तो योग्य आहे.

या अज्ञानाच्या व दारिद्र्याच्या दुष्टचक्रात असलेल्या भटक्या आणि विमुक्त जाती आहेत जे अजूनही लंगोटी घालतात. ज्यांनी अजून लोकशाही किंवा स्वातंत्र्याचा सूर्य पाहिला नाही. अशा माणसाला आमच्याबरोबर आणण्यासाठी आम्ही त्यांना आरक्षणाच्या सवलती देऊ इच्छितो समाजसेवा करून पोट भरणारे धोबी, न्हावी , शिंपी असे सामाजिक घटक आहेत. या घटकांना न्याय मिळवून देण्यासाठी त्यांची सामाजिक गरज भागवण्यासाठी कारागिरी करणारा सुतार, कुंभार, लोहार आहे. बलुतेदार आहे किंवा समाजामध्ये कनिष्ठ दर्जाचे काम करतात असे मानले जाणारे खाटीक, रंगारी आहेत. ज्यांना उत्पादनाचे कोणतेच साधन नाही. जे श्रमाच्या आधारे पोट भरतात. अशा दुर्लक्षित घटकांना, जे खऱ्या अर्थाने समाजामध्ये साधनहीन आहेत, निर्धन आहेत, बेघर आहेत, ज्यांचे फक्त दोन हात पोट भरण्यासाठीच काम करायला लावतात. अशा दुबळ्या माणसाला आमच्याबरोबर यायला व चालण्याची संधी देण्यासाठी आणि समाजात व्यवस्थित त्याला मानाचा दर्जा देण्यासाठी आरक्षण ही एक उपाययोजना योजना आहे.

मंडल आयोगासंबंधी निर्णय घेताना, आरक्षण विरोधात दोन तीन महत्त्वाची कारणे आहेत याचा शोध घेतला पाहिजे. मंडल आयोग लागू केला तर समाजात असलेली गुणवत्ता संपुष्टात येईल अशा प्रकारचा विरोध आहे. तो ढोंगीपणा आहे. गुणवत्तेचा ठेका कुणी एका विशिष्ट वर्गाने घेतलेला नाही. मला हे सांगावयाचे आहे की, गेल्या दहा वर्षामध्ये एस. एस. सी. मध्ये इतर मागासवर्गीय समाजाचा मुलगा राज्यात पहिला आलेला आहे हे सिद्ध करून दाखवले की गुणवत्ता ही कोणा एका समाजाची किंवा एका वर्गाची मालमत्ता नाही.

Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्राच्या संदर्भात बोलायचे झाले तर सन१९६१ मध्ये देशमुख समितीने अहवाल दिला तो म्हणजे महाराष्ट्रामध्ये ३४% आरक्षण असावे, त्यामध्ये१३% मागासलेल्या जाती म्हणून अनुसूचित जाती७% अनुसूचित जमाती व ४% विमुक्त जाती आणि भटक्या जमातीकरिता आणि १०% मागासवर्गीय याकरिता आहे आणि म्हणून ही गोष्ट खरी आहे की, माझ्या पक्षाचे धोरण सांगतो. मागासलेल्या जाती आणि इतर मागासलेल्या संदर्भात बोलायचे झाले तर महाराष्ट्रामध्ये या सवलती प्रत्यक्षात १०% आहेत. त्या १०% सवलती आणि मंडल आयोगाच्या २७% सवलती महाराष्ट्रामध्ये लागू करावयास पाहिजेत. म्हणून या महाराष्ट्रामध्ये ४% आरक्षण ज्या भटक्या जातीकरिता आहे.

त्याचा अर्थ फक्त १३% सवलती महाराष्ट्रात वाढवाव्या लागणार आहेत आणि निर्णय करावा लागणार आहे. मागासलेल्या५२% साठी २७% सवलती. या सवलती महाराष्ट्रामध्ये लागू करायला पाहिजेत. यासंबंधाने मी महत्त्वाचा विचार मांडणार आहे. त्याचा विचार शासनाने करावयास पाहिजे माझे म्हणणे असे आहे शासनाने सवलती दिल्या पाहिजेत. पण मागासवर्गीयांना सवलती देताना गरिबांचाही विचार झाला पाहिजे.२७% सोनार, लोहार यांना सवलती दिल्या पाहिजेत. त्या २७% मध्ये जर इन्कमटॅक्स भरणारा असेल तर त्यामधील केवळ गरीब आहे त्याला दिल्या पाहिजेत केवळ सोनार म्हणून सवलती देता कामा नये. मग त्या सवलती शिक्षणाच्या क्षेत्रात असो वा नोकरी क्षेत्रात असो त्याकरिता सवलत देताना भारतीय जनता पक्षाचे तसेच इतर पक्षाचे सुद्धा हेच मत आहे की, सवलत देताना त्या समाजातील गरिबांना द्या, समाजामध्ये विरोध होत आहे. कारण जे शिकलेले आहेत, जे पुढारलेले आहेत, जे श्रीमंत आहेत ते या गोष्टीचा अधिक फायदा घेत आहेत परंतु जो खरोखरच गरीब आहे त्याला या सवलती आवश्यक आहेत. ते मात्र या सवलतीपासून वंचित राहतात तेव्हा मागासलेला आहे.म्हणून त्याला सरसकट सवलती देऊ नये शेवटी समाजातून विरोध होतो. सगळयात महत्त्वाचा प्रश्न जो आहे तो म्हणजे कोणत्या जातीचा यामध्ये समावेश होतो. आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या जे मागासलेले आहेत त्यांच्यासाठी प्राधान्य दिले पाहिजे ज्यांचा आरक्षणामध्ये समावेश नाही त्यामध्येसुद्धा मागासलेपणा आहे. अशा दुर्बळ घटकांना आरक्षण द्यायला पाहिजे.

श्री. व्ही. पी. सिंग यांनी मंडल आयोगाच्या सवलती देताना मागासवर्गीय लोकांसाठी, १०% सवलतीची घोषणा केली असती तर समाजामध्ये त्याला विरोध झाला नसता आणि ४२ वर्षानंतर सुद्धा समाज समान पातळीवर आला नाही. सामाजिक न्याय मिळाला नाही, आर्थिक न्याय मिळाला नाही. हा न्याय जोपर्यंत मिळत नाही तोपर्यंत समाजातील दुर्बळ घटकांना आपल्या पायावर उभे राहण्यासाठी आर्थिक आरक्षण ठेवले पाहिजे आणि यासाठी महाराष्ट्रात मंडल आयोग लागू केला पाहिजे आणि त्यानुसार महाराष्ट्रात २७% सवलती लागू केल्या पाहिजेत. यावर्षी आपण महात्मा ज्योतिबा फुले यांची स्मृति शताब्दी व डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची जन्मशताब्दी साजरी करीत आहोत तेव्हा यावर्षी महाराष्ट्र शासनाने मंडल आयोग लागू करण्याच्या बाबतीत निर्णय घ्यावा त्याला माझा व भारतीय जनता पक्षाचा पूर्ण पाठिंबा व सहकार्य राहील.

अशाप्रकारे मंडल आयोगाच्या संदर्भात मा. गोपीनाथराव मुंडे यांनी पूर्णपणे पाठिंबा दिलेला आहे समाजातील सामाजिक व आर्थिक विषमता नष्ट झाली पाहिजे असे त्यांचे प्रखर मत होते . मागासवर्गीय जाती जमातीमधील सामाजिक व शैक्षणिक मागासलेपणाचा त्यांनी अभ्यास करून या जातींना आरक्षण मिळावे अशी त्यांची स्पष्ट भूमिका होती. मागासलेल्या समाजाला सवलती देताना कसल्याही प्रकारची त्यांची कुचंबणा होऊ नये जो गरीब आहे, ज्याच्याकडे गुणवत्ता आहे त्यांना न्याय मिळालाच पाहिजे अशी मा. गोपीनाथराव मुंडे यांची प्रखर भूमिका दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा ज्योतिबा फुले, लोकमान्य टिळक, गोपाळ गणेश आगरकर, छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज यांनी सामाजिक, शैक्षणिक कार्य

Scanned with OKEN Scanner

केले. त्यामुळे महाराष्ट्रातील जनतेत क्रांती घडून आली. या सर्व महापुरुषांच्या विचारांचा प्रभाव मा. गोपीनाथराव मुंडे यांच्यावर पडलेला दिसतो. म्हणूनच त्यांनी स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या तीन बाबींना महत्त्व दिले.

निष्कर्ष : महाराष्ट्रात सामाजिक सुधारणा झाल्या त्याचे सर्व श्रेय महात्मा ज्योतिबा फुले, राजर्षि शाहू महाराज, डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर त्याचबरोबर इतर समाजसुधारकांना दिले जाते. या समाजसुधारकांनी सामाजिक नैतिक मूल्यांना महत्त्व देऊन समाजाचा विकास घडून आणला, परंतु अलीकडच्या काळात अनेक खासदार, आमदार व मंत्र्यांनी अशा प्रकारच्या सुधारणा घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. त्यात प्रामुख्याने यशवंतराव चव्हाण ,शरद पवार, शंकरराव चव्हाण, प्रतिभा पाटील, प्रमोद महाजन, विलासराव देशमुख, गोपीनाथराव मुंडे इत्यादीचा समावेश होतो.मराठवाड्यात सामाजिक, सांस्कृतिक ,आर्थिक ,राजकीय या सर्व घटकांमध्ये परिवर्तन घडवून आणण्याचे कार्य लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे यांनी केली आहे. भटक्या विमुक्त जाती -जमातींना देखील देखील न्याय मिळाला पाहिजे ,त्यासाठी त्यांनी अथक प्रयत्न केलेले आहेत. तसेच अनुसूचित जाती -जमाती साठी व मागासवर्गीयांसाठी नेमण्यात आलेल्या मंडल आयोगाच्या शिफारशी संदर्भात मुंडे यांनी सामाजिक विषमता ,आर्थिक विषमता नष्ट करण्यासाठी हा आयोग महत्त्वाचा आहे. याप्रसंगी त्यांनी सामाजिक न्यायाची भूमिका घेतलेली आहे.तसेच सामाजिक बांधिलकीची भूमिका घेऊन कार्य करणाऱ्या मुंडे यांच्यावर समता ,स्वातंत्र्य, बंधुत्व या मूल्य प्रणालीचा प्रभाव असल्याचा प्रत्यय येतो.

संदर्भ:

1) डॉ बाबासाहेब शेप -लोकनेते गोपीनाथराव मुंडे जीवन आणि कार्य ,
कैलास पब्लिकेशन ,औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती 2018. पृ .402

2) महाराष्ट्र टाईम्स (मुंबई आवृत्ती) संवाद दि. २ जुलै २००६ पृ .02

3) महाराष्ट्र विधानसभा कार्यवाही, खंड 91, दि. 19 डिसेंबर 1990 पृ .62.

4) उपरोक्त पृ .63.

5) उपरोक्त पृ .63.

6) उपरोक्त पृ .63.

7) उपरोक्त पृ .64.

8) उपरोक्त पृ .65.

9) उपरोक्त पृ .67

Scanned with OKEN Scanner

(SJIF) Impact Factor-7.675 ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

January-2021

SPECIAL ISSUE- CCLXX (270)

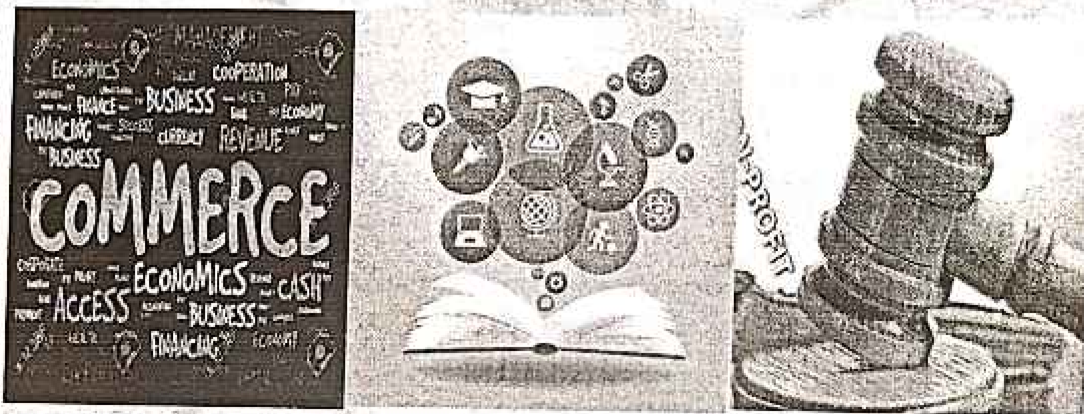

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor:
Dr.Dinesh W.Nichit
Principal
Sant Gadge Maharaj
Art's Comm,Sci Collage,
Walgaon.Dist. Amravati.

Executive Editor :
Dr.Sanjay J. Kothari
Head, Deptt. of Economics,
G.S.Tompe ArtsComm,Sci Collage
Chandur Bazar Dist. Amravati

The Journal is indexed in:

Scientific Journal Impact Factor (SJIF)

Cosmos Impact Factor (CIF)

International Impact Factor Services (IIFS)

2020-21

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

INDEX

No.	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	उत्तम कांबळे यांच्याकथांमधील समाजदर्शन	प्रा.डॉ.विवेक कमलाकर खरे	1
2	स्वामी विवेकानंदांचा युवकांना एकाग्रतेचा संदेश.	डॉ.ओमप्रकाश बोबडे	5
3	भारतातील शेतकऱ्यांची चळवळ आणि कारणीभुत घटक	डॉ.दामोदर दुधे	8
4	संत गाडगे बाबा	सहा. प्रा. प्रफुल ढोके	12
5	मराठी भाषिक (पत्रकारीतेतील) कोरोना	प्रा. डॉ. राजेश चवरे	15
6	राष्ट्रसंतांच्या प्रबोधन कार्यात संगीताची भूमिका	प्रा. डॉ. ज्वाला नागले	21
7	कोरोना आणि मानसिक आरोग्य	प्रा.डॉ.मंगला अजाबराव कडवे	27
8	भारतीय शेतीव्यवसायाच्या आधुनिकतेच्या वाटचालीतील अडचणी	प्रा. डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे	31
9	कोरोनाकाळातील आदिवासींचे जीवन	डॉ.सतिश हरलाल पारधी	35
10	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे शैक्षणिक विचार	चोपराम लक्ष्मण गडपायले /डॉ.अमोल मांडेकर	39
11	महारांचा इतिहास	प्रा. डॉ. राजेंद्र ज. कांबळे	44
12	वैवाहिक जीवनातील स्वास्थाकरिता जोडीदाराची विवेकी निवड	डॉ. माधुरी झाडे	47
13	ग्रामपंचायतमधिल निर्वाचित महिला प्रतिनिधींची ग्रामविकासात भुमिका	डॉ. मनोज श्रीकृष्णराव पवार	53
14	गर्भवती व दुग्धसृजन करणाऱ्या स्त्रियांकरिता पोषक आहाराची भूमिका	प्रा.रंजना अ. नक्षिणे	57
15	शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा – एक अभ्यास	प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे	61
16	नव्या कृषी कायदया विषयी शेतकऱ्यांच्या मताचे अध्ययन	प्रा.डॉ. प्रशांत रा. देशमुख	70
17	भारतीय अर्थव्यवस्थेतील बदलाचा देशातील व्यवसायावर झालेला परिणाम	प्रा.डॉ.जयंत डी.पोरे	74
18	सार्वजनिक आरोग्य,संदर्भ covid १९:– कोरोना महामारीमुळे महिलांच्या स्वास्थ्यावर होणारा परिणाम.	प्रा. नितु जि. शेंडे	77
19	''श्रावणधारा''(१९७०)	डॉ.सी.एस.राणे	82

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX)
ISSN : 2278-9308
January, 2021

शिक्षणतज्ञ लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा :- एक अभ्यास

प्रा. डॉ.सौ.वंदना राजेश शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक इतिहास विभाग
पत्ता- ५२६/२०२ रामेश्वर नगर, रामेश्वर प्लाझा, खारेपाटण, तालुका कणकवली,
जि. सिंधुदुर्ग पीन कोड नंबर – ४१६७०३

प्रस्तावना:-

अष्टपैलू व बहुआयामी व्यक्तिमत्त्व म्हणून लोकमान्य टिळक उभ्या महाराष्ट्राला परिचित आहेत. त्यांना विविध विषयाचे सखोल ज्ञान होते. त्यांनी आपल्या चतुरस्त्र कामगिरीच्या जोरावर सार्वजनिक, बौद्धिक, सामाजिक व राजकीय जीवनातही स्वतंत्र इतिहास निर्माण केल्याचे दिसून येते. याशिवाय आपल्या चाणक्य बुद्धीच्या जोरावर टिळकांनी शिक्षणतज्ञ, राजकारण, खगोलशास्त्र, ज्योतिषशास्त्र , गणित, संस्कृत , पाश्चात्य तत्त्वज्ञान, या सर्वच क्षेत्रात अग्रेसर कामगिरी केल्याचे दिसून येते. त्यांच्या जीवनातील विविध पैलूवर निरनिराळ्या क्षेत्रातील अधिकारी व्यक्तीने भाष्य केलेच आहे. पण लोकमान्य टिळकांची सर्वात मोठी कामगिरी ही राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील मानली जाते. भारतात राष्ट्रीय शिक्षण पद्धतीचा पाया घातला तो लोकमान्य टिळकांनीच त्यांच्या शैक्षणिक विचारात ब्रिटिशांनी भारतात सुरू केलेल्या शिक्षणाची समीक्षा, राष्ट्रीय शिक्षण , धंदेशिक्षण, कृषी शिकूपण ,शारिरिक शिक्षण , धर्म शिक्षण, चारित्रसंवर्धनाचे लोकशिक्षण, लष्करी शिक्षण, स्वावलंबनाचे शिक्षण, समाज शिक्षण, शिक्षणाचे माध्यम, पुस्तकाला अशा शिक्षणाच्या बाबतीत अनेक पैलूवरील विचारांचा समावेश होतो.राष्ट्रांचा सर्वांगीण विकास घडवून आणणारे आणि त्यासाठी तरुणांच्या ठिकाणी स्वाभिमान , स्वावलंबन हे गुण निर्माण करणारे शिक्षण हेच खरे राष्ट्रीय शिक्षण होय. अशी टिळकांची विचारधारा होती. इ.स.१८५७ मध्ये कलकत्ता मुंबई, मद्रास येथे तीन विद्यापीठे स्थापन झाली. फक्त परीक्षा घेणाऱ्या संस्था निर्माण करण्याचे सरकारचे धोरण होते. पण खरे विद्यापीठ हे केवळ परीक्षा घेणारे असून चालणार नाही तर ते प्रत्यक्ष शिक्षणाचे कार्य करणारे असावे असे त्यांना वाटत होते. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षणाबाबत विचार आणि कार्यसंपदा याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गरज :- आत्तापर्यंत लोकमान्य टिळक यांच्यावर बऱ्याच प्रमाणात लेखन झालेले आहे पण त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रांमधील योगदानावर फारसा दृष्टीक्षेप टाकण्यात आलेला नाही. प्रस्तुत शोधनिबंधात त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात दिलेल्या योगदानाचा व कार्याचा आढावा घेतला आहे. अलिप्त भारतीय समाजाला भोवताली घडणाऱ्या घटनेचा निरपेक्ष अहवाल देणे, जनतेमध्ये राष्ट्रीयत्वाची भावना व राष्ट्रीय ऐक्य निर्माण करणे हा उदात्त हेतू ठेवून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात स्वतःला झोकून दिले होते.

Scanned with OKEN Scanner

सामाजिक सुधारणा पेक्षा आधी राजकीय सुधारणेला महत्त्व देणारे ते जहाल नेते होते. एकूणच त्यांच्या राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात असलेल्या कार्याचा आढावा घेणे ही काळाची गरज असल्याचे दिसून येते.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१) शिक्षणतज्ञ म्हणून लोकमान्य टिळकांची भूमिका अभ्यासली आहे.

२) लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रातील योगदान अभ्यासले आहे.

३) जनतेला जागे करण्याची ताकत त्यांच्या लेखणीमध्ये होती याचाही मागोवा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची गृहितके:-

१) स्वतंत्र पूर्वी संपूर्ण भारत पारतंत्र्यात जीवन जगत होता.

२) भारतीय समाजाच्या समस्यांना, दुःखांना वाचा फोडण्याचे कार्य टिळकांनी पत्रकारिता व राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून केले.

३) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून लोकांना स्वावलंबी बनवणे हा उदात्त हेतू ठेवला.

४) राष्ट्रीय शिक्षणासाठी त्यांनी अवलंबलेल्या विविध घटकांचा आढावा घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा:- सदरच्या शोधनिबंधात लोकमान्य टिळकांनी राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रामध्ये दिलेला योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. भारतीय थोर नेते या नात्याने त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या माध्यमातून जनतेच्या अज्ञानाला वाचा कशी फोडली याचा आढावा घेण्यात आला आहे.

लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक यांचे व्यक्तिमत्व बहुरंगी होते असे कोणतेही एक क्षेत्र नाही ज्यावर टिळकांनी आपला प्रभाव पाडला नाही. ते शिक्षणतज्ञ, तत्वज्ञानी, राजकारणी, इतिहासकार, कृषी अर्थतज्ञ, कायदेपंडित, गणिततज्ञ खगोलशास्त्रज्ञ, गीतेचे भाष्यकार, स्वतंत्रसेनेचे व कामगारांचे नेते तर होतेच पण त्याहीपेक्षा ते आधुनिक भारताचे शिल्पकार आणि असंतोषाचे जनक म्हणून जास्त गणले गेले. एकाच वेळी एवढ्या मोठ्या क्षेत्रावर प्रभाव पाडणाऱ्या या महामानवाचा जन्म २३ जुलै १८५६ रोजी कोकणातील रत्नागिरी जिल्ह्यामधील दापोली तालुक्यातील चिखलगाव येथे एका मध्यमवर्गीय चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. त्यांचे खरे नाव केशव असले तरी सर्वजण त्यांना बाळ या नावानेच ओळखत असत. त्यांचे वडील गंगाधर टिळक हे प्रसिद्ध शिक्षक, संस्कृत पंडित व विद्वान होते. त्यांनी इंग्लंडचा इतिहास, व्याकरण , अंकगणित इ. शाळोपयोगी पुस्तके लिहिली होती. त्यांनी बाळ गंगाधर टिळकांनाही विविध भाषेचे लहानपणापासून ज्ञान देण्यास सुरुवात केली होती.१८६४ पर्यंत त्यांनी पूर्ण अपूर्णांकाचापर्यंतचे गणित, समासचक्र, निम्मा अमरकोश, ब्रह्मकर्माचा बहुतेक भाग पाठ केला होता.[१] पुढे मॅट्रिकची परीक्षा उत्तीर्ण झाल्यावर त्यांनी पुण्याला सन १८७३ मध्ये डेक्कन कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतला. सन १८७६ मध्ये ते बी.ए. पहिल्या वर्गात उत्तीर्ण झाले. पुढे १८७९ मध्ये ते एल.एल.बी. पास झाले. त्याकाळी विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांनी चालवलेल्या निबंधमालेतील अग्रलेखांनी टिळक भारावून गेले. त्यामुळे सरकारी नोकरीच्या मागे न लागता स्वतंत्रपणे काहीतरी करायला हवे असे त्यांना वाटत होते.अगदी तरूण वयापासून त्यांच्या मनात शिक्षणाविषयी विचार घोळत होते." आम्हीच आमचे शिक्षण सांभाळले पाहिजे" असे ते म्हणत असत.[२] डेक्कन कॉलेजमध्ये असतानाच त्यांची आगरकरांची मैत्री झालेली होती .ते दोघेही राष्ट्रभावनेने प्रभावित झालेले होते. पुढे त्यांच्या विचाराच्या देवाण-घेवाणीतून १ जानेवारी १८८० रोजी "न्यू इंग्लिश

Scanned with OKEN Scanner

स्कूलची" स्थापना झाली. पुढे टिळकांनी १८८० ते १८९० या दशकात न्यू इंग्लिश स्कूल, डेक्कन एज्युकेशन सोसायटी व फर्ग्युसन कॉलेज या संस्थेच्या निर्मितीसाठी योगदान दिले होते. या संस्थेमध्ये सुरुवातीपासून विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, लोकमान्य टिळक, नामजोशी, अगरकर व आपटे या मंडळींचा समावेश होता. या पाच जणांना त्यावेळी ग्रॅज्युएट पंतायतन म्हणून ओळखले जायचे.[३]

एकूणच अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत स्थापन झालेल्या न्यू इंग्लिश शाळेत टिळक स्वतःच शिक्षकाचे कार्य करत होते. एकंदरीत या संस्थेच्या स्थापनेनंतर तीन वर्षातच या शाळेचा प्रचंड जम बसला व बरीच पालक मंडळी या शाळेत विद्यार्थ्यांना पाठवू लागली. याच दरम्यान संस्थेचे एक कॉलेज असावे असे टिळकांना वाटत होते.पण तेच सुरू करण्यापूर्वी शाळेला आर्थिक पाठबळ देणारे एक सोसायटी स्थापन करण्याचा निर्णय संचालकांच्या मनात आला. त्यानुसार १४ ऑक्टोबर १८८४ रोजी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना करण्यात आली. शाळा व कॉलेज या दोन्ही संस्था शिक्षण खात्याकडून ग्रँड मिळवण्यासाठी नोंद झाल्या होत्या. इमारतीची कमतरता असल्याने कॉलेजची सुरवात गद्रे वाड्यात झाली. संस्थेचे संचालक मंडळी कॉलेजमध्ये अध्यापनाचे काम करू लागली. पण पुढे संचालक मंडळीशी मतभेद झाल्याने टिळकांनी डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीचा राजीनामा दिला आणि हीच घटना त्यांच्या आयुष्याला कलाटणी देणारी ठरली. पण राजीनामा द्यावा लागल्याने त्यांना खूप वाईट वाटले. त्याविषयी खंत करताना ते म्हणतात," हा निश्चय करताना मला माझ्या भावनांशी महान संघर्ष करावा लागला, ते मी आपल्याला खात्रीने सांगतो खरोखरच मी आता माझ्या जीवनाचे ध्येयच सोडीत आहे. मात्र यापुढे आपल्या संगती राहून संस्थेचे जीवन मी धोक्यात आणणार नाही. आत्तापर्यंत आपल्याबरोबर राहून मी संस्थेची जशी सेवा केली तशीच यापुढे आपल्यापासून विभक्त होऊन करीत राहीन.[४] सदरच्या उल्लेखावरून टिळकांची खंत सहज लक्षात येते. त्यातून संस्थेत राहून वाद घालण्यापेक्षा संस्थेतून बाहेर पडून तिचे हीत पाहणे अधिक योग्य वाटत होते. त्यामुळे त्यांनी आपल्या पदाचा राजीनामा दिला. पण टिळकांचे शैक्षणिक कार्याचा विचार करता केवळ त्यांचे राजीनाम्यानंतर ही त्यांनी जे विविध लेख लिहिले तसेच काही ठिकाणी भाषणे केली यावरून त्यांचे शैक्षणिक विचारही स्पष्ट होतात. त्यांनी लिहिलेल्या शैक्षणिक अग्रलेखाचे अवलोकन केल्यास त्यांच्या विचारांना निश्चितच शैक्षणिक बैठक होती हे स्पष्ट होते. यामुळे ते केवळ राजकीय सुधारक न ठरता शैक्षणिक सुधारकही ठरतात असे दिसून येते.

(१) सरकारी शाळाविषयी लोकमान्य टिळकांचा दृष्टीकोण:- १९ व्या शतकात इंग्रज सरकार कडून भारतीयांच्या शिक्षणासाठी सरकारी शाळा चालविल्या जात होत्या. पण १८१३ च्या चार्टर ॲक्टनुसार भारतीय शिक्षणासाठी जो निधी मंजूर झाला त्यानंतर मेकॉलेच्या खलित्याप्रमाणे जे शिक्षण सुरू झाले त्यालाच सरकारी शिक्षण म्हटले गेले. टिळकांना इंग्रजांनी चालवलेल्या शाळेत अनेक अडचणी दिसल्याने वेळोवेळी आपल्या लिखाणातून व भाषणातून अशा शाळांवर टीका केलेली होती. टिळकांच्या मते," या शाळा जरी ब्रिटिशांनी सुरू केल्या असल्या तरी या शाळेतून भारतीयास उपयुक्त शिक्षण मिळत होते असे मात्र म्हणता येत नव्हते". हे शिक्षण दोषपूर्ण होते. टिळकांच्या मते," ब्रिटिशांनी शिक्षण हे आपली जबाबदारी समजून भारतीयांसाठी सुरु केलेली शाळा उल्लेखनीय गोष्ट होती पण त्यांनी ज्या पद्धतीने शिक्षणाकडे लक्ष देणे गरजेचे होते तेवढे दिले नाही.त्यांच्या दृष्टिकोनातून इंग्रजांनी सुरू केलेली शाळा केवळ

Scanned with OKEN Scanner

कारकुनाची गरज भागवण्यासाठीच होत्या याविषयी टिळक स्वतः म्हणतात,"कारकून इंजिनियर, डॉक्टर हवे आहेत ते कसे तयार करायचे एवढाच ते विचार करतात. शाळातील शिक्षण त्यास अनुसरून आहे असले कारकुनीचे शिक्षण देण्यासाठीच सरकारने या शाळा काढल्या. आज ७० वर्षे उलटून गेली तरी तिचे स्वरूप बदललेले नाही तसेच आहे.५ एकुणच त्यावेळी भारतीय समाज ज्ञानार्थी न होता पोटार्थी झाला होता. त्यामुळे जेवढे लोक शिक्षण घ्यायचे ते केवळ नोकरीच्या आशेनेच अर्थात २१वे शतकही त्यास अपवाद आहे. पण शिक्षण घेऊनही पोटाचा प्रश्न उभा राहत असेल तर तो दोष ब्रिटिश शिक्षणाचा आहे असे लोकमान्य टिळकांना वाटत होते.मेकॉलेने ज्या उदात्त हेतूने शिक्षण सुरू केले होते तो उदात्त हेतू ब्रिटिशांनी नंतरच्या काळात ठेवला नाही.भारताच्या शिक्षणासंबंधी ज्यावेळी चर्चा झाली त्यावेळी मेकॉलेने असे स्पष्ट केले होते की, लोक शिक्षणाने स्वतःच शहाणे होतील व स्वातंत्र्याची इच्छा करू लागतील जेव्हा हा बदल त्यांच्यात होईल तेव्हा त्यांच्यावर शिक्षणाचा योग्य प्रभाव पडला आहे असा अर्थ घेता येईल.५ परंतु जोपर्यंत लोकांमध्ये राष्ट्रवादाची भावना नव्हती तेव्हा इंग्रजांनी भारतीय शिक्षणासाठी सर्वतोपरी सहाय्य केल्याचे दिसून येते. परंतु जनतेत जसजसा राष्ट्रवाद वाढत गेला तसतसा इंग्रजांनी शिक्षण प्रक्रियेत बदल केल्याचे दिसून येते.

एकंदरीत त्यावेळी शाळेत व महाविद्यालयात अध्ययनाचे काम करण्यासाठी जे प्राध्यापक विलायतेहून आलेले होते त्यांच्यावरही टिळकांनी टीका केली होती. त्यातील काही प्राध्यापक सुरुवातीला चांगले होते पण नंतरच्या काळात त्यांनी आपली धोरण बदलले. भारतात आपली सत्ता टिकावी म्हणून ते भारतीयांना देशभक्ती शिकवू शकत नव्हते. हा दोष टिळकांच्या लक्षात आला तो दोष नाहीसा करण्यासाठी त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडली होती असे दिसून येते. एकूणच सामान्य माणसाची महत्त्वाची गरज शिक्षण ही होती. परंतु तत्कालीन समाजाने जाणून-बुजून शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले होते.ब्रिटिशांना चांगले शिक्षण देता येत नसेल तर त्यांनी स्वराज्य भारतीयांच्या हवाली करावे असे विचार टिळकांनी मांडले होते. त्यांनी १३ एप्रिल १९१७ रोजी बेळगाव जिल्ह्यातील चिकोडी या गावी भरलेल्या "पहिल्या मराठी शिक्षण परिषदेत"भावी शिक्षणाचे ध्येय या विषयावर भाषण केले होते . त्यावेळी ते ब्रिटिशांच्या धोरणावर टीका करताना म्हणाले," स्वराज्य मागितले तर सरकार म्हणते 'तुमच्याच अजून पुरे शिक्षण नाही/जसे काय इंग्लंडला स्वराज्याचे हक्क मिळाले तेव्हा तेथील सारे लोक सुशिक्षित झाले होते/बरे शिक्षण घ्या म्हटलं, तर 'पैसे नाहीत ही तक्रार येते/अशा एक ना हजार अडचणी आहेत. याला एकच उत्तम उपाय म्हणजे सत्ता आपल्या हाती आली पाहिजे. शिक्षणाची सक्ती पाहिजे असेल तर सरकारवरही सक्ती करण्याची ताकत झाली पाहिजे.७ थोडक्यात इंग्रज सरकार आर्थिक कारण पुढे करून भारतीयांना टाळत होते. टिळकांच्या मते, ब्रिटिश भारतीयांच्या शिक्षणावर खर्च करू शकत नसतील तर त्यांनी शिक्षण कर्जाची सोय करावी पण ते तेही करू शकत नव्हते.

ब्रिटिशांच्या राजवटीत भारतीयांना मिळणारे शिक्षण लिहिता-वाचता येण्यापूरतेच मर्यादित होते. टिळकांच्या मते, ज्या शिक्षणातून व्यक्तीला आपल्या हक्कांची जाणीव होईल तेच खरे शिक्षण होय. केवळ लिहिता-वाचता येणे म्हणजे ते खरे शिक्षण नव्हे. त्यांचे शिक्षण मुलांना एकांगी बनवित होते.अशा प्रकारे शिक्षण घेतलेला विद्यार्थी केवळ आपल्याला नोकरी मिळेल या विचारात राहून पिढीजात व्यवसायाकडे

Scanned with OKEN Scanner

पाठ फिरवीत असे. त्यामुळे वडिलोपार्जित व्यवसाय करायचे सोडून लोक ब्रिटीशांचे चाकरी करणे पसंत करायचे याला समाजही अपवाद नव्हता. हा शिक्षण पद्धतीमधील मोठा दोष आहे असे त्यांना वाटे. टिळकांच्या मते, शिक्षणामुळे देशातील लोकांचे उद्योगधंद्याचे ज्ञान वाढून, त्यांच्या उदरनिर्वाहाची सोय होऊन त्यांच्या देशाभिमान वाढेल व इभ्रतीने दिवस काढता येतील. याशिवाय शिक्षणाने त्यांच्या मनात स्वधर्म, स्वदेशाबद्दल अस्था व कळकळ निर्माण होईल.८ असे टिळकांना वाटत होते. पण असे शिक्षण भारतीयांना दिले तरभारतीय लोक स्वराज्याची मागणी करतील आणि तेच ब्रिटिशांना नको होते.

(२)लोकमान्य टिळकांची राष्ट्रीय शिक्षणाविषयी संकल्पना:- डेक्कन कॉलेजमध्ये असताना टिळकांनी ठरवले होते कि, शिक्षणप्रसाराचे कार्य करून देशबांधवात राष्ट्रीय जागृती निर्माण करायचे म्हणजेच शिक्षणाद्वारे देशसेवा करण्याचा त्यांचा ठाम निश्चय होता." देश बांधवाच्या हिनअवस्थेचे विचार मनात आले की त्याने आमचे मस्तक भणाणून जाई आणि प्रदीर्घ चिंतनानंतर आमचे असे ठाम मत बनले की, देशबांधवांच्या उद्धाराचा एकमेव मार्ग म्हणजे शिक्षण प्रसार होय.९ टिळकांचे हे विचार राष्ट्रीय शिक्षणविषयक भूमिका स्पष्ट करणारे होते. त्यांनी स्वराज्य प्राप्तीसाठी "राष्ट्रीय शिक्षण"ही संकल्पना मांडली होती. त्यांच्या मते केवळ राष्ट्रीय भाषेतून राष्ट्राविषयी निस्सिम देशभक्ती निर्माण करणारे शिक्षण दिले जाऊ शकते.१९०६ मध्ये कलकत्त्याला भरलेल्या राष्ट्रीय सभेच्या आंदोलनात स्वदेशी , स्वराज्य, परकीय मालावर बहिष्कार व राष्ट्रीय शिक्षण असा चतुसूत्री कार्यक्रम आखला गेला व तो स्वीकारण्यात आला. एकूणच राष्ट्रीय पातळीवरील राष्ट्रीय शिक्षणाचे वारे वाहू लागले होते. टिळकांनी आपल्या लेखातून राष्ट्रीय शिक्षणासंबंधी आपले विचार व्यक्त केले होते.

(3)राष्ट्रीय शिक्षणाचा अर्थ :- सन १८५४ मध्ये शिक्षणाच्या बाबतीत आलेल्या चार्ल्स वुडच्या खलीत्याने भारतातील विद्या शाखेला नियमित रूप दिले तर लॉर्ड कर्झनने विद्यापीठीय बिल पुढे आणले तेव्हापासून राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल पुन्हा सुरू चळवळ झाली. टिळक स्वतः शिक्षक, संपादक, लेखक होते. राष्ट्रीय शिक्षणाबद्दल त्यांनी २७ नोव्हेंबर १९०६ केसरीच्या अग्रलेखात आपले विचार प्रकट करताना म्हटले होते,"प्रत्येक स्वतंत्र देशातील सरकार आपल्या प्रजेला जे शिक्षण देते किंवा देऊ इच्छिते ते राष्ट्रीयच असते. देशातील तरुण पिढी देशाचे राजकीय,औद्योगिक आणि सामाजिक वैभव राखण्यास किंवा वाढविण्यास समर्थ होईल अशाप्रकारे त्यास शिक्षण देणे हे देशातील विद्याखात्याचे कर्तव्य आहे आणि त्यालाच राष्ट्रीय शिक्षण म्हणतात.१० या शिक्षणात राष्ट्रीय ऐक्य अबाधित राहील असेही त्यांना वाटत होते. या राष्ट्रीय शाळेत केवळ साक्षर होणे किंवा लिहिता-वाचता येणे एवढीच मर्यादा टिळकांना अपेक्षित नव्हती तर अशा प्रकारच्या शिक्षणातून माणूस बनविणारे शिक्षण असेल शिवाय या शिक्षणात सर्व राष्ट्रीय बाबी असतील असा आशावादही त्यांनी व्यक्त केला होता. एकूणच राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना अधिक व्यापक आहे. या शाळेतून मिळणारे सर्व शिक्षण हे संकुचित असणार नाही असे टिळकांना वाटत होते. या शाळेमध्ये लोकांना आपले राजकीय आणि सामाजिक हक्क काय आहेत हे कळू शकतील.स्वदेशीभिमान बाळगणे आणि मातृभूमीसाठी प्रसंगी बलिदानाला तयार असणे हे ही यातून कळेल. अशाच शिक्षणातून अन्याय करणे जितके वाईट तेवढेच तो सहन करणेही वाईट आहे हेही समजते. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे जातिभेद, स्पृश्य-अस्पृश्यतेच्या शृंखला दूर करता येतील असे टिळकांचे मत होते. एकंदरीत निकोप समाजाची पायाभरणी

Scanned with OKEN Scanner

करण्यासाठी राष्ट्रीय शिक्षण ही संकल्पना प्रभावी आहे असे त्यांना वाटत होते. या शिक्षणातून काय दिले जावे याविषयी ते म्हणतात, "जातिभेद जातीव्देष व जातीमत्सराच्या योगाने आमचा देश कसा विभागला जात आहे, कसा भाजून आणि करपून निघत आहे याचे ज्ञान राष्ट्रीय शाळेतील मुलांना मिळाले पाहिजे. जातीभेद मोडण्याची आवश्यकता किती आहे हे आमच्या विद्यार्थ्यांस समजले पाहिजे.११ एकंदरीत या राष्ट्रीय शाळेत शिक्षण घेतलेल्या विद्यार्थ्यांना स्वराज्यासाठी संघर्ष करा हे सांगण्याची गरज पडणार नाही. असा आशावादही टिळकांनी व्यक्त केला होता.

(४) राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज:- जोपर्यंत ब्रिटिशांची चाकरी करण्यातच आपले भले आहे असे म्हणणारे साक्षर लोक पुढे येत राहतील तोपर्यंत राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज असणार आहे. याविषयी टिळक म्हणतात," राष्ट्रीय शिक्षणाच्या राष्ट्रीय शाळाची गरज अशासाठी आहे सर्व प्रांतातील लोकांना धर्माचे, नीतीचे ,उद्योगधंद्याचे व आपल्या हक्काचे ज्ञान मिळविता आले पाहिजे यासाठी आवश्यक आहे. सरकारला असले ज्ञान देण्याची बुद्धी नाही व त्यांना ते देताही येत नाही याकरिता राष्ट्रीय शिक्षण पाहिजे आहे.१२ एकूणच सरकारी शाळेत पुस्तकी ज्ञानावर भर दिला जातो परंतु या ज्ञानाचा प्रत्यक्ष जीवनात किती उपयोग आहे याचा विचार मात्र केला जात नव्हता हे थांबविण्यासाठीच टिळकांना राष्ट्रीय शाळांची गरज वाटत होती.

(५) राष्ट्रीय शिक्षणाच्या अभ्यासक्रमात पुढील बाबी समाविष्ट:-

१) धर्मशिक्षण :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळेत कोणते अभ्यासक्रम असतील याविषयी टिळकांनी आपल्या भाषणात विचार मांडले होते. राष्ट्रीय शाळा ही केवळ एखाद्या धर्मासाठी किंवा जातीसाठी नसून एक माणूस म्हणून अभ्यासक्रम तयार केला जाईल.या शाळेच्या माध्यमातून धर्म व पंथ यातील द्वैतभाव काढून देशासाठी काय करता येईल असे शिक्षण दिले जाईल. नुसते व्यावहारिक शिक्षण मानवास मनुष्यपण आणण्यास पुरे होत नाही. धर्म आपणास ईश्वराचे स्वरूप शिकवतो.१३ थोडक्यात टिळकांच्या मते, धर्म व पंथ यांच्यात जे भेद होतात ते धर्माचे शिक्षण न मिळाल्यामुळे होतात. कोणत्याही धर्मात इतर धर्माबरोबर संघर्ष करा असे सांगितलेले नसते. त्यांच्या मते, हिंदूधर्म सहिष्णुता असणारा धर्म आहे त्यामुळे या शाळेतून हिंदूधर्म शिकविला जाईलच परंतु इतर धर्माचे शिक्षणही त्यात असेल. अशारीतीने या धर्मशिक्षणाने विविध धर्मातील, पंथातील विरोध नाहीसा होईल असा विश्वास टिळकांना वाटत होता.

२) उद्योगधंद्याचे शिक्षण:- अध्यात्मिक प्रगतीबरोबरच व्यक्तीची, समाजाची, राष्ट्राची भौतिक उन्नती केली पाहिजे असे टिळकांचे मत होते.अधिभौतिक उन्नती हे कारखाने, व्यवसाय , विविध प्रकारचे उद्योगधंदे, कृषी उत्पन्न ,गिरण्या इ. गोष्टीवर अवलंबून असते. ही प्रगती व्हायची असेल तर व्यक्तीला व्यवसायाचे शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे. नुसत्या पुस्तकी, वाङ्मयीन शिक्षणाने व्यक्तीचा मनाचा विकास होईल. परंतु आर्थिक समृद्धी येण्यासाठी, औद्योगिक भरभराट होण्यासाठी उद्योगधंद्याचे शिक्षण आवश्यक असते. शिवाय या शिक्षणाने विद्यार्थ्याला पोटाची चिंता उरणार नाही एवढेच नव्हे तर तो सरकारकडे नोकरीची अपेक्षाही ठेवणार नाही असे टिळकांनी स्पष्ट केले.त्यासाठी त्यांनी जर्मनी देशाचे उदाहरण देऊन तेथे व्यापार उद्योगाची कशी काळजी घेतली जाते याविषयी सांगतात,"तेथे व्यापारी खात्याकडून कोणत्या धंद्याची कशी स्थिती आहे याची चौकशी करण्यात येते व बुडणाऱ्या धंद्यास उत्तेजन देऊन त्याचे

Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
January, 2021

पुनरुज्जीवन करण्यात येते. पण इकडचे सरकार तसे करत नाहीत.[१४] यावरून असे दिसते की, भारतीय उद्योगधंद्याच्या विकासाकडे ब्रिटिश पुरेसे लक्ष देत नाही तेव्हा या परिस्थितीत कसा बदल होईल असा अभ्यासक्रम राष्ट्रीय शाळेच्या शिक्षणात असावा असे टिळकांना वाटत होते.

३) राजकीय शिक्षण:- सरकारी शाळेतून राजकीय शिक्षण दिले जात नव्हते कारण भारतीयांना जर राजकीय शिक्षण दिले तर त्यांच्यात जागृती होऊन ते स्वतंत्र मागण्यास सुरू करतील अशी भीती इंग्रजांना होती. म्हणून त्यांनी जाणीवपूर्वक भारतीयांना राजकीय शिक्षणापासून दूर ठेवले. पण भारताचा विकास करायचा असेल तर भारतीयांना राजकीय शिक्षण दिले पाहिजे. इंग्रज भारतीयांचे प्रचंड आर्थिक शोषण करतात व भारतीय ते निमूटपणे सहन करतात भारतीयांना आपली देशाप्रती हक्क व कर्तव्य समजण्यासाठी राजकीय शिक्षण मिळणे गरजेचे आहे हे असे टिळकांचे मत होते.

(६) राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम:- टिळकांना राष्ट्रीय शिक्षण स्थानिक भाषेतून असावे असे वाटत होते. कारण सरकारी शाळेमध्ये ब्रिटिशांनी इंग्रजीचे माध्यम स्वीकारलेले होते. पण टिळकांच्या मते," इंग्रजी शिक्षणाने मन जितके सुसंस्कृत होते त्याप्रमाणे मनुष्याचा स्वभाव करारी होत नाही. आमच्या सर्व शाळा व कॉलेजही बहुतेक सरकारी नोकरांची हमालखाने झाली आहेत........ अशा स्थितीत सुशिक्षित वर्गातून निश्चयाचे व पूर्ण स्वार्थत्याग करणारे बरेचसे पुढारी बाहेर पडतील की नाही याचा संशय आहे.[१५] याचा अर्थ टिळकांचा इंग्रजी माध्यमापेक्षा मराठी माध्यमावर जास्त विश्वास होता. त्यांच्या मते, इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणे व तशीच सक्ती करणे हा एक प्रकारचा जुलुमच होता कारण इंग्रज इतकी वर्षे भारतात राहून मराठी शिकू शकले नाही तर भारतीय ग्रॅज्युएटकडून आपण तशी अपेक्षा कशी करू शकतो? परकीय भाषेचे माध्यम वापरले तर आठ वर्षाचे ज्ञान संपादन करण्यासाठी वीस पंचवीस वर्ष खर्च करावी लागतात. तसेच इंग्रजी भाषेतून शिक्षण घेणाऱ्यातून समाज सुधारक निर्माण होत नाही म्हणून टिळकांनी शिक्षणाचे माध्यम हे मराठीतच असावे असे सांगितले.

(७) भारतीय शिक्षणातील अडचणी:- राष्ट्रीय शिक्षण शाळेमध्ये बऱ्याच आर्थिक अडचणी येणार याची जाणीव टिळकांना होती. कारण इंग्रजामार्फत चालविल्या जाणाऱ्या शाळेचे अनुदान कपात केलेले होते. त्यामुळे सरकार अशा राष्ट्रीय शाळांना अनुदान देणार नाही याची खात्री होती. पण आर्थिक अडचणीच्या अभावी राष्ट्रीय शाळा सुरू होणे थांबणे हे टिळकांना योग्य वाटत नव्हते. शिक्षणासाठी निधी कसा गोळा करायचा याविषयी ते म्हणतात," शाळा बांधण्यात जवळपास १२ लाख रुपये खर्च येईल, वास्तविक सरकारने हे काम करावे पण ते करत नाहीत. मी म्हणतो, तुम्ही तर हे काम करणार नाहीत या जिल्ह्यात १२ लाख लोक आहेत. त्यांना मानशी रुपया जास्त नाही. आम्ही सरकारास मानशी ४ रुपये देतो. आमची संख्या ३० कोटी असून सरकारचे उत्पन्न १२० कोटी आहे.[१६] यावरून टिळकांनी भारतीय तरुणांनीच पुढे यावे असे आवाहन केले होते.ज्याप्रमाणे मंदिर बांधण्यासाठी आपण वर्गणी गोळा करतो, त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय शिक्षण हे मंदिरच आहे असे समजून वर्गणी गोळा करता येईल असा टिळकांचा विश्वास होता.तसेच अडचणीशिवाय टिळकांच्या कार्यावरही टीका करणारे अनेकजण होते. त्यांनाही टिळकांनी सांगितले, जर ह्या सत्कार्यात मदत करू शकले तर त्यांचे स्वागत केले जाईल परंतु ज्यांना मदत करता येत नसेल त्यांनी किमान राष्ट्रीय शिक्षण कार्याच्या मार्गात अडथळे आणू नयेत असे सुचवले. आपल्या या मार्गात

Scanned with OKEN Scanner

अनेक विघ्ने येतील परंतु विघ्ने आली म्हणून राष्ट्रीय शाळेची स्थापना करण्याचे काम सोडून देऊन चालणार नाही असेही टिळकांना वाटत होते.१७ एकूणच टिळकांनी राष्ट्रीय शाळा सुरू करणे हे राष्ट्रीय सभेचाच एक भाग आहे असे मत मांडले होते.

(८) राष्ट्रीय शिक्षण ही खाजगी शाळांची जबाबदारी:- १९ व्या शतकात खाजगी शाळा या सरकारी शाळा, मिशनरी शाळा व स्थानिक भारतीयांच्या माध्यमातून चालवल्या जात होत्या. सरकारी व मिशनरी शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण दिले जाणे शक्य नव्हते. लॉर्ड रिपनच्या काळात रिपनने शिक्षण ही स्थानिक जनतेची बाब आहे व त्यात आपण हस्तक्षेप करू नये असे मत मांडले होते. परंतु इंग्रज सरकार अशा शाळांना अनुदान देते त्यामुळे सरकारचा त्यांच्यावर अंकुश असला पाहिजे असे धोरण लॉर्ड कर्झनच्या काळात घेतले गेले. त्यामुळे शाळेच्या अभ्यासक्रमावरही बंधने घालण्यात आली. याविषयी टिळक म्हणतात," खाजगी शाळात सरकारची मदत मिळते ही गोष्ट खरी आहे पण या शाळा लोकांच्या पैशाने चाललेल्या आहेत हे विसरता कामा नये. सरकार जर आपल्या पद्धतीमध्ये सुधारणा करत नसेल तर खासगी शाळांनी सरकारपासून फारकत करून घेतली पाहिजे.१८ म्हणजेच खाजगी शाळेचे स्वतंत्र सरकार हिरावून घेत असेल तर अशा शाळा सरकारपासून तोडून स्वतंत्र पद्धतीने चालविल्या जाव्यात अशी टिळकांची इच्छा होती. अशा फारकत केलेल्या शाळेतून राष्ट्रीय शिक्षण देणे अधिक संयुक्तिक व भारताच्या दृष्टीकोनातून फार फायदेशीर ठरणारे आहे. म्हणूनच या कामी खाजगी शाळांनी पुढे येणे अतिशय महत्वाचे आहे त्यांना वाटत होते.

अशाप्रकारे या सर्व अशयावरून लोकमान्य टिळकांचे राष्ट्रीय शिक्षण क्षेत्रात अतिशय उल्लेखनीय योगदान होते असे दिसून येते. लोकमान्य टिळक स्वराज्य मिळवण्यासाठी जेवढे आग्रही होते तेवढेच आग्रही ते आपल्या राष्ट्रीय शिक्षण विचारांच्या बाबतीतही होते असे दिसून येते किंबहुना शिक्षणास ते स्वराज्य प्राप्तीचे साधन मानत होते."स्वराज्य हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि तो मी मिळवणारच"असे त्यांनी जे निक्षून सांगितले होते त्याचा प्रमुख आधार शिक्षणच होता.स्वराज्य प्राप्तीच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना मांडलेली दिसते. एकंदरीत १९ व्या या शतकाच्या शेवटी राष्ट्रीय शिक्षण सारख्या महत्वाच्या विषयावर लोकमान्य टिळकांनी आपले लक्ष केंद्रित करून समाजाला साक्षर व सज्ञान बनविण्याचा प्रामाणिक प्रयत्न केलेला होता. त्यांनी आपल्या लेखनातून, भाषणातून आणि वृत्तपत्रातील अग्रलेखातून ही ब्रिटिश शिक्षण पद्धतीविषयक दृष्टीकोण, सरकारी शाळाविषयी दृष्टीकोण, राष्ट्रीय शिक्षणाची संकल्पना, त्याचा अर्थ, राष्ट्रीय शिक्षणाची गरज, राष्ट्रीय शिक्षणाचे माध्यम, राष्ट्रीय शिक्षणातील अडचणी अशा विविध मुद्द्यावर विचार मांडलेले होते. आधुनिक काळात शिक्षण पद्धतीत जे टप्प्याटप्प्याने बदल होत गेले त्यामध्ये लोकमान्य टिळकांच्या शैक्षणिक विचारातील तत्वे महत्त्वाची ठरतात. आपल्या आयुष्यातील शेवटची तीस वर्षे त्यांनी सर्व क्षेत्रात विशेषतः शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये तन-मन-धन अर्पण करून भूमिका बजावलेली होती म्हणून हे लोकशिक्षक खऱ्या अर्थाने लोकमान्य झाले असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही.

Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO, 270 (CCLXX) | ISSN : 2278-9308 January, 2021

संदर्भ साधने :-

१) न.चि.केळकर:- लोकमान्य टिळक यांचे चरित्र, केळकर प्रकाशन, पुणे १९९३ , पृ. क्र.२१

२) कित्ता:-पृ. क्र.४०

३) य .दि .फडके:- शोध बाळगोपाळांचा, श्री विद्या प्रकाशन, पुणे ३०, प्रथमावृत्ती, १९७७, पृ. क्र. ७२

४) टिळक ज.श्री.:-समग्र लोकमान्य टिळक ,खंड -६, जीवन ध्येय, केसरी प्रकाशन, पुणे १९७६, पृ. क्र. ७२.

५) उपरोक्त, टिळक ज.श्री., खंड -६, पृ. क्र.८१६

६) कित्ता:- सरकारी शिक्षण व शारीरिक शिक्षण ,पृ. क्र.८९०

७) कित्ता :- माझे शिक्षणाचे ध्येय, पृ.क्र.९२९

८) टिळक ज.श्री.:- समग्र लोकमान्य टिळक, खंड- ३, राजकीयर लेखसंग्रह, केसरी प्रकाशन , पुणे, १९७६,हिंदुस्थानातील शिक्षणाची दिशा पृ. क्र.१८७,१८८.

९) शि.ल. करंदीकर:-लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक चरित्र, करंदीकर प्रकाशन, पुणे, १९५७, पृ. क्र.५७

१०) उपरोक्त टिळक ज.श्री., खंड -३, राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.२५०

११) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -६ , सरकारी व शारीरिक शिक्षण पृ. क्र.८९२

१२) कित्ता :- राष्ट्रीय शिक्षण पृ. क्र.८९८

१३) कित्ता :- राष्ट्रीय शिक्षणाच्या शाळा पृ. क्र.९०५

१४) कित्ता :- पृ. क्र.९०७

१५) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड- ३, सुशिक्षितांची कर्तव्ये पृ. क्र. १९७

१६) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड-६ राष्ट्रीय शिक्षण पृ.क्र.९०१

१७) कित्ता:- पृ. क्र.९००,९०१.

१८) उपरोक्त टिळक ज.श्री. खंड -३ राष्ट्रीय शिक्षण व खाजगी शाळांची जबाबदारी, पृ. क्र.२६३

Shinde
[History Dept.]

PRINCIPAL
Arts Commerce and Science College, Kharepatan
A/p Kharepatan, Tal.Kankavli, Di... ...703

Scanned with OKEN Scanner

RNI MAHMAR.43768/18/12/2013.TC Vol.6, Issue : VIII, August, 2020

MONTHLY PEER REVIEWED JOURNAL ISSN No. 2454-8731

Rankranti Multidisciplinary Research Journal

Chief Editor
Dr. Umesh B. Pujari

Executive Editor
Dr. Amit H. Raut

Chaitanya Prakashan, Nanded – 431606 rmrjournal@gmail.com

2020-21

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान : एक अभ्यास

डॉ. सौ. वंदना राजेश शिंदे

(इतिहास विभाग)

सहाय्यक प्राध्यापक

कला ,वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

ता. कणकवली जि. सिंधुदुर्ग 416703

प्रस्तावना

१९व्या शतकाच्या शेवटी भारताच्या कानाकोपऱ्यात धार्मिक व सामाजिक सुधारणा चळवळी सुरू झाल्या होत्या. सर्वप्रथम राजा राममोहन रॉय यांनी सुधारणा करण्याचे पहिले पाऊल उचलले आणि चमत्कार होऊन अनेक समाजसुधारकांची रांगच लागली. या सामाजिक सुधारणा समाजातील प्रत्येक घटकापर्यंत जाऊन पोहोचल्या. भारतातील हिंदू, ख्रिश्चन, फारशी, शिख अशा विविध धर्मांची चळवळी होऊन मोठ्या प्रमाणात जागृती झाली. त्यावेळी भारतीय समाजामध्ये धर्मभोळेपणा, अज्ञान ,अंधश्रद्धा, अनिष्ट प्रथा, परंपरा ,वाईट चालीरीती , उच्चनीचता, सतीप्रथा, नरबळी प्रथा, बालविवाह, बालविधवांचा प्रश्न अशा असंख्य समस्या अस्तित्वात होत्या. ब्रिटिश सरकारने सुरू केलेल्या इंग्रजी शिक्षणामुळे भारतीय लोकांना नवीन दृष्टी व नवीन ज्ञान मिळाले आणि या पाश्चात्य ज्ञानाच्या जोरावरच भारतीय धर्म, संस्कृती, साहित्य यांना नवीन वळण लागले. विज्ञाननिष्ठा, समता, भारतीय स्वातंत्र्याची सूत्रे आत्मसात करून भारताची सर्वांगीण प्रगती व विकास करण्याचे काम समाजसुधारकांनी केले. त्यामध्ये भारतातील महान स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांना मानाचे स्थान आहे. त्यांनी अंध,अपंग, पतित , विधवा , परितक्त्या स्त्रियांच्या उद्धारासाठी एकूणच समस्त स्त्री जातीच्या सर्वांगीण विकासासाठी व त्यांच्या शिक्षणासाठी आपले संपुर्ण आयुष्य सर्मपित केले. या अर्थाने त्या एक महान विदुषीच होत्या. सदरच्या शोधनिबंधात

Scanned with OKEN Scanner

भारतातील थोर समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान याविषयी आढावा घेतला आहे.

संशोधनाची पद्धती :- प्रस्तुतच्या शोधनिबंधाच्या लिखाणासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. याशिवाय काही प्राथमिक, दुय्यम साधने, दैनिके, मासिके ,अहवाल याच्या आधारे या शोधनिबंधाचे लेखन करण्यात आले आहे.

संशोधनाची गरज:- आतापर्यंत बऱ्याच पुरुष समाजसुधारकांचा आढावा इतिहासकार, अभ्यासक व संशोधकांनी घेतलेला आहे पण स्त्री समाजसुधारकांच्या महत्त्वाच्या कार्याचा आढावा देखील म्हणावा तसा घेण्यात आलेला नाही. त्यामुळे स्त्री समाजसुधारकांच्या कार्यावर देखील लेखन होणे गरजेचे आहे. प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात भारतातील थोर महिला समाज सुधारक पंडिता रमाबाई यांच्या सामाजिक क्षेत्रातील योगदानाचा आढावा घेण्यात आला आहे. एका विदुषी महिलेने पुरातन धर्म संस्कृतीच्या पलीकडे जाऊन अंध, अपंग, विधवा, परितक्त्या स्त्रियांना स्वतंत्रपणे जगण्याचा हक्क प्राप्त करून दिला आणि स्त्रीमुक्तीचा ज्वलंत लढा उभा केला. याचाही आढावा या शोधनिबंधात घेतला आहे.

संशोधनाचा आराखडा :- प्रस्तुतच्या शोधनिबंधात भारतातील स्त्री समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांनी विधवा , पतित ,परितक्त्या स्त्रीयांसाठी केलेल्या सामाजिक कार्याचा आढावा घेतलेला आहे तसेच शारदा सदन व मुक्ती सदन या महिलांसाठी स्थापन केलेल्या संस्थेमध्ये दिलेल्या योगदानाचा ही मागोवा घेण्यात आला आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

१. भारतातील थोर स्त्री समाजसुधारक म्हणून पंडिता रमाबाई यांची भूमिका अभ्यासली आहे.

२. पंडिता रमाबाई यांचे सामाजिक क्षेत्रातील योगदान अभ्यासले आहे.

३. शारदा सदन व मुक्ती सदन मधील कार्याचा आढावा घेतला आहे.

४. अंध ,अपंग, पतित, विधवा , परित्यक्ता स्त्रीयांसाठी दिलेले योगदान अभ्यासले आहे.

संशोधनाची गृहितके:-

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळात भारतीय स्त्रियांची स्थिती अत्यंत हलाखीची होती.

Scanned with OKEN Scanner

२. भारतातील अंध,अपंग, विधवा, परितक्त्या स्त्रियांच्या समस्यांना वाचा फोडण्याचे कार्य पंडिता रमाबाईंनी केले.

३. पतीत स्त्रियांच्या उद्धारासाठी सनातनी लोकांच्या विरोधी कार्य केले.

एकूणच मानवता, वात्सल्य, प्रेम ,भूतदया, सेवाभावी वृत्ती या महान आदर्शाची मूर्ती म्हणून पंडिता रमाबाई यांचा उल्लेख करावा लागेल. आपल्या बुद्धीचातुर्याच्या जोरावर त्यांनी अनेक विद्वानांना आश्चर्यचकित केले.महाराष्ट्रातील स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रात त्यांनी उल्लेखनीय कामगिरी केली होती. एक प्रतिभाशाली विद्वान स्त्री असा लौकिक त्यांनी मिळवलेला होता. संपूर्ण महाराष्ट्रातील किंबहुना भारतातील एकमेव स्त्री समाज सुधारक या अर्थाने त्यांनी विविध क्षेत्रांमध्ये आपला ठसा उमटविलेला होता. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत जाऊन पंडिता रमाबाईंनी स्त्री उद्धाराचे कार्य पार पाडले होते. त्यांनी स्त्री सुधारणेच्या विचारांना प्रत्यक्ष कृतीची जोड दिली होती. समाजातील अंध, अपंग ,अनाथ, विधवा, पतित व परितक्ता स्त्रियांच्या उद्धारासाठी त्यांनी संपूर्ण जीवन समर्पित केले होते. त्यांच्या कार्याचा वारसा पुढे मुक्ती मिशनने अखंडपणे चालविला. कदाचित त्यामुळेच समकालीन समाजसुधारकांच्या तुलनेत पंडिता रमाबाईंच्या कार्याचे वेगळेपण जाणवते. आज २१ व्या शतकातील प्रगत महाराष्ट्रात नांदणाऱ्या प्रगल्भ पिढीस पंडिता रमाबाईंचे स्त्री शिक्षण व स्त्री मुक्ती याविषयी केलेले प्रयत्न समजणे गरजेचे वाटते. जवळ जवळ १२५ वर्षांपूर्वी रमाबाईंनी "उच्चवर्णीय हिंदू स्त्री "या पुस्तकाच्या अखेरीस स्त्रियांना शिक्षण, आर्थिक स्वावलंबनाची क्षमता व सुरक्षित निवारा यांची गरज असल्याचे प्रतिपादन केले आणि त्यानुसार आपल्या संस्थेमध्ये तशी सोयही करुन दिली. स्त्रीमुक्ती चळवळीतील कार्यकर्ता आजही त्याच मागण्या पण नवीन स्वरूपात करीत आहेत.[१] समाजसुधारकांच्या बाबतीत १९ व्या शतकात सामाजिक सुधारणेमध्ये पुरुषांची मक्तेदारी होती याच पार्श्वभूमीवर समाजसुधारकांच्या क्षेत्रात पंडिता रमाबाईच्या रूपाने स्त्री नेतृत्व निर्माण झाले. ही बाब वैशिष्ट्यपूर्ण मानावी लागेल.

पंडिता रमाबाई यांचे पूर्वायुष्य:- आधुनिक विचार आणि कृतीने प्रेरित होऊन स्त्रीउद्धाराचे कार्य करणाऱ्या व बऱ्याच अंशी क्रांतिकारक म्हणून नावाजलेल्या पंडिता रमाबाई यांचा जन्म दक्षिण कर्नाटकातील म्हैसूर संस्थांमधील मंगलोर जवळील माळहेरजी येथे २३ एप्रिल १८५८ रोजी

Scanned with OKEN Scanner

अनंतशास्त्री डोंगरे आणि लक्ष्मीबाई डोंगरे यांच्या पोटी चित्पावन ब्राह्मण कुटुंबात झाला.[२] त्यांचे वडील अनंतशास्त्री हे त्याकाळी स्त्रियांच्या बाबतीत पुरोगामी विचारांचे होते. स्त्रियांना शिक्षण द्यावे या मताचे ते होते. ज्या काळात मुलींना बाहेर पडणे अशक्य होते त्याकाळात अनंत शास्त्री यांनी रमाबाईला संस्कृत शिकवले त्यामुळेच पुढे रमाबाई पौराणिक संस्कृत मध्ये पारंगत झाली. फक्त शिक्षण देऊन ते थांबले नाही तर मुलीवर लग्नासाठी दबावही आणला नाही. जाती बहिष्कृत होण्याची भीती असतानाही त्यांनी आपली पत्नी लक्ष्मीबाईलाही संस्कृत शिकण्याचा क्रांतिकारक निर्णय घेतला होता.[३] याबद्दल स्वतः रमाबाई म्हणतात," स्त्रियांनी, शूद्र जातीच्या व्यक्तीने संस्कृत भाषा लिहायला, वाचायला का शिकू नये व वेदाव्यतिरिक्त इतर पवित्र पुस्तके त्यांनी का जाणून नयेत."[४] पंडिता रमाबाई अत्यंत कुशाग्र बुद्धीच्या होत्या. बालवयात प्रचंड ज्ञान मिळवणारी ती एकमेव व्यक्ती होती. ज्या काळात स्त्रियांचे शिक्षण धर्मबाह्य मानले जात होते त्याकाळात रमाबाईंनी प्रचंड धर्मज्ञान आत्मसात केले होते. आपल्या आईविषयी कृतज्ञता व्यक्त करताना त्या लिहितात की,"I received from my Mother all the Education, I had in my youth.[५] पुढे भारतात सन १८७४-७५ मध्ये प्रचंड मोठा दुष्काळ पडला. यावेळी डोंगरे कुटुंब मद्रासमध्ये होते. त्या दुष्काळाचं वर्णन करताना रमाबाई म्हणतात," अन्नपाण्याची खूप मारामार होती आमचा अभिमान आम्हाला भीक मागू देत नव्हता किंवा कष्टाचे काम करू देत नव्हता...... आमची उपासमार व्हावी एवढेच आमच्या नशिबी होते. आम्ही झाडपाला व खजुरीच्या बिया खाऊन कसेतरी अकरा दिवस व अकरा रात्री काढल्या, हा उपासमारीचा तीव्र तडाखा माझ्या वृद्ध पित्यास सहन होईना."[६] त्यांनी देहत्याग करण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार जुलै १८७४ मध्ये त्यांच्या वडिलांचे, ऑगस्ट १८७४ मध्ये त्यांच्या आईचे उपासमारीने निधन झाले. त्यावेळी हिंदूधर्म पद्धतीनुसार प्रेताच्या तिरडीला स्त्रियांनी खांदा देण्याची प्रथा नव्हती. पण परिस्थितीनुसार रमाबाईने धार्मिक रुढीचे अनेक अडसर दूर करून स्वतः भाऊ श्रीनिवास यांच्या मंदतीने प्रेताला खांदा दिला आणि अंत्यविधीही केला.आई-वडिलांचा भूकबळी मुळे होणारा मृत्यू १६ वर्षाच्या रमेने पाहिलेले व अनुभवलेले पहिले भूक बळी होते.[७]

कालांतराने पुढे सन १९७५ मध्ये पंडिता रमाबाईची मोठी बहीण कृष्णाबाईचा कॉलराने मृत्यू झाला. आता डोंगरे कुटुंबात भाऊ श्रीनिवास व पंडिता रमाबाई हे दोघेच उरले त्यांनी

अनेक हालअपेष्टा सोसून संपूर्ण भारतभर प्रवास सुरू ठेवला. या भटंक्तीच्या काळात त्यांनी भारतातील स्त्रियांची स्थिती अनुभवली व स्त्रीउद्धारासाठी स्वतःची मानसिकता तयार केली. स्त्रीउद्धाराचे कार्य करण्यासाठी त्या सिद्ध होत गेल्या. पुढे १८७८ मध्ये कलकत्त्याला आल्यावर पुराणातील १८००० संस्कृत श्लोक पाठ असणाऱ्या रमाबाईचे मोठे कौतुक झाले. तेथील सिनेट हॉलमध्ये या तरुण विदुषीचा सत्कार होऊन त्यांना पंडिता व सरस्वती हे बहुमान देऊन त्यांचा गौरव करण्यात आला.[८] कलकत्ता येथे आनंद बोस यांनी स्त्रियांसाठी खास सभा बोलविलेली होती,ती भारतातील स्त्रियांची पहिली सभा व पंडिता रमाबाई या पहिल्या स्त्री वक्त्या म्हणून हजर होत्या. स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत यासाठी महाभारत काळातील संदर्भ देऊन त्यांनी स्त्रियांचे प्रबोधन केल्यामुळे त्यांचा मानपत्र देऊन सत्कार केला.[९]

पंडिता रमाबाईचे वैवाहिक जीवन:- पंडिता रमाबाई यांचा विवाह १३ जून १८८० रोजी बंकिपूर येथील रजिस्टारपुढे श्री. बिपीन बिहारी दास यांच्याबरोबर रजिस्टर पद्धतीने नोंदविण्यात आला.[१०] रमाबाई यांचा हा आंतरजातीय विवाह होता. जाती -धर्माच्या पलीकडे जाऊन झालेला हा प्रेमविवाह होता."माझी साक्ष"यामध्ये पंडिता रमाबाई स्वतः नमूद करतात,"एका शूद्र जातीच्या बंगाली सभ्य गृहस्थाशी मी लग्न केले."[११] एकंदरीत त्या काळामध्ये आंतरजातीय विवाह करून आपण केवळ बोलघेवड्या सुधारक नाही हे दाखवून दिले व एक धाडसी निर्णय घेतला. पण दुर्दवाने १६ महिन्याच्या वैवाहिक जीवनानंतर ४ फेब्रुवारी १८८२ रोजी बिपिन बिहारी दास यांचे कॉलराच्या आजाराने निधन झाले. वयाच्या २४ व्या वर्षी त्यांच्या नशिबी विधवेपण आले होते. त्यावेळी त्या कन्या मनोरमासह एकाकी पडल्या होत्या.[१२] पण पति निधनानंतर खचून न जाता त्या नव्या उमेदीने स्त्री सुधारणेच्या कार्यात मग्न झाल्या.

पंडिता रमाबाईचे महाराष्ट्रात आगमन (सन१८८२):- पतीनिधनानंतर रमाबाई कन्या मनोरमासह महाराष्ट्रात आल्या. त्यांनी न्या. रानडे आणि डॉ. रामकृष्ण भांडारकर यांच्या सल्ल्याने १ मे १८८२ रोजी पुण्यात "आर्य महिला समाजाची" स्थापना केली.[१३] रमाबाई यांचे हे पहिलेच संस्थात्मक कार्य होते. स्त्रियांचा उद्धार हे या समाजाचे प्रमुख उद्दिष्ट होते. पारंपरिक रूढी परंपरेमुळे स्त्रियांवर होणारे अत्याचार दूर करणे हे त्याचे ध्येय होते.या समाजाने स्त्री शिक्षण व स्वावलंबनाचा

Scanned with OKEN Scanner

पुरस्कार केला. पुरुषसत्ताक संस्कृतीमध्ये रमाबाईंनी सुरु केलेल्या कार्याला काही उदारमतवादी पुरुषांनीही पाठिंबा दिला होता. रमाबाईंनी आपल्या व्याख्यानातून, पुराणातून लोकजागृतीचे काम केले. त्या आपले मुद्दे सडेतोड व निर्भीडपणे मांडत असत. पुरुषांच्या व्यसनाधीनतेवर ताशेरे ओढत त्यांनी २८ डिसेंबर१८८९ रोजी "इंडियन नॅशनल काँग्रेस" समोर स्त्री प्रतिनिधी म्हणूनही भाषण दिले. कालांतराने मुंबई, ठाणे,अहमदनगर, पुणे, पंढरपूर सोलापूर येथे आर्य महिला समाजाच्या शाखा सुरू झाल्या व स्त्रियांसाठी विविध उपक्रम व उपासना केंद्र सुरू करण्यात आले. गरिबांसाठी मोफत दूध वाटप केंद्र, पंढरपूरचे बाल हत्या प्रतिबंधक गृह चालविणे, राममोहन इंग्लिश स्कूल चालवणे ही कामे या समाजाने केली. गरीब व गरजू स्त्रियांसाठी औषधोपचार सुरू केला. तसेच त्यांच्यासाठी खरेदी विक्री केंद्रही सुरू करण्यात आले.[१४] इतकेच नव्हे तर रमाबाईंनी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र पतपेढी सुरू करून स्त्रियांच्या अर्थकारणाला चालना दिली. स्त्रियांसाठी उद्योग समूह सुरू करून त्यांना पारंपरिक चौकटीतून बाहेर काढले. पुण्यामध्ये १८८४ मध्ये "हायस्कूल फॉर इंडियन गर्ल्स" ही मुलींची शाळा आर्य महिला समाजाने स्थापन केली. नंतर या शाळेचे नामांतर हुजूरपागा असे झाले. या हुजूरपागा शाळेने डॉ.कृष्णाबाई केळवकर, वेणूताई नामजोशी, इरावती कर्वे, डॉ.काशिबाई नवरंगे यासारख्या अनेक कर्तृत्ववान स्त्रियांची परंपराच निर्माण केली.[१५] या स्त्रियांनी सामाजिक ,राजकीय व साहित्य क्षेत्रात महत्वाची कामगिरी बजावली.

हंटर कमिशन समोरील साक्ष:- पंडिता रमाबाईंनी ५ सप्टेंबर १८८२ रोजी सरकारी विद्या विषयक हंटर कमिशन समोर साक्ष दिली. पंडिता रमाबाईंनी मराठी दिलेली साक्ष सौ. मीचेल (फिमेल ट्रेनिंग कॉलेजच्या मुख्याध्यापिका) यांनी इंग्रजीमध्ये भाषांतर करून कमिशनपुढे मांडली. यामध्ये मुलींच्या शिक्षणासाठी स्त्री शिक्षकाचीच नेमणूक करावी, नेमणूक केलेल्या स्त्री शिक्षिका प्रशिक्षित असाव्यात, त्यांना मातृभाषेचे व इंग्रजी भाषेचे ज्ञान असावे,स्त्री शिक्षणाला उत्तेजन देण्यासाठी शिष्यवृत्त्या देण्यात याव्यात, कॉलेजच्या आवारातच विद्यार्थिनी व शिक्षिका यांच्या निवासाची सोय करावी, मुलीच्या शाळेची पाहणी करण्यासाठी पुरुषाऐवजी स्त्री निरीक्षक नेमावेत तसेच भारतीय स्त्रीयांसाठी वैद्यकीय शिक्षणांची तरतूद करावी.[१६] असे विचार मांडून पंडिता रमाबाईंनी तत्कालीन शिक्षण पद्धतीतील दोष दाखवले. त्यांनी दिलेल्या साक्षचा मि. हंटर यांच्यावर विलक्षण परिणाम

Scanned with OKEN Scanner

झाला. त्यांनी एडिन्बरोमध्ये "रमाबाई आणि त्यांची कामगिरी " या विषयावर व्याख्यान दिले.हे व्याख्यान व्हिक्टोरिया राणीच्या वाचनात आले व त्यांनी भारतीय स्त्रियांच्या वैद्यकीय शिक्षणास चालना दिली. यानंतर स्त्री शिक्षण, स्त्री डॉक्टर व स्त्रीयांसाठी दवाखाना यांचा उदय झाला.[१७]

पंडिता रमाबाई यांचे धर्मांतर:- स्त्रियांच्या प्रगतीचा व स्त्री जीवनाचा अभ्यास व्यापकपणे करता यावा म्हणून इंग्रजी भाषा व वैद्यक विषयाच्या शिक्षणासाठी त्या कन्या मनोरमासह इंग्लंडला गेल्या. हा प्रवास खर्च त्यांनी त्यांच्या" स्त्रीधर्मनीती" या पुस्तकाच्या विक्रीतून केला. तेथील शिकवणीने व विचाराने त्या ख्रिस्ती धर्माकडे आकर्षित झाल्या व त्यांनी ख्रिस्ती धर्म २९ सप्टेंबर१८८३ मध्ये रमाबाईचा बाप्तिस्मा हा विधी वॉण्टेज येथील चर्च ऑफ इंग्लंडमध्ये रेव्ह कॅनन वटलर यांच्या हस्ते झाला. पण त्यांनी आपले भारतीयत्व मात्र कधीच सोडले नाही.[१८] आपला देश ,रहाणी , शाकाहार यातून त्यांनी ते दाखवून दिले. आपल्या धर्मांतराचेही त्यांनी समर्थन केले धर्मांतर म्हणजे भारतीय संस्कृती आणि तिच्या मुळांशी जोडलेली नाळ तोडणे नव्हे असे त्यांनी टीकाकारांना प्रत्युत्तर दिले . इंग्लंडच्या ३ वर्षाच्या काळात त्यांनी इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व मिळवले.

पंडिता रमाबाईचे अमेरीकेतील वास्तव्य:- पहिली हिंदू भारतीय स्त्री डॉ.आनंदीबाई जोशी यांच्या पदवीदान समारंभात हजर होण्यासाठी रमाबाई फेब्रुवारी १८८६ मध्ये अमेरिकेत गेल्या. त्यांनी भारतातील उच्चवर्णीय स्त्रियांसाठी विशेषत: बालविधवा साठी आश्रमशाळा काढण्याच्या हेतूने अमेरिकेतील लोकांकडून भरघोस मदत मिळवली. बालोद्यान शिक्षण पद्धती शिकून घेतली व त्या संबंधी मराठी क्रमिक पुस्तके लिहिली. डिसेंबर १८८७ मध्ये बाॅस्टन येथे रमाबाईंनी 'असोसिएशन' ही संस्था स्थापन करून या संस्थेमार्फत पैसा गोळा करून भारतात त्यांनी शारदासदन नावाची स्त्रियांची आश्रमशाळा काढली.[१९]

शारदासदन मधील कार्य:- पंडिता रमाबाईंनी अमेरिकेहून परत आल्यावर स्त्रीमुक्तीचे व स्त्रीशिक्षणाचे कार्य करण्यासाठी मुंबईत ११ मार्च १८८९ रोजी शारदा सदन स्थापन केले. सुरुवातीला सदनात १८ विधवा विद्यार्थिनी होत्या. मुंबईपेक्षा पुण्यात स्वस्ताई आहे हा विचार करून रमाबाईंनी नोव्हेंबर १८९० मध्ये हे शारदा सदन पुण्यात आगाखान च्या बंगल्यात हलवले. पुढे ४२००० रुपये खर्च करून बांधलेल्या या इमारतीचे उद्घाटन डॉ. आत्माराम पांडुरंग यांच्या हस्ते

Scanned with OKEN Scanner

झाले. रमाबाईंनी शारदा सदन या संस्थेची स्थापना ख्रिस्ती धर्म स्वीकारल्यानंतर साडेपाच वर्षांनी केली. खरं तर या संस्थेत जी पहिली मुलगी दाखल झाली तिचे नाव शारदा गद्रे होते. तिचेच नाव रमाबाईने या संस्थेला दिले ती बालविधवा नव्हती तर पुनर्विवाहित आईची मुलगी होती. अनेक विधवा, परितक्त्या स्त्रियांसाठी हा आश्रम काढला. त्यांना सुखात ठेवणे एवढीच रमाबाईची इच्छा होती. पण अनेकांना ते आवडले नाही त्यांनी रमाबाईवर, रमाबाई नावाची राक्षीण मुलींचा छळ करते, धर्म बाटवते असे बिनबुडाचे व गलिच्छ आरोप केले. रमाबाईंनी 'रमाबाई असोसिएशनच्या' अनुमतीने जे सल्लागार मंडळ बनवले होते. त्यांनाही रमाबाईचे हे विधवांसाठी केलेले कार्य आवडले नाही.[२०]

मुक्तीसदन मधील कार्य:- पंडिता रमाबाई यांनी २४ सप्टेंबर १८९६ मध्ये केडगाव येथे दलित , पतित ,अनाथ, विधवा, अपंग स्त्रियांची दु:खातून सुटका करण्यासाठी, त्यांना स्वावलंबी करण्यासाठी मुक्ती सदनची स्थापना केली.सन १८९८ मध्ये मध्यप्रदेश व सन १९०० मध्ये गुजरात येथे पडलेल्या दुष्काळात निराश्रीत झालेल्या स्त्रियांना व लहान मुलांना या सदनात आश्रय दिला.[२१] मुक्तीसदनने स्त्रियांना स्वावलंबी बनवण्यासाठी उद्योग सुरू केले. कन्या मनोरमा परदेशातून ब्रेल लिपी शिकून आल्यामुळे अंध स्त्रियांच्या शिक्षणाची सोय झाली. भारतातील ही पहिली मुलींची अंधशाळा होय. मुक्तीसदनमध्ये पंडिता रमाबाईंनी जी कामे केली त्याला तोड नाही. चाळीस एकर जमिनीतील काही जमीन शेतीसाठी तयार करून तिच्यातून वेगवेगळी पिके काढणे, केळीच्या सोपट्यापासून टोपल्या बनवणे, वाखाच्या दोऱ्या वळणे, लेस, स्वेटर, मोजे विणणे, धोबी काम कुक्कुटपालन, भांड्यावर नावे घालणे, सतरंज्या विणणे, घाण्यावर तेल काढणे, पुस्तक बांधणी करणे ,चित्र काढणे ,कलई करणे, दवाखाना चालवणे इ. उद्योग स्त्रिया करीत. धान्य, भाजीपाला, दूधदूभते यांचा पूरवठा सरकारी ऑर्डर घेऊन मुक्तीमिशन करीत असे .या सर्व उद्योगासाठी त्यांनी प्रशिक्षित पुरुषांकडून मुलींना तयार केलेले होते. स्वतःला बांधकामाचे ज्ञान नसतानाही रमाबाईंनी २५०० लोक बसू शकतील असे प्रार्थना मंदिर बांधले.[२२] कुठल्याही कामात कमीपणा न मानता श्रमप्रतिष्ठेचा धडा त्यांनी आपल्या कृतीतून मुलींना दिला.

Scanned with OKEN Scanner

आरोग्यदक्ष व शिस्तप्रिय पंडिता रमाबाई:- सुरुवातीपासून रमाबाई शिस्तप्रिय असल्याने त्यांनी २००० मुलींची आई होऊन त्यांना सांभाळले. मुलींच्या आरोग्याची काटेकोरपणे काळजी घेतली, स्त्रीयांनी नऊवारी साडीचा वापर करणे म्हणजे कपड्यांचा अपव्यय करणे असून हे खर्चिक व गैरसोयीचे असल्याचे मत त्यांनी पुण्याच्या सभेमध्ये मांडले होते. तेव्हापासून मुली पाचवारी साडी वापरू लागल्या. पोशाखातील या बदलामुळे रमाबाईंनीवर आरोप केले गेले तरी त्यांनी स्त्रीमुक्तीची चळवळ सुरू ठेवली कारण मुद्दा फक्त कपड्यांचा नव्हता तर स्त्री स्वातंत्र्याचा,स्त्रीमुक्तीचा व स्वयंनिर्णयाचा होता. समाजाने वाळीत टाकलेल्या मुलींच्या पुनर्वसनासाठी त्यांनी कृपासदन व अपंग आणि वृद्ध लोकांसाठी प्रतिसदन असे विभाग निर्माण केले. त्यांचा आयुर्वेदाचा अभ्यास चांगला असल्याने त्या नेहमीच मुलींची काळजी घेत. प्रदूषण रोखण्यासाठी त्यांनी मोगरा, गुलाब,दवणा अशी सुवासिक फुलझाडे लावली. याशिवाय गर्भवती स्त्रियांचा मानसिक व शारीरिक आरोग्याकडेही त्यांनी जातीने लक्ष दिले. दुर्बल ,आजारी लोकांसाठी सायंघरकुलांची व्यवस्था केली. त्यांच्या या कार्याबद्दल सन १९१९ मध्ये रमाबाईंना कैसर-ए-हिंद हे सुवर्णपदक मिळाले. पुढे त्यांच्यावर टपाल तिकीटही काढण्यात आले.[११] दुसऱ्याच्या सुखासाठी अविरत झटणाऱ्या या थोर समाजसेवीकेला स्वतःच्या मुलीचा विरह सहन करावा लागला. मुलगी मनोरमेचे जुलै १९२१ रोजी निधन झाले.[१२] रमाबाईच्या या सर्व कार्यात मनोरमेने त्यांना सावलीसारखी साथ दिली होती.

पंडिता रमाबाईचे साहित्य:- पंडिता रमाबाईना मराठी, कन्नड, गुजराती ,बंगाली, हिंदी, हिब्रू , संस्कृत या भाषा अवगत होत्या.स्त्रियाविषयी वैचारिक लेखन, अभ्यासक्रमातील बालगीते, प्रवासवर्णने ,अनुवाद , काव्य इ. प्रकारचे लेखन त्यांनी केले. देववाणी, परीदेवीतमा हे संस्कृत काव्य, स्त्रीधर्मनीती , इंग्लंडचा प्रवास,दि संस्कृत हाय कास्ट हिंदी वुमन, युनायटेड स्टेटसची लोकस्थिती, एक साक्ष, इबरी व्याकरण, प्रभू येशूचे चरित्र, शास्त्रकथा अशा विविध साहित्य कृतीतून आपल्याला पंडिता रमाबाईंची सामाजिक सुधारणेची तळमळ दिसून येते.[१३]

निष्कर्ष:- एकूणच वरील अशी आशयाचा विचार करता पंडिता रमाबाईंच्या आधुनिक विचारांची झेप ही मोठमोठ्या समाजसुधारकांना मागे टाकणारी होती.त्यांच्या धर्मांतराने तत्कालीन सनातनी समाजात मोठी खळबळ उडाली, टीकेचा भडीमार झाला पण त्यांनी अत्यंत धीटपणे आपल्या

Scanned with OKEN Scanner

धर्मांतराचे समर्थन केले. जरी रमाबाई ख्रिस्तमय झाल्या तरी त्या संस्कृतीने हिंदूच राहिल्या होत्या. त्यांच्या कार्यापासून अनेक समाजसुधारकांनी प्रेरणा घेतलेली होती त्यापैकी एक म्हणजे महर्षी धोंडो केशव कर्वे होत ज्यांनी पंडिता रमाबाईंच्या शारदासदन मधील गोदुताई या विधवेशी पुर्नविवाह केला होता.रमाबाईंनी अनेक अंध, अपंग, विधवा , पतित परित्यक्त्या स्त्रियांना शिक्षण देऊन त्यांना स्वयंरोजगारासाठी तयार केले. अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत त्यांना स्वाभिमानाने जगण्याची संधी प्राप्त करून दिली. स्त्रियांसाठी चालविलेल्या अनेक उद्योगाचे जनकत्व रमाबाईकडे होते. त्यांच्यात बहुभाषी विदुषी, साहित्य ,स्वदेशीप्रेमी असे विविध व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू दिसून येतात. अशा या काळाच्या पुढे जाऊन महान कार्य करणाऱ्या थोर महिला समाजसुधारक पंडिता रमाबाई यांचे ५एप्रिल १९२२ रोजी केडगाव येथे निधन झाले. त्यांच्या कार्यामुळेच आज २१ व्या शतकात स्त्री स्वतःच्या सामर्थ्यावर स्वतंत्रपणे विचार करू लागली, आग्रही भूमिका मांडू लागली, सामाजिक, राजकीय ,व्यक्तिगत घटकात ती समानतेचा वाटा मागू लागली. स्त्रियांमध्ये झालेला हा बदल केवळ आणि केवळ पंडिता रमाबाई सारख्या महान समाजसुधारकांनी केलेल्या प्रयत्नामुळे झाल्याचे दिसून येते. त्यामुळे आजही त्यांच्या कार्याचे स्मरण करणे काळाची गरज बनलेली आहे.

संदर्भ साधने:-

१) मीरा कोसंबी:-पंडिता रमाबाई महाराष्ट्र चरित्र ग्रंथमाला, गंधर्ववेद प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०१० पृ. क्र.१४३

२) पंडिता रमाबाई:-माझी साक्ष, अनुवादक रेव्ह.आर. जोशी, रमाबाई मुक्ती मिशन केडगाव, १९९९ पृ. क्र. १३

३) पंडिता रमाबाई:-विकिपीडिया

४) ताराबाई साठे:-अपराजिता, नगरकर प्रकाशन, पुणे, १९७५ पृ. क्र. ३४

५) A.B.Shah:-(edited by) The Letters and Correspondence of Pandita Ramabai, Mumbai,1977,P. No 17

६) दे.ना. टिळक:-महाराष्ट्राची तेजस्विनी पंडिता रमाबाई ,पुणे,१९१२, पृ. क्र. ४७,४८

७) काव्हालो सिसिलिया : महाराष्ट्राचे शिल्पकार पंडिता रमाबाई, मुंबई, २००७ पृ. क्र.९

८) उपरोक्त,दे.ना.टिळक, पृ.क्र.५५

९) अनुपमा उजगरे:-भारतीय साहित्याचे निर्माती पंडिता रमाबाई, ओम सद्गुरु प्रकाशन, मुंबई, २०११, पृ. क्र.१४

१०) उपरोक्त ,दे.ना. टिळक ,पृ. क्र.८०,८१

११) उपरोक्त, पंडिता रमाबाई , माझी साक्ष, पृ. क्र.२६

१२) १२)Manmohan Kaur :- Women In India's Freedom Struggle, Sterling publication, New Delhi,1985,P.No 83.

१३) उपरोक्त, काव्हालो सिसिलिया, पृ.क्र. १७

१४) स्वाती कर्वे:-स्त्रियांची शतपत्रे, (इ.स.१८५० ते इ.स.१९५०) पुणे, २००९, पृ. क्र.६४

१५) उपरोक्त,स्वाती कर्वे, पृ. क्र.६६

१६) उपरोक्त, मीरा कोसंबी पृ. क्र.४३

१७) पंडिता रमाबाई:- युनायटेड स्टेट्सची लोकस्थिती व प्रवास वृत, मुंबई,१९९६, पृ. क्र. ७

१८) Pandita Ramabai:-A Testimony ,Mukti Mission,Kedgaon,P.No 12

१९) लक्ष्मणशास्त्री जोशी:-मराठी विश्वकोश ,खंड ३, मराठी विश्वकोश निर्मिती मंडळ, मुंबई,१९८७ पृ. क्र.४७९

२०) पंडिता रमाबाई :- विकिपीडिया

२१) उपरोक्त ,अनुपमा उजगरे, पृ. क्र. ३६

२२) उपरोक्त, अनुपमा उजगरे, पृ. क्र.३९

२३) उपरोक्त,मराठी विश्वकोश पृ. क्र.४८०

२४) सु.धो. रामटेके:-अग्रेसर स्त्री कैवारी पंडिता रमाबाई, केडगाव रमाबाई मुक्ती मिशन, १९५७, पृ. क्र.७६

२५) उपरोक्त ,अनुपमा उजगरे ,पृ.क्र.६९

Scanned with OKEN Scanner

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer Reviewed Indexed
Multidisciplinary International Research Journal

October -2020
SPECIAL ISSUE NO - CCXLVI (246)

Ideology of Mahatma Gandhi

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Guest Editor
Dr. R.K.Ippar
Principal

Executive Editor
Dr. B.K. Shep.
Head, Dept. of History

Executive Editor
Dr. R.D. Rathod.
Head, Dept. of Sociology

Executive Editor
Prof.(Dr.) V.B. Gaikwad .
P.G. Coordinator, Science

Jawahar Education Society's

Vaidyanath College Parli- Vaijnath,Dist. Beed.

This journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

2020-2021

Scanned with OKEN Scanner

20	चलेजाव चळवळ आणि महात्मा गांधी — अमीर अन्वर आवटे	71
21	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहविषयक विचार — डॉ.प्रा.श्री. एम.पी. [illegible]	75
22	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार — [illegible]	82
23	महात्मा गांधी आणि ग्रामविकास — एक आर्थिक अभ्यास — डॉ. विनेश ग. [illegible]	86
24	[illegible] महात्मा गांधीजींचे वैचारिक [illegible] — डॉ.प्रा.[illegible]	90
25	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रहविषयीचे विचार — प्रा.आशा यशवंतराव आविस्कर	92
26	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचारांचे अध्ययन — श्री. राजकुमार तुकाराम राठोड	97
27	राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची विचारसरणी — प्रा. श्री. रुपाली रमेश देसाई	101
28	गांधीवाद — डॉ. संजय गोपाळराव ठवळे	106
29	महात्मा गांधी यांचे सत्याग्रह विषयक विचार — प्रा. सुरेश नारायण पाटील	109
30	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार — प्रा. सुमन शाहीराव वैराणे	113
31	[illegible] महात्मा गांधी यांचे विचार — सुलोचना नि. घाटे	118
32	शैक्षणिक विचारवंतांचे मार्गदर्शक : महात्मा गांधीजी — डॉ. विजेंद्र श्रीकृष्ण पुराणिक	120
33	महात्मा गांधी यांची सत्याग्रह संकल्पना : एक शोध — संध्या उद्धवराव करमनकर	125
34	[illegible] यांचे अहिंसा विषयक विचार — डॉ.प्रा.पावडे के.डब्ल्यू.	130
35	महात्मा गांधी यांचे शिक्षण विषयक विचार — प्रा.डॉ.संजय बाबुराव वाकळे	133
36	ग्रामीण विकासातील महात्मा गांधीजींचे योगदान — प्रा.संतोष बन्सीलाल राठोड	135
37	[illegible] गांधी एक सर्वेक्षा — डॉ. शंकर मारोती सावंत	140
38	म. गांधी यांचा भारतीय शिक्षणविषयक दृष्टिकोन — एक अभ्यास — डॉ आर आर पिंपळकर	144
39	महात्मा गांधीजींचे शिक्षणविषयक विचार — प्रा. ज्योती आधार चौधरी	150
40	महात्मा गांधीजी यांचे शिक्षण विषयक विचार — डॉ. एस.एम.सानपुरे	155
41	[illegible] कायदेभंग चळवळ व महात्मा गांधी — ज्योती अर्जुन शिंदे	159
42	गांधी विचार व खादी — डॉ. चंदन एम. बावलगावे	163

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - ((SJIF) -7.675, Issue NO. 246
ISSN : 2278-9308
October,2020

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी यांची विचारसरणी

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, धारेपाटण,
ता.कणकवली,प्रियदर्शनी वसाहत नं.२ ता.राजापूर,जि.रत्नागिरी

मोहनदास करमचंद गांधी हे भारताच्या स्वातंत्र्य संग्रामातील प्रमुख नेते आणि तत्त्वज्ञ होते. महात्मा गांधी या नावाने ते ओळखले जातात. अहिंसात्मक असहकार आंदोलनाद्वारे गांधीजींनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून दिले. अहिंसात्मक मार्गांनी स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी त्यांनी संपूर्ण जगाला प्रेरित केले. रवींद्रनाथ टागोर यांनी सर्वप्रथम त्यांना 'महात्मा' ही उपाधी दिली. भारतातील लोक त्यांना प्रेमाने बापू म्हणत आणि त्यांना अधिकृतपणे भारताचे राष्ट्रपिता म्हटले जाते. सुभाषचंद्र बोस यांनी इ.स. १९४४ मध्ये पहिल्यांदा त्यांना 'राष्ट्रपिता' म्हटले.

गांधी सविनय सत्याग्रहाच्या कल्पनेचे जनक होते. त्यांचा जन्मदिवस २ ऑक्टोबर हा भारतात गांधी जयंती म्हणून तर जगभरात आंतरराष्ट्रीय अहिंसा दिन म्हणून साजरा केला जातो. या दिवशी भारतात सार्वजनिक सुट्टी असते.

असहकार आणि अहिंसेच्या तत्त्वावर आधारित सत्याग्रहाचा उपयोग गांधींनी प्रथम दक्षिण आफ्रिकेमध्ये, तेथील भारतीयांना त्यांचे नागरी हक्क मिळवून देण्यासाठी केला. इ.स. १९१५ मध्ये भारतात परत आल्यावर त्यांनी चंपारण्यमधील शेतकऱ्यांना जुलमी कर व जमीनदार यांच्या विरुद्ध लढण्यासाठी एकत्र केले. इ.स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसची सूत्रे सांभाळल्यानंतर गरिबी निर्मूलन, आर्थिक स्वावलंबन, स्त्रियांचे समान हक्क, सर्व धर्म समभाव, अस्पृश्यता निवारण आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्वराज्य यासाठी देशभरात चळवळ चालू केली. गांधी संप्रदायावर राजकारण करण्याच्या विरोधावर होते आणि ते मोठ्या प्रमाणात सर्व धर्म आणि पंथ यांच्यापर्यंत पोहोचले. डावलले जाणाऱ्या खिलाफत चळवळीला त्यांनी आधार दिला आणि ते मुस्लिमांचे नेते बनले. इ.स. १९३०मध्ये इंग्रजांनी लादलेल्या मिठावरील कराविरोधात त्यांनी हजारो भारतीयांचे ४०० कि.मी. लांब दांडी यात्रेमध्ये प्रतिनिधित्व केले. इ.स.१९४२मध्ये त्यांनी इंग्रजांविरुद्ध भारत छोडो आंदोलन चालू केले. या आणि यासारख्या इतर कारणांसाठी त्यांना भारतात तसेच दक्षिण आफ्रिकेमध्ये तुरुंगात टाकण्यात आले.

गांधीजींनी सर्वत्र सत्य आणि अहिंसा या तत्त्वांचा पुरस्कार केला. स्वतःही याच तत्त्वांनुसार जगले आणि इतरांनाही तसे करावे असे सुचवले. त्यांनी खेड्यांना खऱ्या भारताचे मूळ म्हणून पाहिले आणि स्वयंपूर्णतेचा पुरस्कार केला. ब्रिटनमधील विन्स्टन चर्चिल यांनी १९३० साली त्यांची "अर्धनग्न फकीर" म्हणून निर्भत्सना केली. स्वतः कातलेल्या सुताचे धोतर आणि शाल अशी त्यांची साधी राहणी होती. त्यांनी शाकाहाराचा अवलंब केला. आणि अनेकदा आत्मशुद्धीसाठी आणि राजकीय चळवळीसाठी साधन म्हणून दीर्घ उपवास केले. त्यांच्या शेवटच्या वर्षांमध्ये भारत-पाकिस्तान फाळणीमुळे व्यथित झालेल्या गांधीजींनी हिंदु-मुस्लीम दंगे थांबवण्यासाठी प्रयत्न केले.

गांधीजींनी आयुष्याची २१ वर्षे दक्षिण-आफ्रिकेत घालवली जेथे त्यांनी त्यांचे राजकीय दृष्टीकोन नैतिक आणि राजकीय कौशल्य विकसित केली.दक्षिण आफ्रिकेमध्ये गांधींना समाजाच्या विकलांगाची ओळख झाली. भारतीय धर्म आणि संस्कृती यामध्ये असलेल्या गुंतागुंतीच्या समस्यांपासून आपण दूर आहोत याची त्यांना जाणीव झाली आणि दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीयांना समजून घेऊन व त्यांचे नेतृत्व करून आपणास भारत समजला असे ते मानू लागले.

...भेदभावाला सामोरं जावे लागले. तेथील दक्षिण आफ्रिकेत गांधींना गोरे तर लोकांबद्दल असलेल्या भेदभावाला सामोरं जावे लागले. तेथील भारतीयांना दिली जाणारी असमान वागणूक अनुभवली पण सूडभावनेने कोणाला शिक्षा करणे हा त्यांचा हेतू नव्हता तर अन्यायकारक व्यवस्था बदलवणे हा त्यांचा हेतू होता. त्यांनी इ.स. १८९४ मध्ये नाताळ भारतीय काँग्रेसची स्थापना केली व याद्वारे दक्षिण आफ्रिकेतील विखुरलेल्या भारतीयांना एका राजकीय पक्षात परावर्तीत केले.

इ.स. १९०६ मध्ये ट्रान्सवाल सरकारने एका नवीन कायद्याची घोषणा केली. या कायद्यानुसार तेथील प्रत्येक भारतीयाला स्वतःची नोंदणी करणे बंधनकारक होते याला विरोध करण्यासाठी ... सभेमध्ये त्या वर्षीच्या ११ सप्टेंबरला गांधींनी पहिल्यांदाच आपल्या अजूनही विकसित होत असलेल्या सत्याग्रहाच्या किंवा अहिंसात्मक कार्य प्रणालीला आपलेसे केले. आफ्रिकेच्या सरकारने केलेल्या ... कारवायांमुळे लोकक्षोभ निर्माण झाला होता. गांधींच्या कल्पनांनी आकार घेतला आणि सत्याग्रहाची संकल्पना या संघर्षादरम्यान परिपक्व झाली.

गांधीजींनी असहकार, अहिंसा आणि शांततामय विरोध यांना शस्त्र म्हणून इंग्रजांविरुद्ध वापरले. पंजाबमध्ये जालीयानवाला बाग हत्याकांडानंतर लोकांच्या क्रोधाचा उद्रेक झाला आणि अनेक ठिकाणी हिंसक विरोध झाले. गांधीजींनी जालीयनवाला बाग हत्याकांड तसेच त्यानंतरचे हिंसक विरोध ... त्यांनी या दंग्यांना बळी पडलेल्या ब्रिटीश नागरिकांबद्दल सहानुभूती दर्शविणारा आणि दंग्याचा निषेध करणारा ठराव मांडला. पण या हत्याकांडाच्या आणि त्यानंतरच्या हिंसेच्या पश्चात गांधीजींनी आपले लक्ष पूर्ण स्वराज्यावर केंद्रित केले. त्यांच्या पूर्ण स्वराज्याच्या कल्पनेत पूर्ण वैयक्तिक, धार्मिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य समाविष्ट होते. डिसेंबर इ.स. १९२१ मध्ये भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचे पूर्ण अधिकार गांधीजींना देण्यात आले. गांधीजींनी अहिंसेच्या तत्वाला स्वदेशीची जोड दिली. त्यांनी सर्वांना ... विशेषतः ब्रिटीश वस्तूंचा बहिष्कार करण्याचे आवाहन केले. या तत्वानुसार सर्व भारतीयांनी ब्रिटीश कपड्यांच्या ऐवजी खादीचा उपयोग करावा असे अभिप्रेत होते प्रत्येक गरीब आणि श्रीमंत व्यक्तीने दिवसाचा काही काळ भारतीय स्वातंत्र लढ्याच्या समर्थनार्थ चरख्यावर सुत कातावे असा गांधीजींचा आग्रह होता. याचा मुख्य उद्देश शिस्त आणि स्वावलंबनाचे महत्व लोकांच्या मनावर ठसवणे तसेच स्त्रियांना स्वातंत्र्य लढ्यात सहभागी करून घेणे हा होता. ब्रिटीश वस्तूंच्या बहीष्कारा बरोबरच ब्रिटीश शैक्षणिक संस्थांचा बहिष्कार, सरकारी नोकरीचा त्याग आणि ब्रिटिशांनी दिलेल्या मान आणि पदव्यांना त्याग करण्याचे आवाहन गांधीजींनी केले.

असहकार चळवळीला समाजातील सर्व स्तरांमधून उस्फुर्त प्रतिसाद मिळाला. पण असहकार चळवळ जोमात असतानाच अकस्मात थांबविण्यात आली. याला कारण ठरले उत्तर प्रदेशातील चौरी चौरा गावात चळवळीला मिळालेले हिंसक वळण ४ फेब्रुवारी इ.स. १९२२ रोजी पोलिसांनी जमावावर केलेल्या गोळीबाराने संतप्त होऊन आंदोलकांनी पोलिसांवर हल्ला केला व नंतर पोलीस ठाण्याला आग लावली. जमावावरील गोळीबारात तीन जण मरण पावले तर पोलीस ठाण्यात २३ पोलीस जाळून मरण पावले पुढे अजून अन्य हिंसक घटना घडतील या भीतीने गांधीजींनी चळवळ स्थगित केली. १० मार्च इ.स. १९२२ मध्ये गांधीजींना राजद्रोहाच्या आरोपाखाली अटक करण्यात आली व सहा वर्षांचा तुरुंगवास ठोठावण्यात आला. इ.स. १९२४ मध्ये दोन वर्षाच्या तुरुंगवासानंतर अपेंडिक्सच्या ऑपरेशनच्या कारणावरून त्यांची सुटका झाली.

महात्मा गांधी यांच्या विचारांची प्रासंगिकता आजच्या काळात अजूनही टिकून आहे. म.गांधी यांच्या विचारांनी जगभरातील अनेक नेतेही भारावून गेले. अहिंसा आणि सत्य या मूल्यांच्या मार्गाने अनुकरण करत संघर्षात यशस्वी झाले. ते विचार आपण समजून घेऊन आचरणात आणले पाहिजे

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

गांधीजी म्हणतात – "एखाद्या देशाची संस्कृती तेथील रहिवाश्यांच्या हृदयात आणि आत्म्यात वसलेली असते.

गांधीजी म्हणतात ही पृथ्वी, भूमी, पाणी हे सर्व म्हणजे आपल्या वाडवडिलांनी वारसा हक्काने दिलेली मालमत्ता नव्हे, तर ते पुढील पिढ्यांसाठीची जोखीम होय. ती किमान जशीच्या तशी त्यांच्या हाती सोपवणे हे प्रत्येकाचे कर्तव्य आहे. मूल्यांमधून विचार जन्माला येतात. विचारांमधून शब्द तयार होतात, त्यातून तुमच्या कृती घडतात. कृतीमधून माणसांची व्यक्तिमत्वे घडतात. आणि मूल्ये तयार होतात.

शरीर आणि मन अस्वच्छ असेल, तर परमेश्वर कधीच प्राप्त होऊ शकणार नाही, मात्र माणसे तना-मनाने स्वच्छ हवी असतील, तर त्यांचे शहर आणि परिसरही स्वच्छ हवा. हिंसेच्या मार्गाने एखादी गोष्ट साध्य होते तेव्हा ते यश तात्पुरते असते. त्यामुळे होणारे नुकसान मात्र दीर्घकालीन असते,हे नेहमी मनात ठेवले पाहिजे.

गांधीजींनी आपले आयुष्य सत्याच्या शोधासाठी अर्पण केले होते. त्यांचे आत्मचरित्र "माझे सत्याचे प्रयोग" या नावाखाली प्रसिद्ध आहे. गांधीजींनी म्हटले आहे की, सर्वात महत्त्वाची लढाई ही स्वतःच्या वाईट प्रवृत्ती, भय आणि असुरक्षितता यांच्यावर मात करणे ही होय. 'परमेश्वर सत्य आहे' असे त्यांचे मत होते. पुढे त्यांनी ते 'सत्य हेच परमेश्वर आहे' असे बदलले.

गांधीजींनी स्वतः जरी अहिंसेचे तत्त्व मांडले नसले तरी इतक्या मोठ्या राजकीय स्तरावर अहिंसेचा अवलंब करणारे ते पहिले व्यक्ती होते. त्यांनी विपुल लेखन केले आहे. अनेक दशके त्यांनी वृत्तपत्र वर्तमानपत्रांचे संपादन केले. यामध्ये गुजराती, हिंदी आणि इंग्रजीमधील हरिजन, दक्षिण आफ्रिकेमध्ये असताना इंडियन ओपिनियन आणि भारतात परत आल्यावर इंग्रजीमधील 'यंग इंडिया', गुजराती मासिक 'नवजीवन' यांचा समावेश आहे. नंतर नवजीवन हिंदीमधून पण प्रकाशित केले गेले. याबरोबरच ते जवळपास प्रत्येक दिवशी अनेक वर्तमानपत्रांना आणि व्यक्तींना पत्र लिहित असत.

म.गांधींनी काही पुस्तकेदेखील लिहिली आहेत. त्यांच्या दक्षिण आफ्रिकेतील संघर्षावर त्यांनी 'सत्याग्रह इन साऊथ आफ्रिका' हे पुस्तक लिहिले आहे. तसेच त्यांनी 'हिंद स्वराज' किंवा 'इंडियन होम' ही राजकीय पुस्तिका लिहिली आहे आणि जॉन रस्किनच्या "Unto This Last" चे गुजराती भाषांतर केले आहे. हा शेवटचा लेख त्यांच्या अर्थशास्त्रावरील विचारसरणीचे वर्णन करतो. त्यांनी शाकाहार, आहार आणि स्वास्थ्य, धर्म, सामाजिक परिवर्तन इ. विषयांवर देखील विपुल लेखन केले आहे. ते सामान्यतः गुजरातीमध्ये लिखाण करत असत, पण त्यांच्या पुस्तकांच्या हिंदी आणि इंग्रजी भाषांतरांचे परीक्षणसुद्धा ते करत असत.

गांधीजींचे पूर्ण लेखन भारत सरकारने 'संकलित महात्मा गांधी' या नावाखाली १९६०च्या दशकात प्रकाशित केले आहे. यामध्ये जवळपास १०० खंड व त्यांनी ५०,००० पृष्ठसंख्या आहे. इ.स. १९२०मध्ये टाइम मासिकाने गांधीजींना 'द मॅन ऑफ दि इयर' म्हणून संबोधित केले. तसेच नागपूर विद्यापीठाने त्यांना एलएल.डी. ही पदवी इ.स. १९३७मध्ये दिली.

जोपर्यंत आपल्या आयुष्यात गांधीजी आहेत तोपर्यंत आपल्यासोबत काहीच वाईट होणार नाही.

रघुपति राघव राजाराम.........., पतित पावन सीताराम.......

काळाच्या लांबरुंद वाटेवर आपली कर्तुत्वाची पाउल अनेकजण उमटवतात. कुणाची उमटशीलपणे उमटतात. कुणाची उमटल्यासारखी वाटतात. कुणाची पुसटशी उमटतात तर कुणाची अजिबातच उमटत नाहीत. महात्मा गांधी हे असे एक व्यक्तिमत्व होऊन गेले कि त्यांनी काळाच्या पाउलवाटेवर आपली दमदार पाउल ठळकपणे उमटवली म्हणूनच जगातल्या १७९ देशांनी त्यांचा जन्मदिवस 'अहिंसा दिन' म्हणून साजरा करायचे ठरवले. महात्मा गांधी म्हणजे मातीतून मोठा झालेला माणूस! सत्य, अहिंसेचे ते पुजारी

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

होते. त्यांनी आपणाला सत्य, अहिंसेचा विधायक आणि शांततावादी मार्ग दाखविला. पण आपण त्यांचा त्यांचा मार्ग स्वीकारला आहे काय?

काही महिन्यांपूर्वी पाकिस्तानातील पेशावर येथे तालिबानी अतिरेक्यांनी मुलांच्या शाळेवर हल्ला केला. १३२ मुले व ९ कर्मचारी मिळून १४२ लोक मारले गेले. त्यानंतर दोनच दिवसांनी आसाममध्ये बोडो अतिरेक्यांनी ६८ आदिवासींना मारून टाकले. या दोन्ही घटनांनी जग हादरवले. ज्या हिंदुस्थानात गांधीजींनी सत्य, अहिंसेचा जप केला, त्या देशात केवढे क्रौर्य! खरंच आपणाला गांधी समजले आहेत का? [illegible] आपणाला त्यांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान अंगिकारले आहे काय? की फक्त २ ऑक्टोबर ला [illegible] नोटेवरच्या छबीपुरते ते आपणाला हवे आहेत? की जय म्हणण्यापुरते गांधीजी आपणाला हवे आहेत? आपणाला तर खरोखरच देशात आणि जगात शांतता हवी असेल तर गांधी विचारांशिवाय पर्याय नाही. भगवान महावीर, येशू ख्रिस्त, गौतम बुद्ध, महात्मा गांधी यांनी आपणाला हे विचार पुरवले आहेत. [illegible] आपला माणसांपेक्षा, विचारांपेक्षा शस्त्रास्त्रांवर जास्त विश्वास आहे. [illegible] आपण अधीर झालो आहोत. [illegible] हिंसेचे थैमान सुरूच आहे. म्हणून [illegible] जगात गांधी विचारांचा उदोउदो होत असताना भारतात मात्र [illegible] पुढाऱ्यांनी आणि विचारवंतांनी गांधी विचारांची ठामपणे कास धरली पाहिजे. फक्त पुतळे उभे करून, पोकळ जयजयकार करून [illegible] रस्त्यांचे नामकरण करून, २ ऑक्टोबरला जयंती साजरी करून, भागणार नाही तर त्यासाठी ठोस कृतीची आवश्यकता आहे. चित्रपट निर्माता एटन बरो यांनी गांधीजींच्या विचारांचे महत्त्व पटल्यामुळेच त्यांनी गांधी चित्रपट काढला. साऱ्या जगाने तो पहिला. गांधीजींचे जीवनदर्शन उमगल्यावर साऱ्या जगाने तोंडात बोटे घातली. अल्बर्ट आईन्स्टाईनसारखा शास्त्रज्ञ गांधीजींबद्दल प्रतिक्रिया व्यक्त करताना म्हणतो, " अशा प्रकारच्या हाडामांसाचा मनुष्य या पृथ्वीतलावर वावरत होता यावर पुढील पिढ्या क्वचितच विश्वास ठेवतील", तर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन म्हणाले, " [illegible] ख्रिस्तापासून आजपर्यंत जे सांगितले आणि आचरून दाखवले असे एकमेव म्हणजे म.गांधी". [illegible] विचारवंत रोमँरोला म्हणाले, " भारतात दुसरा येशू ख्रिस्त जन्मला आहे". अशा कितीतरी प्रतिक्रिया गांधीजींविषयी उमटल्या आहेत. यावरून गांधीजींचे मोठेपण अधोरेखित होते. प्रश्न असा आहे की, [illegible] गांधीविचारातून काही शिकणार आहोत काय? गांधीजींनी त्यांच्या जीवनात अकरा व्रतांचे पालन केले [illegible] व्रत अशी अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, असंग्रह, शरीर श्रम, अस्वाद, सर्वत्र भयवर्जन, सर्वधर्म समानत्व, स्वदेशी, स्पर्शभावना' या व्रतांचा आपण राष्ट्रीय व्रते म्हणून स्वीकार केला आणि [illegible] जीवनात ही व्रत रुजली तर हिंसेला आळा बसेल. एखाद्या व्यक्तीने व्रतं पाळणं आणि राष्ट्राने [illegible] म्हणून व्रत स्वीकारणं यात फरक आहे. म्हणून या व्रतांना सामुदायिक स्वीकार झाला पाहिजे. [illegible] He was a one man Army. ते नेहमी म्हणायचे, "मी वेगळा संदेश [illegible] माझं जीवन हाच माझा संदेश. अशा पारदर्शी जीवन जगलेल्या माणसाचं जीवन नितळ आहे [illegible] जसा केलेल्या चुकांचा जबाब आहे, तसा केलेल्या प्रयोगांचा हिशेबही आहे .

१९३० साली केलेल्या मिठाच्या सत्याग्रहाचं स्वरूप सुरुवातीला सौम्य होतं. पण जेव्हा त्याने उग्र स्वरूप धारण केले तेव्हा ब्रिटिश व्हाईसरॉयनाही हुडहुडी भरली. वर्तमानपत्रात बातम्या छापून यायला लागल्या [illegible] कवींच्या प्रतिभेलाही बहर आला. आणि त्यांनी काव्य रचलं

"[illegible] मीठ मूठभर
साम्राज्याचा खचला पाया".

अशा दिसायला साध्या पण आंतरिक उर्जा प्रचंड असलेल्या गांधीजींचे आपण वारसदार आहोत. त्यांनी प्रत्यक्ष कृतीने आपणाला सत्य, अहिंसेचा मार्ग दाखविला आहे. खादीचा स्वीकार, ग्रामस्वराज्य, सार्वजनिक स्वच्छता, अस्पृश्यता निवारण, ग्रामोद्योग, दारूबंदी इ. तसेच हिंदु-मुस्लीम ऐक्य, [illegible]

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

ISSN : 2278-9308
October,2020

निर्मूलन, निरक्षरता [illegible] यांनी आपल्याला प्रत्यक्ष कृतीतून शिकवले. गांधीजींच्या या मार्गाने [illegible] देशाचे आणि जगाचे कल्याण होईल. न संपणाऱ्या अवस्थांनी मन असलेल्या देशात कधी [illegible] आणि मानवतावाद रुजून जाईल. हे नाकारता येत नाही. म्हणून [illegible] गांधीजींना [illegible] विश्वास ठेवायला हवा. [illegible] शतकाची तीच मागणी आहे.
महात्मा गांधी [illegible] त्या जयंती निमित्त या महामानवाला माझे विनम्र अभिवादन !

संदर्भ साहित्य:-

१) गांधी आणि आंबेडकर – सं.भा. सरदार
२) गांधी : गीता – प्रा. डॉ. विश्वास पाटील
३) गांधी उद्याच्यासाठी – संपादक- दिलीप कुलकर्णी
४) बहुरूपी गांधी – अनुवाद – शोभा भागवत
५) [illegible] विचार – [illegible] दास वंग
६) शोध गांधींचा – चंद्रशेखर धर्माधिकारी

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

2020-21

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE, 2021, VOL - 10, ISSUE 55

Arts, Commerce and Science College, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य-संपादक
डॉ. सुबोध कुमार सिंह
[illegible]

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

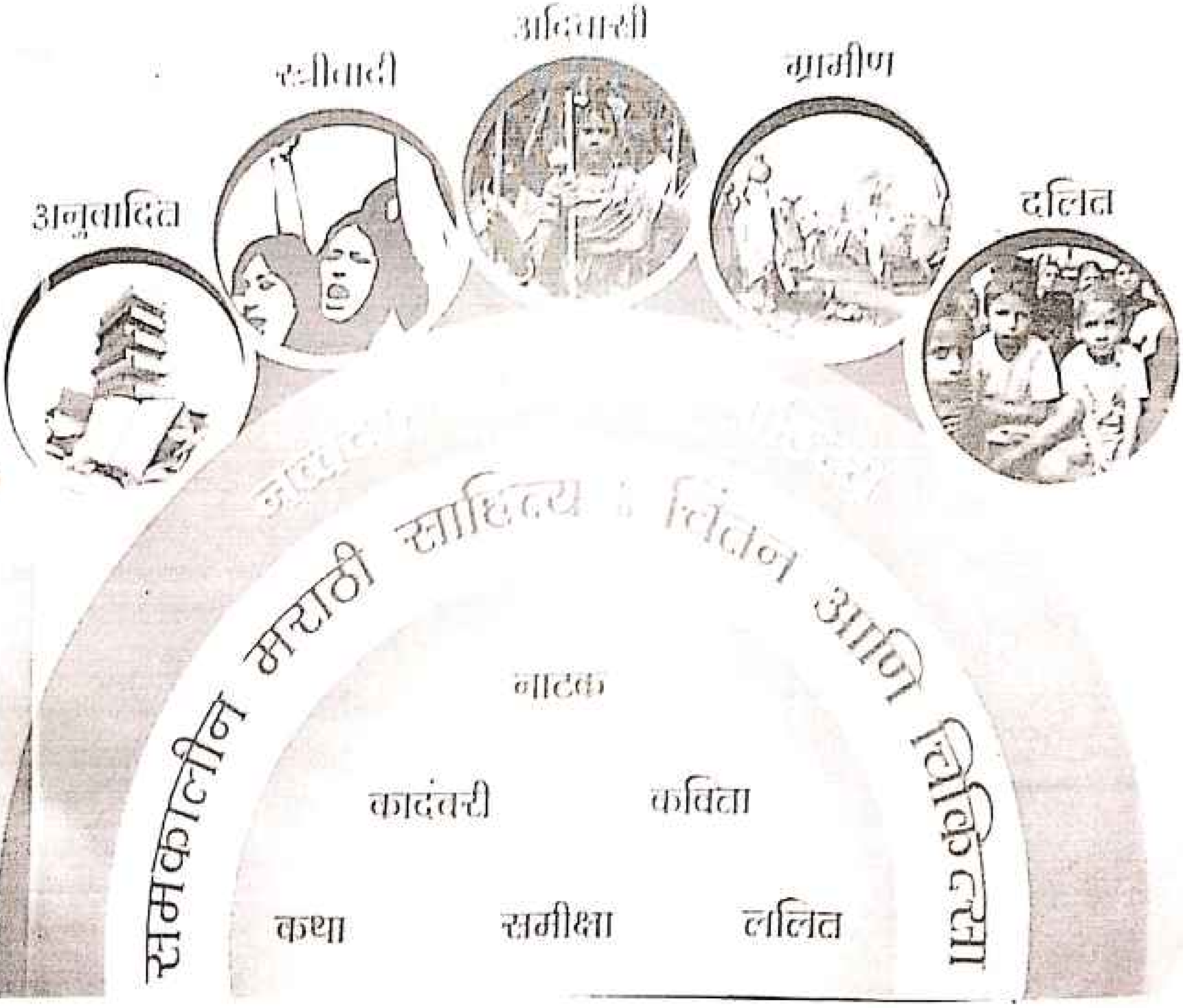

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

11	समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे प्रभावी चित्रण : 'पाडा' *प्रा. डॉ. विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील*	76-80
12	समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह *प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई*	81-87
13	समकालीन मराठी ग्रामीण कविता *प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे*	88-102
14	केशव मेश्राम-दलित मुक्ती लढ्यातील विद्रोही कवी *डॉ. अशोक विठ्ठलराव वाहुरवाघ*	103-105
15	समकालीन आदिवासी कवितेतील संवेदना *प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी*	106-114
16	समकालीन मराठी कादंबरी : निळ्या डोळ्याची मुलगी *डॉ. अर्चना काटकर-सोनवणे*	115-118
17	जागतिकीकरणात समकालीन मराठी कवितेचे स्वरूप *डॉ. नरेंद्र तुकडोजी आरेकर*	119-128
18	'कोरकोंडा' कादंबरी — कायद्याच्या वाटेवरून होणारा संघर्ष *प्रा. डॉ. अरुण लाडे*	129-134
19	'पोटमारा' या कादंबरीतील समकालीन जाणिवा *प्रा. प्रदिप केशव चापले*	135-143
20	समकालीन मराठी नव कवींची ग्रामीण कविता *प्रा. डॉ. अतुल नारायन चौरे*	144-151
21	रेखा बैजल आणि माधुरी शानभाग यांची विज्ञानकथा *प्रा. रंजिता वीरकर*	152-158
22	'आलोक' समकालीन दीर्घकथेचा यशस्वी अविष्कार *प्रा. विकास शंकर पाटील*	159-163
23	समकालीन मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि संकल्पना *प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत*	164-168
24	आदिवासी आत्मकथने स्वरूप व आकलन *डॉ. विठ्ठल केदारी*	169-173

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता.कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
रा.राजापूर, प्रियदर्शनी वसाहत नं.२ ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी. पिन कोड ४१६७०२
मोबा. नंबर- ७५२२१८८०१३/७४४७८०४५७५ ई-मेल : rashmidesai556@gmail.com

प्रस्तावना :-

निसर्गाने समाजामध्ये जो लिंगभेद आहे ,तो स्पष्टपणे दाखविला आहे ,पण लिंगभावाची जाणीव समाज प्रत्येक व्यक्तीला करून देत असतो.स्त्रियांचे स्वतच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्याहून ते स्वरूपता वेगळे ठरते .तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा अर्थ केवळ स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे तर,पुरुषकेंद्री विचार व्युहातून मुक्त अशा परिप्रेक्ष्यातून कोणीही स्त्री वा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणून स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल .वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल ,कि मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचारला छेद देणारे ,त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे त्यातील जटिलता ,धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल .

बाईच्या असण्याचा ,होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा ,स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन अविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल.

उद्दिष्टे :-

१) स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्व प्रस्थापित करणे .
२) स्त्रीवादाविषयी जाणीव-जागृती करणे.
३) स्त्री-ही एक माणूस आहे ही भावना प्रबळ करणे.
४) स्त्री पुरुषापेक्षा क्षमतेने मोठी आहे ,हे पटवून देणे.
५) स्त्री शक्तींचे महत्त्व पटवून देणे.

स्त्रीवादी साहित्य -

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडवू पाहणारी राजकीय जाणीव आहे.या स्त्रीवादी जाणीवेचा विवीध दृष्टीकोनातून भिन्न,भिन्न पातळ्यावरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो.उदारमतवादी, मार्क्सवादी ,समाजवादी,उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणालीमध्ये स्वतची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते, म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतातच परंतु त्यांच्यात अनेकदा परस्पर विरोधही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते ह्या भिन्न भिन्न स्त्रीवादी साहित्य पुरुषांच्या आधाराशिवाय

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमाइतकीच ,माणसासारखे जगण्याची भूक स्त्रीलाही असते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य.पुरुष प्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीवादी माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय.

पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६०च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद १९७५ नंतर रुजला,असे असले तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती असे मात्र नव्हते.व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची ,गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यांतून व्यक्तही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे,असे त्यांना वाटत होते,त्याला संघटीत चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते मात्र जे खाजगी आहे,ते राजकीय आहे हे भान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्वज्ञानाच उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव :-

जगभर प्रदीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे,त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला सांस्कृतिक लिंगभेदाचे रूप दिले.आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सततसंबंध रचला.या सतत संबधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले.स्त्रीचा स्वभाव, लक्षणे ,कार्यक्षेत्रे ,कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादले या गोष्टींची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होय.'स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही,तर ती घडविली जाते.हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोव्हारचे विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्त्वाचे प्रमेय आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे ,ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुष रचित स्त्रीत्वचा कल्पनेला नकार देणे ,ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था ,तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे ही स्त्रीवादी जाणिवेची अंतिम अवस्था होय. या अवस्थामधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे ,हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे.स्त्रीवादी जाणीवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर ,वेगवेगळ्या कालखंडात आढळून येतात.

स्त्रियांच्या साहित्यातील वेगळेपण शोधून त्यांची चिकित्सा करण्याचे कार्य गेल्या काही वर्षात स्त्रीवादी समीक्षकांनी केले आहे. स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले चित्रण ,स्त्रियांचे खास वेगळे अनुभव व विषय यांचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून दर्शन घडविणारे साहित्य,स्त्रीच्या स्त्रीत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे ,स्वत्वाच्या जाणीवेने केलेले आत्मप्रकटीकरण व आत्मशोध ह्या स्त्रीवादी साहित्याच्या वेगवेगळ्या दिशा आहेत.स्त्रीवादी समीक्षा ही अशा अनेक दिशीय,बहुजिनसी स्वरूपाच्या स्त्रीवादी साहित्याचे विवेचन-विश्लेषण करून त्यातील स्वत्वाचा , वेगळेपणाचा शोध घेऊ पहाते.

स्त्रीवादी साहित्य व स्त्रीवादी समीक्षा हे प्रकार स्त्रीमुक्ती चळवळीतून उदयाला आले. सिमॉन द बोव्हारने लिहिलेल्या 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथापासून स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झाला,असे मानले जाते.स्त्रीवादी साहित्यात एक अभिजात ग्रंथ म्हणून तो मान्यता पावला आहे. शास्वत स्त्रीत्व ही पूर्वग्रहदुषित संकल्पना समाज जीवनातून हद्दपार करण्यासाठी तिने या प्रबंधातून बौद्धिक व भावनिक पातळीवर

Scanned with OKEN Scanner

युक्तिवाद मांडले. पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेत व पुरुषी मूल्यांच्या चौकटीत स्त्रीही पुरुषाशी अनेक नात्यांनी आखडून ठेवली जाते. त्यात ही पुरुष हा मुख्य व स्त्री ही दुय्यम असा विषम भाव आहे. स्त्री-पुरुषातील ही विषमता जीवशास्त्रीय वा दैवी नसून ती संस्कृती निर्मित आहे. दोघांत इतर कुठलाही भेद नसताना केवळ नैसर्गिक शारीरिक रचनेतील भेदामुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले. तिला स्वतःच्या मुल्यांची निर्मिती करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर जन्मतःच कोणी 'स्त्री' असत नाही तर स्त्रीत्व हे समाजाने, संस्कृतीने घडविले असते – अशा आशयाचे सिमॉन द बोव्हारचे विधान संस्कृती निर्मित स्त्री-पुरुषभेदावर स्त्रीच्या दुय्यम स्थानावर अचूक शरसंधान करणारे आहे. अर्थातच स्त्री-पुरुष शरीरभेद इथे नाकारायचा नाही. परंतु स्त्री-देहाबरोबरच तिचा लाजाळूपणा, विनयशीलता, नाजुकपणा, भावना प्रधानता, मातृभाव, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे तिला बहाल केले जाणारे गुण हे जन्मजात असतात, हे येथे नाकारावयाचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीत्वावर लादलेले असतात. तेव्हा जैविक लिंग भेद म्हणजे सांस्कृतिक लिंगभेद नव्हे, हे या स्त्रीवादी भूमिकेने स्पष्ट केले. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी चळवळीला एक सखोल तत्वज्ञानात्मक परिणाम लाभले.

पाश्च्यात देशात १९व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य प्रभावीपणे जोम धरू लागले. शार्लट गिलमन ही स्त्रीवादी लेखिका, व्याख्याती व सिद्धांतकार ह्या काळात जगभर नावाजली गेली. 'विमेन अँड इकॉनॉमिक्स' ह्या तिच्या विख्यात ग्रंथात तिने स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनावर व स्वातंत्र्यावर विशेष भर दिला. स्त्रीच्या लैंगिकतेला व मातृत्वाला जास्त प्राधान्य दिले गेल्याने तिच्या सामाजिक व आर्थिक क्षमताना हानी पोहोचली आहे. आणि आर्थिक स्वावलंबन हेच तिला खरे स्वातंत्र्य मिळवून देईल, असे आग्रही प्रतिपादन त्या काळात तिने केले. स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात तिची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे 'द यलो वॉलपेपर' ही तिची अत्यंत गाजलेली लघुकथा. तिची ही कथा आणि व्हर्जिनिया वुल्फचा 'ए रूम ऑफ वन्स ओन' हा निबंध म्हणजे स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. स्त्री वा पुरुष असण्यातील निरर्थकता दाखवून, सांकेतिक व साचेबद्ध व्यक्तित्वाच्या समाजमान्य संकल्पना नाकारणारे हे लेखन बंडखोरीचा आदय अविष्कार घडविणारे आहे.

अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षिका ॲलन शोवॉल्टर हिने स्त्रीवादी समीक्षेचे प्रारंभिक अवस्थेतील आद्य प्रारूप विकसित केले. इंग्रजी वाङ्मयातील उपेक्षित स्त्रीलेखिका शोधून काढून त्यांना समीक्षेतून न्याय दिला. १८व्या शतकातील ब्रिटीश स्त्री कादंबरीकारांच्या लेखनातून तिला जे तीन प्रवाह दृष्टोत्पतीस आले. त्यांचे तिने तीन टप्प्यात वर्गीकरण केले. केवळ स्त्रियांनी केलेले लेखन पुरुषसत्ताक समाजात गौणत्व स्वीकारून जगणाऱ्या स्त्रियांनी त्याबद्दल राजकीय भूमिका न घेता केलेले लेखन आणि पुरुषसत्ताक वा लिंगवादी समाज व विचार सरणी यांच्या विरुद्ध ठाम राजकीय दृष्टीकोन स्वीकारून स्त्रियांनी केलेले लेखन असे या तीन टप्प्यांचे स्वरूप तिने विशद केले. स्त्रियांच्या लेखनाचा असा वेगळा स्वतंत्र विचार करणाऱ्या समीक्षेला ॲलन शोवॉल्टरने गायनोसेट्रीक फेमिनिस्ट क्रिटीसिझम व समीक्षकाला गायनेक्रिटीक असे म्हटले आहे. स्त्रीवादी समीक्षेचा 'वाचाकस्त्री' असा वेगळा घटकही तिने मानला आहे. स्त्रीवादी भूमिकेतून स्त्रियांच्या लेखन

Scanned with OKEN Scanner

परंपरेचा इतिहास सिद्ध करण्याचे जे प्रयत्न झाले, त्यातून एक स्त्रीकेंद्र साहित्यप्रवाह निर्माण करून. स्त्रियांमध्ये भगिनीभाव निर्माण करून, पुरुषप्रधान संरचनेला हादरवून टाकण्याचा हा राजकीय प्रयत्न आहे.

सँड्रा गिल्बर्ट व सुसान ग्युबर यांनी 'द मॅड वूमन इन द अॅटिक : द वूमन रायटर अँड द नाईनटीथ सेंचुरी लिटररी इमॅजीनेशन' या ग्रंथात १९ व्या शतकातील लेखिकांच्या साहित्याचे विश्लेषण करून स्त्रीवादी काव्यशास्त्राची मांडणी करणारे विवेचन केले. पुरुषांनी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये दडपशाही करून स्त्रियांची मुस्कट दाबी केली आहे. या पुरुषी अत्याचाराला स्त्रियांकडून विविध प्रकारच्या प्रतिक्रिया मिळाल्या आहेत. या प्रतिक्रिया व त्यामागची मानसिक प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी तार्किक अनुबंध तयार करणे, हे स्त्रीवादी काव्यशास्त्राचे प्रमुख उद्दिष्ट या लेखिकांनी मानले. गिल्बर्ट व ग्युबर यांना इंग्रजी लेखिकांच्या साहित्य कृतीत दबलेल्या रागाचा स्फोट करणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा बऱ्याच आढळल्या मॅडवूमन म्हणजे विद्रोह करणारी, उद्वेगाने सर्व उध्वस्त करायला निघालेली स्त्री. पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत उपेक्षित व एकाकी अवस्थेत जगणाऱ्या व शेवटी संतप्त होऊन स्वतःलाच घेणाऱ्या स्त्रिया ही मॅड वुमनची रूपे केवळ स्त्रीवादी साहित्यातच दिसतात, असे गिल्बर्ट-ग्युबर यांचे प्रतिपादन आहे.

लेखिका बनू पाहणाऱ्या स्त्रीला १९व्या शतकातील पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान समाज चौकटीमध्ये वेडसर मानले जाई, असा त्यांचा दावा होता. पाश्च्यात देशात स्त्री-मुक्ती चळवळ वेगाने फोफावली व तिचाच एक भाग असलेली स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा वेगवेगळ्या अंगोपांगावर भर देत विकास पावली. उदा. इंग्रजी स्त्रीवादी समीक्षेने स्त्रियांच्या शोषणावर भर देऊन मार्क्सवादी दृष्टीकोन स्वीकारला. फ्रेंच स्त्रीवादी समीक्षेने विरचनावादी पद्धती स्वीकारून मुख्यत्वे भाषिक अंगाने स्त्रीवादी साहित्याचा वेध घेतला. तसेच मानसशास्त्रीय भूमिकेतून स्त्रीवादी साहित्यातून प्रकटनाऱ्या स्त्रीच्या मानसिक कोंडमाऱ्याचे परवेशतेचे विश्लेषण केले. अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षेने पाठ चिकित्सक पद्धतीवर भर देऊन स्त्रियांच्या वाङ्मयीन आविष्कारांचा शोध घेतला. हे सर्व प्रकार स्त्री साहित्याचा स्त्रीवादी भूमिकेतून अभ्यास करणारे आहेत. केट मिले, बेट्टी फ्रेडीन, जर्मन ग्रीअर या लेखिकांनी समाजातील सांस्कृतिक घटकांची अन्वयार्थ लावून समकालीन सामाजिक स्थितीतील स्त्रियांच्या सांस्कृतिक कुचंबनेचा व दडपणुकीचा अर्थस्पष्ट केला. पुरुषप्रधान व पित्तृसत्ताक व्यवस्थेचे त्यामागचे राजकारण स्पष्ट केले आणि ही पुरुषी सांस्कृतिक दडपशाही नष्ट करण्यासाठी स्त्रीवादी समीक्षेची आवशक्यता प्रतिपादन केली.

इंग्लंडमध्ये मेरी वूलस्टोन क्राफ्ट हिने 'थॉट्स ऑन द एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स' आणि 'अ व्हिंडिकेशन ऑफ द राईट्स ऑफ विमेन' ही पुस्तके तसेच 'मेरी: अ फिक्शन' ही कादंबरी लिहून शैक्षणिक व सामाजिक पातळीवर स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व प्रतिपादन केले. मेरी वूलस्टोन क्राफ्ट पासून बेटी फ्रीडन पर्यंतच्या स्त्रीवादी चळवळीच्या मागण्यांना उदारमतवादी बैठक आहे. बट्टी फ्रिडनचे 'फेमिनिनमिस्टीक' हे पुस्तक नव्या स्त्रीवादी चळवळीसाठी पायाभूत मानले जाते. १९७० सालापर्यंत ही चळवळ स्थिरावली. केट मिलेटच्या 'सेक्शुअल पॅलिटिक्स' या पुस्तकात मान्यवर पुरुष लेखकांच्या साहित्य कृतीतून स्त्रीप्रतिमांचे साचेबद्ध, सांकेतिक चित्रण कसे केले जाते, ह्याचे धारदार विश्लेषण केले आहे. हे पुस्तक जहाल स्त्रीवादी

Scanned with OKEN Scanner

विचारसरणीचा प्रारंभिक बिंदू मानले जाते. जर्मन ग्रीअरचे 'द फिमेल यूनक'हे पुस्तकही सामाजिक सांस्कृतिक स्त्रीवादी समिक्षेच्या संदर्भात महत्त्वाचे मानले जाते.

स्त्रीवादी फ्रेंच लेखिका जुलिया क्रीस्तोवा (१९४१) हिच्या मते बाई किंवा स्त्री या शब्दाची रूढ व्याख्या स्वीकारणे आणि आपण बाई किंवा पुरुष आहोत हे मान्य करणे ,ह्यातच एक प्रकारची अर्थशून्य विसंगती आहे. स्त्रियांचे स्थान परीघावर असते,अशी मांडणी पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्था उलथवून टाकण्याचे प्रयत्न करणारे साहित्यच स्त्रीवादी साहित्य मानले पाहिजे अशी टोकाची आग्रही भूमिका घेतली जाते.क्रीस्तेववादी विचार सरणीनुसार अस्मिता व अस्मितेचे राजकारण हे संशयास्पद आहे. मूलतः बाईपणा व त्यातून लिहिले गेलेले साहित्य असे काही नसतेच. क्रीस्तेवान मुलाच्या भाषापूर्व अवस्थेत आईवर पूर्णपणे निर्भर असण्याच्या टप्प्याला सेमेऑटिक भाषा आणि नंतरच्या समाजात तो मिसळल्यानंतरच्या टप्प्याला सिबॉलिक व्यक्त भाषा अशा संज्ञा वापरल्या आहेत. या संकल्पना तिने व्यक्तिमत्वाशी जोडल्या आहेत. थोडक्यात समाजातील माणसांशी जुळवून घ्यायची समाजाच्या नीतीनियमांची भाषा सिबॉलिक तर स्त्रीची एक स्वतंत्र व्यक्ती म्हणून स्वतःच्या मनाची, शरीराची भाषा ही सेमेअॅटिक अशा प्रकारचे भाषिक प्रतिमान क्रिस्तेवाने स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात सुचवले आहे व या दोन्ही भाषांचा समन्वय स्त्रीवादी साहित्यात साधला जावा, अशी अपेक्षा व्यक्त केली आहे.

स्त्री जातीपर झालेल्या जुलुमाच्या कारणांची मीमांसा करताना व स्त्रीवरील अन्यायाचा परिहार करण्याचे उपाय सुचविताना स्त्रीवादी विचारवंतांनी विविध दृष्टीकोन स्वीकारले आहेत, त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणीचे विविध प्रवाह निर्माण झाले. यातील काही प्रमुख प्रवाह असे उदार मतवादी स्त्रीवाद, जहाल स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, आणि कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद ह्या विविध स्त्रीवादी प्रवाहांचे प्रतिबिंब स्त्रीवादी साहित्य व समीक्षेत वेळोवेळी उमटले आहे. आज पाश्च्यात देशांतील स्त्रिया कलावंत म्हणून आपल्या बाईपणातून वेगळे शहाणपण आत्मशक्ती गवसल्याचा दावा करीत आहेत. त्यात कृष्णवंशीय स्त्रियांच्या लेखनाने फार मोलाची भर घातली आहे.

भारतातील स्त्री-लेखनाची परंपरा जाणीवपूर्वक एकत्र आणून ,भारतीय स्त्रियांच्या लेखनाचा इतिहास निर्माण करण्याची स्त्रीवादी प्रयत्न विमेन रायटिंग इन इंडिया ६०० बी.सी.टू द प्रेझेंट खंड १ व २ या ग्रंथाने केला. विविध कालखंडातील स्त्रियांनी लिहिलेले तेरा भारतीय भाषांतील १४० साहित्यिक वेचे त्यात आहेत. त्यातून अगदी बुद्धकालीन थेरीगाथा पासून भक्तीकाळातील स्त्रियांचे लेखन ,आधुनिक काळातील स्त्रियांची चरित्रे ,आत्मचरित्र व वर्तमानकालीन बंडखोर लेखन एकत्र सापडते. प्रस्थापित पुरुष प्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रतिकार करणारे वा ती उलथवून टाकण्याची शक्यता व शक्ती दाखवून देणारे विपुल व वैविध्यपूर्ण स्त्री-साहित्य भारतीय भाषांमध्ये दिसते.

स्त्रीवादी - मराठी साहित्य :-

मराठी साहित्यात साधारणतः १९६० नंतरच्या दशकात स्त्रीवादी साहित्य जाणीव पूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि ७०-८० व नंतरच्या दशकातही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य,कथा,कादंबरी अशा प्रकारात जोमाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वीही स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन

Scanned with OKEN Scanner

काळापासून मौखिक वा लिखित स्वरुपात होत होती,असे दिसून येते. स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापर्यंत जाऊन पोहचते. स्त्री आपल्याशीच किंवा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून 'बाई असण्याचा' ,'बाईपणाचा' अर्थ व्यक्त करीत आली आहे. मराठी लोकगीतात हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत एकू येतो. अन्याय,बंधने,शिक्षा,दंड ,तक्रार ,शोषण,पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक ,सततची अवहेलना व उपेक्षा ,इजा,आपल्याकडून चूक घडेल का ह्याची स्त्रीला वाटणारी धास्ती इत्यादी स्त्रियांच्या अनुभव विश्वाच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाड्मयातून शब्दांकित केलेली दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाड्मय स्त्रीवाद समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकला आहे. मराठीत तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इत्यादी लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री-पुरुष विषमतेचे, पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यातून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दु:खे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुषतुलना' ह्या ग्रंथात पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणाविरुद्ध लिहून, स्त्रीपोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. विभावरी शिरुरकर यांच्या लिखाणातही पुरुषांकडून स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'भरली घागर' कवितेत स्त्री-पुरुष भेदावर भाष्य आहे. तर स्मृतिचित्रेमध्ये विनोदाच्या, उपरोधाच्या अंगाने स्त्री-पुरुष विषमेचे चित्रण आहे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडूलकर, नीरजा यांच्या कथा-कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. कमल देसाईच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यक यांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. आशा बघे यांची 'भूमी' ही कादंबरी तसेच प्रिया तेंडूलकरांच्या कथा यांचे मूल्यमापन भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून करता येते. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा द्वितीय स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या लिखाणात मुक्त जीवन पद्धतीचा बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहातील एक प्रमुख व महत्वाच्या कवियत्री व कथाकार असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू यांनी वास्तववादी चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहे.

साठोत्तरी कालखंडात १९७०-८० च्या दशकात व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रियांच्या आत्मकथानांनी स्त्रीवादी साहित्यात

Scanned with OKEN Scanner

मोलाची भर घातली आहे. उदा. सुनिता देशपांडे यांचे 'आहे मनोहर तरी' कमल पाध्ये यांचे 'बंध अनुबंध' ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा दस्तऐवज आहे. बेबी कांबळे 'जिणे आमचे', कुमुद पवाडे -'अंतःस्फोट', शांताबाई कांबळे -'माज्या जलमाची चित्तरकथा' उर्मिला पवार -'आयदान', सिंदुधुताई सपकाळ – 'मी वनवासी' इत्यादीचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाज शास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहेत.

निष्कर्ष : –

स्त्री-पुरुष नातेसंबंधांचे चित्रण हे वास्तवातील त्यांच्या नात्यातील स्वरूपा प्रमाणे आहे. जोपर्यंत स्त्रियांचा वापर केवळ एक वस्तू म्हणून होतो, जोपर्यंत तिच्याकडे एक व्यक्ती म्हणून बघितल जात नाही, नात्यात तणाव आहेत तोपर्यंत साहित्यात तसचं चित्रण येणार.

खर तर स्त्री हिच स्त्रीची शत्रू असलेली मोठ्या प्रमाणात दिसते. समाजातील स्त्रीचे नाते संबंध बघितले तर आज शिक्षण घेऊनही २१व्या शतकातही सासू-सून, नणंद-भावजय, जाऊ-जाऊ ही नाती भांडतानाच दिसतात. या नात्यात मैत्री होणे, जिव्हाळा येणे गरजेचे आहे. स्त्रीने प्रथम स्वतःला ओळखून दुसऱ्या स्त्रीला समजून घेतले पाहिजे. या नात्यातील दरी जेव्हा संपेल तेव्हाच स्त्रीवाद प्रगती करेल. आज स्त्रीने इतरांशी स्पर्धा करण्यापेक्षा स्वतःशीच स्पर्धा केली पाहिजे. स्वतःच अस्तित्व ओळखून शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. स्त्रीने स्वतःला प्रामाणिकपणे ओळखणे हीच आज खरी गरज आहे. स्त्रीवादामध्ये देखील हेच अपेक्षित असलेले दिसते.

संदर्भ साहित्य :-

१) स्त्रीजन्माची वाटचाल– भागवत विदयुत
२) स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन – वरखडे मंगला
३) स्त्रीवादी कादंबऱ्या – सारडा शंकर
४) भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद – नाईक शोभा
५) स्त्री मुक्ती आंदोलन स्त्रीवाद स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा

मराठी विभाग.
Rdesai

प्राचार्य
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण
मु.पो. खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग.

Impact Factor-7.675 (SJIF)
ISSUE No-(CCCXVIII) 318 (D)

ISSN-2278-9308
September-2021

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refreed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

Thoughts and Works of Dr. Babasaheb Ambedkar

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director

Editor
Dr. Pramod S. Meshram
I/c Principal

B Aadhar

This Journal is indexed in :
- Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
- Cosmos Impact Factor (CIF)
- International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit To : www.aadharsocial.com

Aadhar Publications

Scanned with CamScanner

0021-21

Scanned with OKEN Scanner

	डॉ. सखाराम शावोरे	
37	'घर्डई' कांदबरीतील आंबेडकरी विचार डॉ. संजय शामराव पाटोळे	172
38	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कामगार विषय विचार व कार्य संताजी महादेव गावकरे	176
39	ध्यागपुरुष डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि त्यांची पत्रकारिता श्री. संतोष मारुती जेंडे	179
40	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचा भारतीय साहित्यावरील प्रभाव प्रा. डॉ. शरद खांडेभराड	183
41	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर प्रणित स्त्री मुक्ती लढा आणि भटक्या विमुक्त जाती जमातीतील स्त्रीया - एक अवलोकन प्रा. सौ. शेख. एस. एम	187
42	स्त्री उद्धारक डॉ भीमरावरामजी आंबेडकर प्रा.बाजुळगे शिवराज पुरुषोत्तम	193
43	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांची प्रेरक पत्रकारिता डॉ.शोभा डहाळे	200
44	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कृषीविषयक धोरण आणि कृषी संपन्न संपन्नतेसाठी मांडलेल्या उपायोजना डॉ.सीताराम म्हस्के	204
45	'उत्थानगुंफा'तून प्रतिबिंबित झालेले आंबेडकरी तत्वज्ञान डॉ.उषा सोरते	211
46	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर व समतेसाठीचे सत्याग्रह डॉ. उत्तम छाजू राठोड	217
47	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शिक्षणविषयक विचार व कार्य डॉ. वैभवी प्रकाश देहूकर	222
48	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे शैक्षणिक कार्य : एक चिकित्सक अभ्यास' डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	228
49	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि हिंदू कोड बील प्रा.डॉ. व्ही. जी.भास्कर	232
50	डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर व कामगार सुधारणा प्रा.डॉ.शारदा गोविंदराव बंडे	235
51	दलित वंचितांच्या शिक्षणाविषयी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांची भूमिका डॉ. सतीश कामत	238
52	राष्ट्रनिर्माण में डॉ. बाबा साहब आंबेडकर की भूमिका डॉ. संतोष रायबोले	241
53	महार वतन बील - डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा समाजशास्त्रीय व अर्थशास्त्रीय दृष्टिकोन डॉ. सरवदे संघमित्रा विठ्ठलराव	246
54	डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन व कार्य प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई	250

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO, 318 (CCCXVIII) D
ISSN : 2278-9308
September, 2021

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा महिलाविषयक दृष्टीकोन व कार्य

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण .रा.-प्रियदर्शनी वसाहत नंबर -२
,राजापूर.ता.-राजापूर जि.-रत्नागिरी.
पिन कोड -४१६७०२ फोन नंबर- ७४४७८०४५७५ / ७५२२९८८०१३

उद्दिष्ट्ये :-

१) एक थोर व्यक्ती म्हणून बाबासाहेबांना समजून घेणे.

२) स्त्रियांविषयीचे डॉ. आंबेडकरांचे विचार पटवून देणे.

३) डॉ. आंबेडकरांचा समाजातील दुर्लक्षित व्यक्तींना दिलेला संदेश किती महत्वाचा आहे हे पटवून देणे.

४) डॉ. आंबेडकरांचे महिलांविषयीचे कार्य समजून घेणे.

प्रस्तावना -

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्री मुक्तीचे पक्के समर्थक होते. त्यांच्यावर तथागत गौतम बुद्धांच्या शिकवणुकीचा आणि महात्मा जोतीबा फुलेंच्या कार्याचा प्रभाव होता. बाबासाहेबांच्या मते बुद्ध हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होते. त्यांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मूल्यमापन त्या समाजातल्या स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे, या वरून करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक असल्याची त्यांची आग्रही भूमिका होती. ही समग्र प्रगती केवळ पुरुषांचीच नव्हे, तर स्त्रियांची देखील होणे गरजेचे आहे. हे भान त्यांना विद्यार्थी दशेत आले होते. ते स्त्री शिक्षणाचे पुरस्कर्ते होते. औरंगाबादला त्यांनी मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली. त्या ठिकाणी मुलींनाही प्रवेश दिला. अखिल भारतीय अस्पृश्य महिला परिषद, नागपूर, १९४२ - खान कामगार स्त्रीला-प्रसूती भत्ता, कोळसा खाणीत काम करणाऱ्या स्त्रीकामगारांना पुरुषांइतकीच मजुरी, बहुपत्नीत्वाच्या प्रथेला पायबंद, मजूर व कष्टकरी स्त्रियांसाठी २१ दिवसांची किरकोळ रजा, एका महिन्याची हक्काची रजा, दुखापत झाल्यावर निवृत्ती वेतनाची तरतूद या सारख्या महत्वाच्या निर्णयांचा उल्लेख करायला हवा. कामगार किंवा नोकरी करणाऱ्या स्त्रीला प्रसूती रजा मिळवून देणारे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे जगातील पहिले व्यक्ती आहेत. भारतानंतरच अनेक वर्षांनी इतर देशातील महिलांना प्रसूती रजा मंजूर झाल्या आहेत.

बाबासाहेबांनी १९४७ मध्ये कायदेमंत्री असताना हिंदू संहिता विधेयक अर्थात हिंदू कोडबिलाचा प्रस्ताव लोकसभेत मांडला. अस्पृश्यतेचे उच्चाटन, लग्नसंबंधातील स्त्री-पुरुष समानता, स्त्रियांना काडीमोड घेण्याचा अधिकार, वारसहक्कांचे लाभ स्त्रियांनाही घेण्याची तरतूद या तत्वांचा यात समावेश होतो. संविधानात आर्थिक प्रश्नांवर समान अधिकारांची तत्वे समाविष्ट करून अपेक्षित परिणाम होणार नाही तर त्यासाठी हिंदू संहितेमध्ये सुधारणा करण्याची गरज आहे, असे त्यांचे मत होते. जातीय अन्याय आणि स्त्रियांवर होणारे अन्याय यामागची मुळ कारणे एकमेकांमध्ये गुंतलेली आहेत, या विषयी बाबासाहेब ठाम होते. घटनेला समांतर अशी परिपूर्ण हिंदू संहिता असावी, अशी त्यांची इच्छा होती, पण तसे होऊ शकले नाही. ज्या मतदानाच्या अधिकारासाठी युरोप मधल्या स्त्रियांना संघर्ष करावा लागला तो अधिकार भारतीय स्त्रियांना मागताच बाबासाहेबांनी दिला. त्यांनी कुटुंबाचे योग्य नियोजन स्त्रीयांशीच निगडीत असल्याची स्पष्ट भूमिका घेतलेली दिसते. भारतात प्राचीन काळापासून पुरुषप्रधान संस्कृती रूढ होती व

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor -(SJIF) -7.675, Issue NO. 318 (CCCXVIII) D
ISSN : 2278-9308
September, 2021

समाजात स्त्रियांना दुय्यम स्थान होते. हिंदू कोड बिल (हिंदू संहिता विधेयक) हे स्त्रियांच्या सशक्तीकरणासाठी एक पूल होते.

भारत स्वातंत्र झाला तेव्हा हिंदू समाजात पुरुष आणि महिलांना घटस्फोटाचा अधिकार नव्हता, पुरुषांना एकापेक्षा अधिक लग्न करण्याचे स्वातंत्र्य होते. परंतु विधवा दुसरे लग्न करू शकत नव्हती. विधवांना संपत्तीपासून सुद्धा वंचित ठेवण्यात आले होते. (२८०) हिंदू कोड बील प्रथमत: १ ऑगस्ट १९४६ रोजी संसदेत मांडले गेले परंतु त्यावर कोणतीही संमती झाली नाही. नंतर ११ एप्रिल १९४७ रोजी संविधान सभेत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी ते पुन्हा मांडले. या बिलाने हिंदू धर्मात त्याकाळी असलेल्या कुप्रथांना दूर केले. त्या प्रथांचे वर्णन पुढीलप्रमाणे, हिंदू धर्मातील "मिताक्षर" - (दायभाग आणि मिताक्षर या संस्कृत ग्रंथात वारसा हक्काबद्दल मांडणी आहे.) नुसार वारसा हक्काने संपत्ती मुलांकडेच हस्तांतरण होत असे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी हिंदू कोड बीलात सर्वसामान्य महिलांसोबतच विधवा व तिच्या मुलींना देखील समाविष्ट केले . याचा अर्थ हिंदू कोड बिलातून त्यांनी मुलींना मुलांबरोबरीचा वारसा हक्काचा दर्जा मिळवून दिला. हिंदू दायभाग कायद्यानुसार महिलांना तिच्या पतीच्या संपत्ती विकता येत नसे. अर्थात ती पुढे पतीच्या भावांकडे अथवा मुलांकडे हक्काने जात असे. यावर हिंदू कोड बिलात अधिकार प्रदान करण्यात आला. हिंदू धर्मात त्याकाळी असलेल्या आणखी एका कुप्रथेनुसार दत्तक घेतलेल्या मुलाला संपत्तीचा अधिकार नसे, तो अधिकार प्रदान करण्याचा हक्क हिंदू कोड बिलात मांडला. हिंदू कोड बिलात बहुपत्नीत्व प्रथेला मज्जाव करून एक पत्नीत्वाचा पुरस्कार केला. (२८१) संसदेच्या आत व बाहेर विद्रोहाचे वातावरण तयार झाले भारतीय स्वातंत्र्यनंतर जवाहर नेहरूंनी कायदेमंत्री डॉ. आंबेडकरावर हिंदू वैयक्तिक कायद्यात एक समान नागरी कायद्याच्या दृष्टीने पहिले पाउल म्हणून काम करण्याची जबाबदारी सोपवली डॉ. आंबेडकरांनी स्वतः एक समिती स्थापन केली. ज्यात ते समितीचे अध्यक्ष होते.

बाबासाहेबांनी इ.स. १९४७ पासून सतत ४ वर्षे १ महिना २६ दिवस काम करून हिंदू कोड बिल तयार केले होते. हे बिल संसदेत ५ फेब्रुवारी १९५१ रोजी मांडले. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भारतीय स्त्रियांना कायद्याने हक्क, दर्जा आणि प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचा प्रयत्न हिंदू कोड बिलाच्या माध्यमातून केला होता. हे बिल सात वेगवेगळ्या घटकांशी निगडीत कायद्याचे कलमात रुपांतर करू पाहणारे होते. हे सात घटक खालील प्रमाणे -

१) जी व्यक्ती मृत्युपत्र न करता मृत पावली असेल अशा मृत व्यक्तीच्या मालमत्तेच्या हक्कांबाबत मृताचा वारसदार ठरविण्याचा अधिकार

२) पोटगी

३) विवाह

४) घटस्फोट

५) दत्तकविधान

या स्त्रियांच्या दृष्टीने महत्वाच्या असलेल्या विषयांवर संविधान सभेने जात धर्म किंवा लिंग भेद करून मानव प्राण्यात कायदा भेदभाव करणार नाही. न्यायाच्या तराजूत सर्वांना एकच मापात तोलले जाईल. अशी घोषणा केली. या पार्श्वभूमीवर हिंदू स्त्रियांना त्यांचे न्याय हक्क देण्यास विरोध झाला. (२८६)

शैक्षणिक जागृती -

आंबेडकरांच्या मते हजारो वर्षापासून शिक्षण नाकारलेल्या कनिष्ठ जातीमध्ये अज्ञान व निरक्षरता होती. यामुळे त्यांचे उच्च जाती हलक्या प्रतीची कामे स्वतः न करता कनिष्ट जातींना त्यांच्या या दयनीय स्थितीचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच आहे , याची जाणीव आंबेडकरांनी करून दिली. कनिष्ट जातीच्या लोकांनी त्यांच्या मुलांना शाळेत पाठवावे यासाठी आंबेडकरांनी त्यांना प्रोत्साहन दिले. या मुलांना शिष्यवृत्ती, गणवेश, भोजन व निवारा अशा

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

शिक्षा पुरविण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी आपल्या अनुयायांना "शिका, संघटीत व्हा आणि संघर्ष करा" असा संदेश दिला.

आंबेडकर हे उच्चविद्या भूषित शिक्षणतज्ञ होते. "शिक्षण हे वाघिणीचे दुध आहे, आणि जो ते प्राशन करेल तो वाघासारखा गुरगुरल्या शिवाय राहणार नाही" असे त्यांनी लिहिलेले आहे. प्राचीन हिंदू समाजातील जातीच्या नियमानुसार कनिष्ठ जातींना शिक्षण घेण्याचा हक्क नव्हता तर केवळ उच्च जातींना शिक्षणाचा अधिकार होता. त्यामुळे कनिष्ठ जातीची स्थिती जवळपास गुलामासारखीच झाली होती. शिक्षणामुळेच कनिष्ठ जातींची स्थिती सुधारेल असा विचार करून आंबेडकरांनी शैक्षणिक कार्य केली. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, राजनीतीतज्ञ, तत्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळींला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली, तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले. ते स्वतंत्र्य भारताचे पहिले कायदेमंत्री, भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुजीवक होते. त्यांना "आधुनिक जीवनाचे शिल्पकार' किंवा 'आधुनिक भारताचे निर्माते' असेही म्हणतात.

"राष्ट्रीय सन्मान" -

भारतरत्न

सन १९९० मध्ये आंबेडकरांना मरणोत्तर "भारतरत्न" हा देशाच्या सर्वोच्च नागरी पुरस्कार प्रदान करण्यात आला. आंबेडकरांना भारतरत्न देण्याचे भारत सरकारने एप्रिल १९९० च्या पहिल्या आठवड्यात जाहीर केले आणि १४ एप्रिल १९९० रोजी त्यांना मरणोत्तर भारतरत्न या पुरस्काराने गौरवले गेले. डॉ. आंबेडकरांना दिलेला भारतरत्न पुरस्कार भारताचे राष्ट्रपती रामस्वामी वेंकटरमण यांचे हस्ते डॉ. सविता आंबेडकर यांनी स्वीकारला १४ एप्रिल १९९० हा त्यांचा शताब्धी जयंती दिन होता.

डॉक्टर ऑफ लॉ (एल.एल डी) ही सन्माननीय पदवी ५ जून १९५२ रोजी अमेरिकेतील कोलंबिया विद्यापीठाने प्रदान केली. 'भारतीय राजघटनेचे शिल्पकार मंत्रिमंडळाचे सदस्य आणि राज्य सभेचे सदस्य, भारताच्या प्रमुख नागरिकांपैकी एक, एक महान समाजसुधारक आणि मानवी हक्कांचा शूर समर्थक असे कोलंबिया विद्यापीठाने त्यांना दिलेल्या मानपत्रात संबोधण्यात आले. डॉक्टर ऑफ लिटरेचर (डी.लिट.) ही सन्माननीय पदवी १२ जानेवारी १९५३ रोजी तेलंगणा राज्यातील हैद्राबादमधील उस्मानिया विद्यापीठाने प्रदान केली.

बौद्ध उपाध्या :-

भारतीय बौद्धविशेषतः नवयानी अनुयायी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांना "बौद्धीसत्व" व "मैत्रेय" मानतात. इ.स.१९५५ मध्ये काठमांडू, नेपाळ येथे झालेल्या जागतिक बौद्ध परिषदेत सहभागी बौद्ध भिक्खुनी त्यांना 'बौद्धीसत्व' ही उपाधी प्रदान केली. त्यानंतर दलाई लामा एकदा डॉ. आंबेडकरांना भेटले असता दलाई लामांनी सुद्धा त्यांना "बौद्धीसत्व" संबोधले होते.

टपाल तिकिटे -

भारतीय टपालने इ.स.१९६६, १९७३, १९९१, २००१ आणि २०१३ मध्ये आंबेडकरांच्या जन्मदिनानिमित्त त्यांची टपाल तिकिटे काढली होती. या शिवाय इ.स. २००९, २०१५, २०१६ व २०१७ मध्ये त्यांना अन्य टपाल तिकिटांवर चित्रित केले गेले आहे.

नाणे -

इ.स.१९९० मध्ये, भारत सरकारने आंबेडकरांची १०० वी जयंती साजरी करण्याकरिता त्यांच्या सन्मानार्थ रु. १ चे नाणे काढले होते. आंबेडकरांची १२५ व्या जयंती च्या निमित्ताने रु. १० आणि १२५ ची २०१५ मध्ये काढले गेले होते. या सर्व नाण्यांवर आंबेडकरांचे चित्र कोरलेले होते.

तैलचित्रे -

मंत्रालय (महाराष्ट्र) मंत्रालयाच्या इमारतीत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तैलचित्र व त्या सोबत संविधान प्रास्ताविकेचे अनावरण ९ सप्टेंबर २०१९ रोजी तत्कालीन मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांच्या हस्ते करण्यात आले हे तैलचित्र रमेश कांबळी यांनी साकारले होते.

द कोलंबियन्स अहेड ऑफ देअर टाईम्स इ.स.२००४ मध्ये आपल्या स्थापनेला २५० वर्षे पूर्ण झाली त्या निमित्ताने कोलंबिया विद्यापीठाने आपल्या विद्यापीठात आजपर्यंत शिकलेल्या सर्वांत बुद्धिमान अशा शंभर सर्वोत्तम विद्यार्थ्यांची 'द कोलंबियन्स अहेड ऑफ देअर टाईम' नावाने एक यादी प्रसिद्ध केली आहे. ज्यात 'भीमराव आंबेडकर' हे नाव पहिल्या स्थानावर होते. या वेळी विद्यापीठाने आंबेडकरांचा उल्लेख "आधुनिक भारताचा निर्माता" असा केला होता. "विश्वविख्यात कोलंबिया विद्यापीठाच्या ४५० वर्षांच्या इतिहासात डॉ. आंबेडकर यांच्याइतका अत्यंत विद्वान विद्यार्थी एकही नव्हता" असे खुद्द विद्यापीठाच्या कुलगुरूंनी मला प्रत्यक्ष सांगितल्याचे आनंद मुणगेकर यांनी म्हटले.

गुगल डूडल -

गुगलने १४ एप्रिल २०१५ रोजी आपले मुखपृष्ठ डूडलच्या माध्यमातून आंबेडकरांचा १२४ वा जन्मदिवस साजरा केला होता. हे डूडल भारत, अर्जेंटीना, चिली, आयर्लंड, पेरू, पोलंड, स्वीडन आणि युनायटेड किंगडम या देशांमध्ये चित्रित करण्यात आले होते.

ट्वीटर इमोजी -

इ.स.२०१७ मध्ये १२६ व्या आंबेडकर जयंतीनिमित्त ट्वीटरकडून खास इमोजी तयार करून आंबेडकरांना अभिवादन करण्यात आले.

समर्पित विशेष दिवस -

महाराष्ट्रात आंबेडकरांची जयंती "ज्ञानदिन" म्हणून साजरी केली जाते. आंबेडकरांना "ज्ञानाचे प्रतिक" मानले जाते. महाराष्ट्र शासनाने इ.स.२०१७ मध्ये आंबेडकर जयंती "ज्ञान दिवस" म्हणून साजरा करण्याचा निर्णय घेतला.

७ नोव्हेंबर हा आंबेडकरांचा शाळा प्रवेश दिवस महाराष्ट्रामध्ये "विद्यार्थी दिन" म्हणून साजरा केला जातो. महाराष्ट्र शासनाने हा निर्णय २७ ऑक्टोबर २०१७ रोजी घेतला. आंबेडकर हे आदर्श विद्यार्थी होते. ते विद्वान असूनही त्यांनी स्वतःला आजन्म विद्यार्थी मानले. या दिवशी राज्यातील सर्व शाळा आणि कनिष्ठ महाविद्यालयात आंबेडकरांच्या विविध पैलूंवर अनेक कार्यक्रम आयोजित केले जातात.

आंबेडकरांच्या सन्मानार्थ भारतीय संविधान दिन २६ नोव्हेंबर रोजी साजरा केला जातो. भारत सरकारने आंबेडकरांचे १२५ वे जयंती वर्ष साजरे केले जात असताना त्यांना एक प्रकारची श्रद्धांजली वाहण्यासाठी २६ नोव्हेंबर २०१५ रोजी पहिला अधिकृत संविधान दिन साजरा केला जातो. महाराष्ट्रशासनाच्या सामान्य प्रशासन विभागाने २४ नोव्हेंबर २००८ ला आदेश काढून २६ नोव्हेंबर हा दिवस संविधान दिन म्हणून साजरा करण्याचे घोषित केले होते. आंबेडकरांच्या सन्मानार्थ ५ जुलै हा दिवस लॉयर्स डे म्हणून साजरा केला जातो. आंबेडकरांनी २५ डिसेंबर १९२७ रोजी "मनुस्मृती" या ग्रंथाचे जाहीरपणे दहन केले. त्यामुळे २५ डिसेंबर हा दिवस "मनुस्मृती दहन दिन" म्हणून पाळला जातो. आंबेडकरांनी विजयादशमीच्या दिवशी १४ ऑक्टोबर १९५६ रोजी नागपूर येथे "बौद्ध धर्म" स्वीकारला होता. तसेच लाखो लोकांना बौद्ध धर्माची दीक्षा दिली होती. त्यांच्या या कृतीमुळे बौद्ध धर्माचे प्रवर्तन झाले. त्यामुळे १४ ऑक्टोबर हा दिवस धम्मचक्र प्रवर्तन दिन म्हणून साजरा केला जातो. आंबेडकरांनी २०मार्च १९२७ रोजी महाडचा सत्याग्रह केला होता. त्यामुळे २० मार्च हा दिन सामाजिक सबलीकरण दिन म्हणून साजरा केला जातो.

सारांश -

डॉ. भीमराव रामजी आंबेडकर हे भारतीय न्यायशास्त्रज्ञ, अर्थशास्त्रज्ञ, राजनीतीतज्ञ, तत्वज्ञ आणि समाजसुधारक होते. त्यांनी दलित बौद्ध चळवळीला प्रेरणा दिली आणि अस्पृश्य लोकांविरुद्ध होणारा सामाजिक भेदभाव नष्ट करण्यासाठी चळवळ उभारली. तसेच महिलांच्या आणि कामगारांच्या हक्कांचे समर्थन केले. स्वतंत्र भारताचे पहिले कायदेमंत्री भारतीय संविधानाचे शिल्पकार, भारतीय बौद्ध धर्माचे पुनरुज्जीवक होते. देशाच्या विविध क्षेत्रात त्यांनी दिलेल्या योगदानामुळे त्यांना "आधुनिक भारताचे शिल्पकार" म्हणतात .

आजच्या काळासाठी तरुणांनी आदर्श घ्यावे असेच व्यक्तीमत्व होते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर. आज अनेक तरुण परिस्थितीमुळे नाराज होतात पण कष्टाने, प्रयत्न यश खेचून आणता येते, हे आपण आंबेडकरांसारख्या नेत्याकडून शिकले पाहिजे. ज्या ज्या वेळी निराशा मनाला स्पर्श करेल त्या त्या वेळी आपण आंबेडकरांचे जीवन चरित्र डोळ्यासमोर आणले पाहिजे व "शिका, संघटीत व्हा व लढा" हा मंत्र कायमस्वरूपी ध्यानात आणला पाहिजे, व शिक्षण घेऊन आपण आपली प्रगती करू शकतो,हे नेहमीच लक्ष्यात ठेवले पाहिजे.आज खरी गरज आहे ती समाजातील अशा आदर्शांकडे युवकांनी पाहण्याची ,व त्यांच्याकडून काहीतरी घेण्याची .

संदर्भ :

१) आंबेडकर भारत - बागुल बाबुराव
२) डॉ.आंबेडकरांचे अंतरंग - द.न.गोखले
३) आंबेडकरवादी मराठी साहित्य - सबनीस श्रीपाल
४) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर -धनजय कीर
५) समाजशास्त्रज्ञ डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर - आगलावे प्रदीप
६) मनुस्मृती,स्त्रिया आणि डॉ.आंबेडकर -कांबळे सरोज
७) डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे चरित्र – शंकरराव खरात
८) इंटरनेट

2021-22

Bharati Vidyapeeth's

Dr. Patangrao Kadam Mahavidyalaya, Sangli

Fourth National Conference on

Recent Trends In Pure And Applied Sciences (RTPAS-2022)

21st and 22nd January 2022

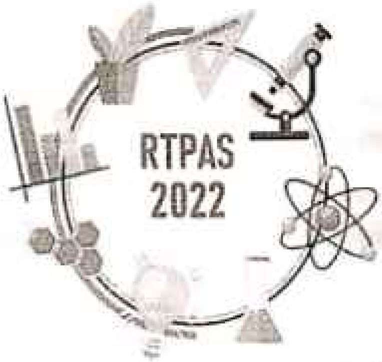

ISSN: 2454 6348 Doi: 10.26479/2022.0802.05

Special Issue

Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics, Pharmaceutical and Chemical Sciences

Chief Editor
Prin. Dr. D. G. Kanase

Associate Editors
• Dr. V. B. Awale • Dr. A. R. Supale
• Dr. D. P. Nade • Dr. M. J. Dhanavade

Scanned with OKEN Scanner

Index

Sr. No.	Title of the paper	Author	Page No.
1	Oxidation of benz and *m*-toluic acid hydrazides by thallium(iii) in acidic medium	Amit S. Varale	4-14
2	Liquid assisted grinding as environmentally benign protocol for synthesis of 6-amino-3-methyl-4-phenyl-1,4-dihydropyrano[2,3-*c*]pyrazole-5 carbonitrile derivatives as cystinyl amino peptidase inhibitors and antihypertensive agents.	P. R. Kharade	15-22
3	Studies on use of yttrium sulphide as the storage electrode in photoelectrochemical (pec) storage cell	U.K. Mohite	23-29
4	Study to understand the major stress related responses during the period of Covid -19 Pandemic lockdown by Student Stress Survey	Sheetal Bhopinder Singh Juneja	30-39
5	Phytochemical Potential of Medicinal Plants –Influential Immunity Boostersfor the Pandemic of Covid-19	A. P. Patil	40-54
6	Design, synthesis, characterization and biological evaluation of some new aryl-pyrazole based chalcones as anticancer agents.	U. B. Chougale	55-68
7	Review of Ethnofloristic diversity of Kharepatan village, Sindhudurg.	Prajyot S. Nalawade	69-80
8	Occurrence of Arbuscular Mycorrhizal Fungi and qualitative analysis of *Crozophora plicata* (Vahl)	N. B. Mane	81-87
9	Estimation of Phytoconstituents, Soil characterization and Isolation of Arbuscular Mycorrhizal fungi from *Curcuma longa* L.	N. B. Mane	88-94

Scanned with OKEN Scanner

Life Science Informatics Publications
Research Journal of Life Sciences, Bioinformatics, Pharmaceutical and Chemical Sciences
Journal Home page http://www.rjlbpcs.com/
RJLBPCS
ISSN 2454-6348
Doi: 10.26479/2022.0802.05

Review of Ethnofloristic diversity of Kharepatan village, Sindhudurg.

Prajyot S. Nalawade[1], Sharmin H. Kazi[1], Mangal A. Parab[1], Ruchi N. Teli[1], Kavita P. Amkar[1] and Pratik D. Natekar[2*]

1. Department of Botany, Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal. -Kankavali, Dist.-Sindhudurg, Maharashtra, India.

2. Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College, Ichalkaranji, Tal. -Hatkanangale, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, India.

Abstract:
Kharepatan village is a historically and commercially important village in Sindhudurg district. The area of village is compactly covered with semi evergreen forest. People used variety of plants for the medicinal purpose and on other hand fluctuating global environment is adversely affecting on plant treasure. Due to the lack of knowledge of medicinal properties of these plants, they are being neglected and overused. This study carries variable source of information for traditional medical experts and plant researchers. In this paper we have tried to enlist ethnofloristic diversity of Kharepatan village. Present investigation revealed that 71 Species of 70 Genera belonging from 46 families have been used as medicinal plants. Among this researchApocynaceae is more dominant family which comprises 8 genera & 8 species. In this point of view, we have try to document more medicinal plants with their medicinal properties from this village.

Keywords: Diversity, Ethnofloristic, Kharepatan, Medicinal plants, Survey.

***Corresponding Author:** Pratik D. Natekar, Department of Botany, Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College, Ichalkaranji, Tal. -Hatkanangale, Dist.-Kolhapur, Maharashtra, India.

1. Introduction

Sindhudurg is the last district on the southern coast of Maharashtra. Kharepatan was well known for its historical port and trade. This village is rich in nature and historical heritage, located at a distance of about 39 km from Kankavali tehsil. Kharepatan village is also known as the gateway of Sindhudurg district and national highway (NH-66) divided it into two large parts. Area of this village is 835 hectares and surrounded by mountains from all four sides. The village is endowed with natural beauty. Geological co-ordinates of Kharepatan are

Scanned with OKEN Scanner

$16^{0}55'69''$N, $73^{0}62'57''$E and altitude is 85 feet above sea level. The climate is hot and humid with an average temperature up to 30° C. This region experiences significant seasonal variations in rainfall [26].

The demand for medicinal plants is increasing day by day and this reflects the need to study and preserve diversity of medicinal plants [8]. It is cherished place for researchers and biologists as large number of medicinal plants, rare endemic plants and animals are found in this region [10]. Among the investigation so far we have registered the important families, number of the genera and species as well as medicinal importance of plants which are being used by the people of Kharepatan village. The study area is diverse with variety of plants and animals. Diversity of Western Ghats measures 4500 species of higher plants and about 2000 species are endemic to Western Ghats [7]. The combined topography and heavy rainfall helps to preserve its regional diversity. Therefore, it has become imperative to search, register medicinal plant and necessary to check their current status [15]. Local natural geographical constraints of Kharepatan provides unique favourable environment with regards to construct diversity of plants [14]. Sindhudurg is one of the popular mega diversity zones in Maharashtra [3], [19]. In this paper we mainly focus on traditional use of medicinal plants by native peoples. The study delivers a veritable source of information for traditional medical experts and plant researchers.

2. Materials and methods

The first step studies assessed by field surveys were carried out for exploration of the study area. Intensive and extensive field tours conducting during different seasons in study area. The second step of study followed by, collected plant specimen was recorded with scientific information and proceeding for identification. With the help of regional floras and related published literature, plants were properly identified such as [5], [9], [13], [17], [18], [22], [24], [25].The nomenclature of plant species collected was updated by using IPNI, Tropicos and The Plant List available on websites. The aim of field visiting method is to attempts more field information with respect to the local names of plants and their medicinal values. The obtained data was cross checked with accessible literature about these medicinal plants and their Ethnobotany [1], [2], [4], [6], [11], [12], [21].

(Table 1). Detailed List of Ethnofloristic survey in Kharepatan region

Sr. No.	Botanical Name	Local Name	Family	Part used	Medicinal Use	Reference
1	*Andrographis paniculata*	Bhuineem	Acanthaceae	Leaves, Stem	Fever, Antiseptic	[4], [12], [19]

	(Burm.f.) Nees					
2	*Barleriaprionitis* L.	Kate-Koranti	Acanthaceae	All plant parts	Strengthens Teeth, Toothache, joint pains, lung diseases, Fever,	[3], [6], [20]
3	*Justicia adhatoda* L.	Adulsa	Acanthaceae	Leaves, Bark	Cough, Other respiratory ailments like Asthma, Bronchitis	[6], [8], [21]
4	*Achyranthes aspera* L.	Aghada	Amaranthaceae	Root, Seed	Gynecological Disorders, Indigestion, Cough, Asthma, Anemia, Jaundice	[4], [3], [8]
5	*Centella asiatica* (L.) Urb.	EkpaniBramhi	Apiaceae	Leaves, Stem	Anti-ulcer genic, Anxiolytic	[11], [8], [20]
6	*Alstonia scholaris* (L.) R. Br.	Saptaparni	Apocynaceae	Leaves, bark	Anti-diabetic, Fever, Skin ulcers, Increasing lactation	[6], [19], [21]
7	*Catharanthus roseus* (L.) G. Don	Sadafuli	Apocynaceae	Leaves, Roots	Anti-diabetic	[4], [10], [19]
8	*Cynanchumannularium* (Roxb.) Liede&Khanum	Utran	Apocynaceae	Root	Anti-diabetic	[11], [14], [10]
9	*Gymnemasylvestre* (Retz.) R. Br. ex Sm	Bedkicha Pala, Gudmar	Apocynaceae	Leaves	Anti-diabetic, hypertension	[12], [14], [21]
10	*Hemidesmus indicus* (L.) R. Br.	Anantmul	Apocynaceae	Root	Digestive	[6], [19], [21]
11	*Holarrhena pubescens* Wall.	Kuda	Apocynaceae	Bark	Diarrhea	[1], [3], [11]

Scanned with OKEN Scanner

	ex G. Don					
12	*Plumeriarubra* L.	Chafa	Apocynaceae	Bark	Bark juice used on wound	[8], [12], [21]
13	*Rauvolfia serpentina* (L.) Benth. Ex Kurz	Sarpgandha	Apocynaceae	Root	Snake bites	[10], [14] [19]
14	*Asparagus racemosus* Willd.	Shatawari	Asparagaceae	Rhizome	Medicine for women, Infertility, Loss of Libido, Threatened Miscarriage	[4], [8], [20]
15	*Aloe vera* (L.) Burm. f.	Korphad	Asphodelaceae	Leaves	Skin Care, Ulcers, Burn Injuries, Acne, Jaundice	[1], [10], [21]
16	*Chromolaenacorymbosa* (Aubl.) R. M. King & H. Rob	Ranmodi	Asteraceae	Leaves	Antiseptic	[6], [8], [14]
17	*Eclipta prostrata* (L.) L.	Maka	Asteraceae	Leaves, Stem	Hair treatment, Skin diseases	[11], [14], [19]
18	*Elephantopus scaber* L.	Bhamburda	Asteraceae	Whole plant	Kidney stone	[3], [6], [14]
19	*Tridax procumbens* L.	Dagadi Pala	Asteraceae	Leaves	Wound healing, Kidney stone	[4], [11], [19]
20	*Heterophragma quadriloculare* (Roxb.) K. Schum.	Varas	Bignoniaceae	Leaves	Anti-diabetic, Skin Diseases	[10], [14], [20]
21	*Celastrus paniculatus* Willd.	Malkamni	Celastraceae	Seed, Bark	Animal Bite, Muscle Pain	[3], [8], [19]
22	*Garcinia indica* (Thouars) Choisy	Kokam	Clusiaceae	Leaves, Fruit	Digestive	[4], [12], [21]
23	*Gloriosa superba* L.	KalLavi	Colchicaceae	Tuber, Leaves	Abortifacient, Spleen complaints, sores	[8], [11], [14]

Scanned with OKEN Scanner

24	*Terminalia bellirica* (Gaertn.) Roxb.	Behda	Combretaceae	Fruit	Expectorant, Stomachic	[12], [19], [20]
25	*Terminalia chebula* Retz.	Hirda	Combretaceae	Fruit	Cough, Stomachic	[1], [4], [21]
26	*Hellenia speciosa* (J. Koenig) S. R. Dutta	Jungliaal	Costaceae	Rhizome	Burns, Constipation, Skin diseases, Hyperlipidemia, Obesity, Diabetes	[6], [12], [14]
27	*Cyperus rotundus* L.	Nagarmotha	Cyperaceae	Tuber	Diarrheal Pathogenesis, Fever, Diabetes, Solar Dermatitis	[1], [10], [21]
28	*Tacca leontopetaloides* (L.) Kuntze	Ransuran	Dioscoreaceae	Tuber	Body ache and Headache	[10], [12], [20]
29	*Dillenia pentagyna* Roxb.	Karmal	Dilleniaceae	Bark	Digestive	[4], [14], [19]
30	*Diospyros ferrea* (Willd.) Bakh.	Kaling	Ebenaceae	Fruits, Leaves, Stem	Antiseptic, Food	[6], [11], [20]
31	*Abrus precatorius* L.	Gunj	Fabaceae	Root, Leaves, Seeds	Skin disease, asthma, Stomatitis, Joint pains, Paralysis, Alopecia	[3], [11], [21]
32	*Cassia fistula* L.	Bahava	Fabaceae	Root, Fruit	Purgative, ulcers, wounds	[1], [8], [14]
33	*Clitoria ternatea* L.	Gokarn	Fabaceae	Leaves, Root	Nephron protective	[6], [20], [21]
34	*Mimosa pudica* L.	Lajalu	Fabaceae	Root	Insomnia, Inflammation	[1], [3], [11]
35	*Mucuna pruriens* (L.) DC.	Khajkuwali	Fabaceae	Leaves, Seeds	Deworming	[10], [14], [21]
36	*Pongamia pinnata* (L.) Pierre	Karanj	Fabaceae	Seeds	Treat wounds	[8], [12], [19]

Scanned with OKEN Scanner

37	Tamarindus indica L.	Chinch	Fabaceae	Fruits, Leaves	[illegible]	[illegible]
38	[illegible]	[illegible]	Lamiaceae	Leaves, Roots	[illegible]	[illegible]
39	[illegible]	[illegible]	Lamiaceae	Leaves, Flowers	[illegible]	[illegible]
40	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
41	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
42	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
43	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
44	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
45	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
46	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
47	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
48	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

					disorders, Bloody nose, Intestinal worms	.
49	*Tinospora cordifolia* (Willd.) Hook.f. & Thomson	Gulwel	Menispermaceae	Stem	Fever	[3], [[8], [20]
50	*Ficus racemosa* L.	Umber	Moraceae	Fruit, Latex	Food, Antiseptic	[11], [19], [21]
51	*Moringa oleifera* Lam.	Shevga	Moringaceae	Leaves	Reduces blood sugar level	[6], [8], [20]
52	*Ensete superbum* (Roxb.) Cheesman	Rankeli	Musaceae	Flower, Seed	Urinary disorder and Kidney stone	[4], [14], [19]
53	*Nyctanthes arbor tristis* L.	Parijatak	Oleaceae	Bark	Used on cold & cough, Stops bleeding gums	[11], [14], [20]
54	*Argemone mexicana* L.	PiwalaDhotra	Papaveraceae	Leaves, Seeds, Roots, Flowers	Analgesic, antispasmodic	[3], [12], [19]
55	*Passiflora foetida* L.	Jungli Krishna-Kamal	Passifloraceae	Root	Antiseptic	[1], [8], [14]
56	*Phyllanthus urinaria* L.	BhuiAvala	Phyllanthaceae	All parts	Gonorrhea, Anti-diabetic, Flu	[4], [11], [20]
57	*Piper nigrum* L.	Kali Miri	Piperaceae	Fruit	Rheumatism, Appetizer	[10], [12], [19]
58	*Plumbago zeylanica* L.	Chitrak	Plubaginaceae	Leaves, Root, Bark	Rheumatism, Piles, Scabies, Menstrual Disorders, Obesity, Skin diseases, Arthritis	[10], [19], [21]
59	*Cymbopogon*	GavatiChaha	Poaceae	Leaves	Fever,	[12], [14],

Scanned with OKEN Scanner

	citratus (DC.) Stapf				Stomach cramps	[21]
60	*Embelia tsjeriamcottam*(Roem. &Schult.) A.DC.	Wawding	Primulaceae	Bark, Root	Piles, Sore throat, Dyspepsia	[1], [8], [11]
61	*Ixora coccinea* L.	Pendgul	Rubiaceae	Bark	Muscles Growth	[6], [20], [21]
62	*Aegle marmelos* (L.) Corrêa	Bel	Rutaceae	Leaves, Bark, Roots	Reduces cold & cough, Dysentery and Diabetes, Sun strokes, anti-cancer	[4], [12], [20]
63	*Murraya koenigii* (L.) Spreng.	Kadipatta	Rutaceae	Leaves	Antioxidant	[1], [8], [11]
64	*Zanthoxylum rhetsa*(Roxb.) DC.	Tirphal	Rutaceae	Fruit	Stimulants, astringent	[4], [6], [19]
65	*Sapindus emarginatus*Vahl.	Ritha	Sapindaceae	Bark	Skin Diseases	[6], [20], [21]
66	*Manilkara kauki* (L.) Dubard	Bakuli	Sapotaceae	Bark, Seed, Flower, Fruit	Ulcers, Headache, Dental caries	[10], [12], [20]
67	*Smilax zeylanica* L.	Ghotwel	Smilacaceae	Leaves, Root	Antiseptic	[1], [8], [21]
68	*Solanum anguivi* Lam.	Chichardi	Solanaceae	Fruit	Digestive	[3], [11], [20]
69	*Lasiosiphon glaucus*Fresen.	Datpadi	Thymeleaceae	Leaves, Bark, Flower	Cancers, Sore throat, Wounds, Burns	[4], [10], [14]
70	*Leea indica* (Burm.f.) Merr.	Dinda	Vitaceae	Leaves	Antiseptic	[10], [8], [21]
71	*Curcuma pseudomontana* J. Graham	JungliHalad	Zingiberaceae	Rhizome	Ulcer, Antiseptic	[6],[19], [20]

3. Results and discussion

In the course of this survey, we recorded a total of 71 medicinal plants species belonging to 70 genus and 46 families. They were collected and identified (Table No.1) in the treatment of various ailments. For each species botanical name, family, local name, uses, parts used was

Scanned with OKEN Scanner

discussed in detail (Table 1). The peak cited plant family was Apocynaceae (08 species) followed by Fabaceae (7 species), Malvaceae (04 species), Asteraceae (04 species), Acanthaceae (03 species), Rutaceae (03 species), Combretaceae (03 species).The study area is dominated by the trees like *Terminaliabellirica* (Gaertn.) Roxb, *Terminaliachebula*Retz. *DilleniapentagynaRoxb.Pongamiapinnata* (L.) Pierre, *Tamarindusindica* L., *Strychnosnux-vomica* L., *Grewiatiliifolia*Vahl, *Zanthoxylumrhetsa* (Roxb.). Kharepatan is situated near to the Sukh riverbank and the area is densely covered by trees and shrubs. The river basin is dominated by species like *Ecliptaprostrata* (L.) L., *Cyperusrotundus* L., *Mimosapudica* L., *Thespesiapopulnea* (L.) Sol. ex Correa, *Phyllanthusurinaria* L.

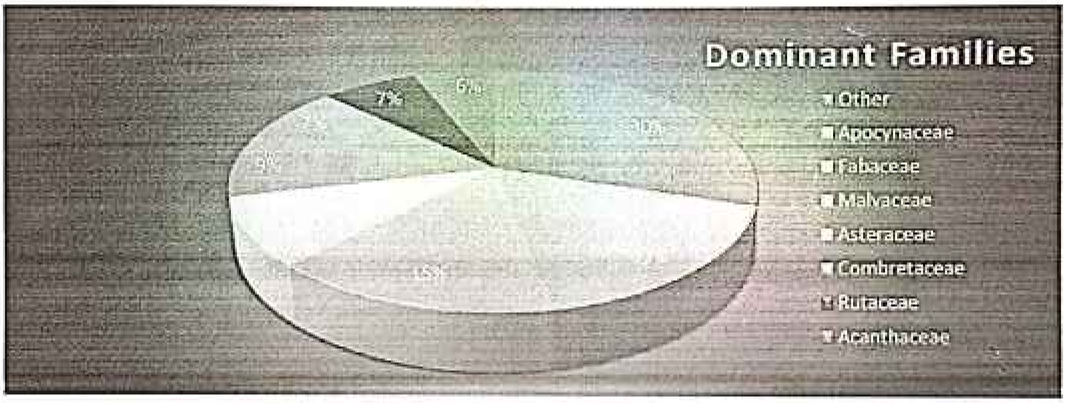

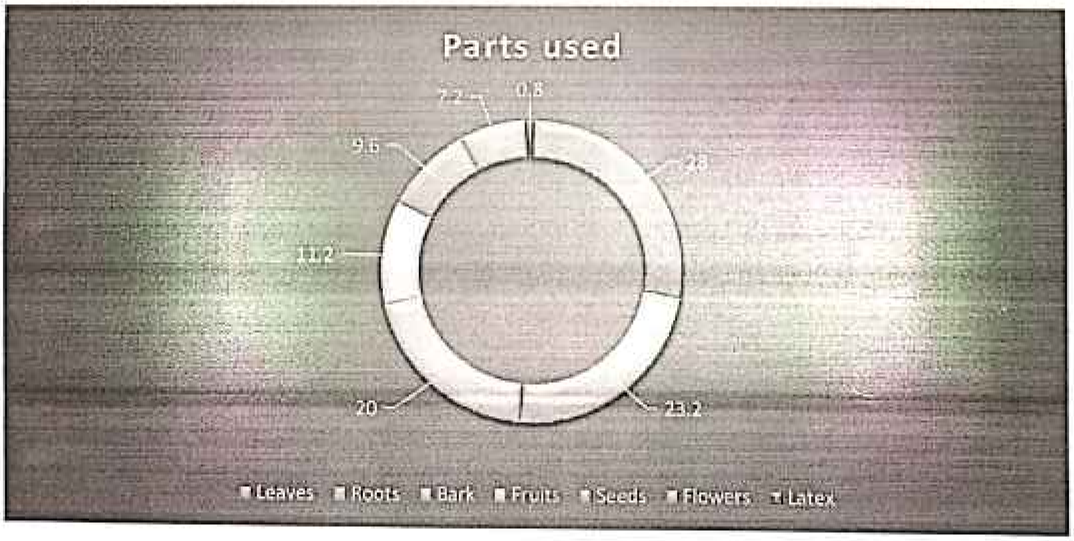

Scanned with OKEN Scanner

4. Conclusion

It was seen that some plants were used in day to day life as food, spice and fruit. Variety of plant parts being used for their medicinal properties such as bark, fruits, leaves, rhizome, root, seed and stem; in some cases, whole plants were used (Table 1). Leaf was the most widely used part for medicinal purpose. It was also seen that the availability of plants was decreasing at a startling rate. This observation also tells that habitat destruction, large scale cultivation of crop plants, over exploitation and environmental changes by human interference are the reason for decline the number of populations of medicinal plants and their diversity too [16]. This area is undergoing rapid urbanization and fragmentation of forest patches [20]. Therefore, these plants need serious conservation measures because of their medicinal importance in conventional healthcare [23].

Acknowledgement

Authors are thankful to Principal of Arts, Commerce & Science College Kharepatan, Tal. - Kankavali, Dist.- Sindhudurg and Dattajirao Kadam Arts, Science & Commerce College Ichalkaranji, Dist.-Kolhapur for library and laboratory facilities. PDN is personally thankful to the SARTHI Institute, Pune for financial assistance. We also thankful to the Mr. Satyajit Chavan (Engineer), Mr. Vaseem Sayyad, Mr. Prakash Shinde, Mr. Gajanan Vhankali, Mr. Tanaji Godade, Mrs. Rutuja Karle and Mr. Shrikrishna Ranade for valuable guidance.

References

1. Agharkar SP. Medicinal Plants of Bombay Presidency. Pbl," Scientific Publishers, Jodhpur. 1991;194-195.
2. Almeida SM. Flora of Sawantwadi. Scientific Publications, Jodhpur. 1990; Vol. 2.
3. Borate PP, Rao MS. An Ethnobotanical Study OfPinguli Village In Kudal Tehsil Of Sindhudurg Distrct Of Maharashtra. IJRBAT. 2018; 1:1-4.
4. Chopra RN, Nayar SL, Chopra IC. Glossary of Indian Medicinal Plants, New Delhi, Council of Scientific and Industrial Research. 1956.
5. Cooke T. The Flora of Presidency of Bombay. London reprinted ed., BSI Calcutta. 1901-1908; Vol. I and II.
6. Chopra IC, Verma BS. Supplement to the glossary of Indian medicinal plants, New Delhi, Council of Scientific and Industrial Research. 1968.
7. Daniel RJR. Taxonomic Uncertainties and Conservation Assessment of the Western Ghats, Current Science. 1997; 73(2):169-170.

Scanned with OKEN Scanner

भारतीय योद्धा

योगदान, युद्धनीति एवं सामरिक विचार

प्रो. (डॉ.) सी. बी. भांगे
देविदास विजय भोसले

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

10	छत्रपती शिवाजीः युद्ध नीति एवं सैन्य व्यवस्थापन *प्रा. सोनवणे जी.एन.*	75-81
11	योद्धा छत्रपती शिवाजी महाराज *प्रा. डॉ. राहुल एम. भोरे*	82-88
12	छत्रपती शिवाजी महाराज और गोरिल्ला युद्ध तंत्र *प्रा. डॉ के. एम. नागरगोजे*	89-92
13	कान्होजी एक वीर योद्धा *श्री मंगेश भगवंतराव कुलकर्णी*	93-99
14	सेनापती संताजी घोरपडे और गुरिला युध्द *प्रा. कदम मोतीराम विठ्ठलराव*	100-106
15	रानी ताराबाई *डॉ. प्रज्ञा एस. जुनघरे*	107-110
16	राजर्षि शाहू महाराज – सामाजिक परिवर्तन मे योगदान *कल्पना एस गोडघाटे*	111-116
17	राजे मल्हारराव होलकर *प्रा. डॉ. हाके महाविर रामजी*	117-123
18	पेशवा बाजीराव: एक अपराजित योद्धा *रोहित पाटीदार और डॉ मनोज पाटीदार*	124-130
19	अहिल्यादेवी होलकर की जीवनी *डॉ. प्रणव महावीर हाके एवं* *प्रा. डॉ. हाके महावीर रामजी*	131-136
20	अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान *प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई*	137-143

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

20

अहिल्याबाई होलकर का सामाजिक योगदान

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय
खारेपाटण, रा. राजापूर, जि. रत्नागिरी

प्रास्ताविक :–

अहिल्याबाई होलकर माणकोजी शिन्दे की लाडली कन्या थी। उनका जन्म 31 मई 1725 में हुआ था। वह इतिहास प्रसिध्द सुभेदार मल्हारराव होलकर के पुत्र खंडेराव की पत्नी थी। अहिल्याबाई मालवा साम्राज्य की राणी थी। उनका कार्यक्षेत्र अपेक्षाकृत था । उनका विवाह दस दूबारह वर्ष की आयु में हुआ था । उनतीस वर्ष की अवस्था में वह विधवा हो गयी। पती का स्वभाव चंचल और उग्र था। वह सब उन्होने सह लिया। फिर जब बयालीस तैंतालीस वर्ष की थी पुत्र मालेराव का देहांत हो गया। जब अहिल्याबाई कि आयु बासट वर्ष के लगभग थी, दैहित्रनथू चल बसा। चार वर्ष पिछे दामाद यशवंतराव फणसे न रहा और उनको पुत्री मुक्ताबाई सती हो गई। दूर के संबंधी तुकोजीराव के पुत्र मल्हारराव पर उनका प्रेम था। वह

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

सोचती थी कि आगे चलकर यही शासन, व्यवस्था, न्याय और प्रजारंजन की डोर संभाले गाय पर वह अंत तक उन्हे दुख देता रहा।

अहिल्याबाई ने अपने राज्य की सीमाओ के बाहर भारत के प्रसिद्ध तीर्थो ओर स्थानो मे मदिर बनवाए, घाट बनवाए, कुंओ का निर्माण किया, मार्ग बनवाए सुधरवाए भूखों के लिए अन्नछत्र खोले, प्यासों के लिए प्याऊ बिठलाए, मन्दिरो में विद्वानो की नियुक्ती शास्त्रो के मनन चिंतन और प्रवचन हेतु कि और आत्मप्रतिष्ठा के झुठे मोह का त्याग करके सदा न्याय करने का प्रयास करती रही, मरते दम तक वह उसी परपरा में थी जिसमे उनके समकालीन पूना के न्यायधीश रामशास्त्री थे और उनके बाद झांशी की राणी लक्ष्मी बाई हो गई। अपने जीवन काल में ही इन्हे जनता 'देवी' समझने और कहने लगे थे। इतना बडा व्यक्तित्व जनता ने अपनी आँखो देखा ही कहा था। जब चारो ओर गडबड मची हुई थी, शासन और व्यवस्था के नाम पर घोर अत्याचार हो रहे थे। प्रजाजन साधारण गृहस्थ, किसान, मजदूर अंत्यत हीन अवस्था में सिंसक रहे थे। उनका एकमात्र सहारा धर्म अंधविश्वासो, भय तकलिफ और रूढीयों की जकड में कसा जा रहा था। न्याय में न शक्ती रही थी, न विश्वास। ऐसे काल की उन विकट परीस्थीतीयो में अहिल्याबाई ने जो कुछ किया बहुत किया वह चिरस्मरणीय हे ।

इंदोर में प्रति वर्ष भाद्रपद कृष्ण–चतुदर्शी के दिन अहिल्योत्सव मनाया जाता है। अहिल्याबाई जब ६ महिने के लिए भारत यात्रा पर गई तो ग्राम उवदीके पीस, स्थित कसबे आकावल्या के पाटीदार को राजकाज सौंप गई, जो हमेशा वहाँ जाया करते थे । उनके राज्य देने कहा परंतु उन्होने सिर्फ यह माँगा कि महेश्वर में मेरे समाज के लोग यदि मुरदो को जलाने आये तो कपडा समेत जलाये

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

अहिल्याबाई का योगदान :–

अहिल्याबाई होलकर के मन्दिर निर्माण और अन्य धर्म कार्यों के महत्त्व के विषय में मतभेद है। इन कार्यो में अहिल्याबाई ने अंधाधुंद खर्च किया और सेना नये ढंग पर संगठीत नही की तुकोजी होलकर की सेना को उत्तरी अभियानो में अर्थ संकट सहना पडा, कही कही यह आरोप भी है। इन मन्दिरो को हिंदू धर्म की बाहरी चौकियाँ बतलाया है। तुकोजीराव होलकर के पास बारा लाख रुपये थे जब वह अहिल्याबाई से रुपयेकी मांग कर रहा था और संसार को दिखलाता था कि मै रुपये–पैसें से तंग हुँ। फिर उसमे अहिल्याबाई का दोष क्या था? हिंदूओ के लिए धर्म की भावना सबसे बडी प्रेरक शक्ती रही है, अहिल्याबाई ने उसी का उपयोग किया। तत्कालीन अंधविश्वासो और रुढियों का वर्णन उपन्यास में आया है।

अहिल्याबाई के संबंध में दो प्रकार की विचारधाराएँ रही है। एक में उनको देवी के अवतार की उपाधी दि गई है, दुसरी में उनके अतिउत्कृष्ट गुणों के साथ अंधविश्वास और रूढीओं के प्रति श्रध्दा का भी प्रकट किया है। वह अंधेरे में प्रकाश किरण के समान थी, जिसे अंधेरो बार–बार ग्रसने की चेष्टा करता रहा। अपने उत्कृष्ट विचारो एव नैतिक आचरण के चलते ही समाज में उन्हे देवी का दर्जा मिला।

मल्हारराव के भाई बंदो में तुकोजीराव होलकर एक विश्वासपात्र युवक थे। मल्हारराव ने उन्हे भी सदा अपने साथ में रखा था और राजकाज के लिए तैयार कर लिया था। अहिल्याबाई ने इन्हें अपना सेनापती बनाया। चौथ वसूल करने का कांम उन्हे सौंप दिया। वैसे तो उम्र में तुकोजीराव होलकर अहिल्याबाई से बडे थे, परंतु तुकोजी उन्हे अपनी माता ही मानते थे और राज्य का काम पुरी और सच्चाई के साथ करते थे । अहिल्याबाई का उन पर इतना प्रेम और विश्वास था कि वह भी उन्हे पुत्र जैसा मानती थी। राज्य के कागजो में जहाँ कही उनका उल्लेख आता है वहाँ तथा मुहरो में भी 'खंडोजीसुत तुकोजी होलकर' इस प्रकार कहा गया है।

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

अहिल्याबाई होलकर का देश में स्थान :-

समग्र भारत में अहिल्याबाई होलकर का नाम बहुत ही सम्मान के साथ लिया जाता है। इनके बारेमें अलग राज्यो की पाठ्य पुस्तको में अध्याय मौजूद है। चुंकि अहिल्याबाइ 'होलकर को एक ऐसी महारानी के रूप में जाना जाता है, जिन्होने भारत के अलग राज्यो में मानवता की भलाइ के लिए अनेक कार्य किए थे, इसलिए भारत सरकार तथा विभिन्न राज्यों की सरकार ने उनकी प्रतिमाएं बनवाई है और उनके नाम से कई ऐसी ही एक योजना उत्तराखंड सरकार की ओर से भी चलाई जा रही हे, जो अहिल्याबाई होलकर को पूर्ण सम्मान देतीहै । इस योजना का नाम 'अहिल्याबाई होलकर भेड बकरी विकास योजना' है। अहिल्याबाई होलकर के तहत उत्तराखंड के बेरोजगार, बीपीएल राशन कार्ड धारकों, महिलाओ और आर्थिक रूप से कमजोर लोगों को बकरी पालन युनिट के निर्माण के लिए भारी अनुदान राशि प्रदान की जाती है। लगभग १,००,००० रुपयों की इस युनिट के निर्माण के लिए सरकार की ओर से 91770 रुपये सरकारी सहायता के रूप में अहिल्या बाई होलकर के लाभार्थी को प्राप्त होते है।

अहिल्याबाई होलकर की मृत्यू :-

राज्य की चिंता का भार और उस पर प्राणों से भी प्यारे लोगों का वियोग, इस सारे शोक–भारको अहिल्याबाई का शरीर अधिक नही संभाल सका और 13 अगस्त सन 1795 को उनकी जीवन लीला समाप्त हुई। अहिल्यावाई के निधन के बाद महाराजा तुकोजीराव ने राज्य की शासन व्यवस्था को संभाला।

अहिल्याबाई होलकर का विचारधन :-

स्नान से देह शुद्धी, ध्यान से मनशुद्धी और दान से धन शुद्धी होती है। हमारी संस्कृती में त्याग और दान धर्म को बहुत बड़ा स्थान है। हमारी संस्कृती भोग पर नही त्याग पे आधारित है। हमारी संस्कृती में

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

त्याग और दान धर्म को बहुत बड़ा स्थान है। सब प्राणी मात्र में भगवान होता है इसलिए सभी प्राणिमात्रों की सेवा करना हमारा कर्तव्य है।

मनी लिया स्वप्न मराठी सतेका
बाँधा तोरण हजारो गडकिल्ले, मन्दिरो का
और बनाया नया हिंदोस्थान उसी का नाम है अहिल्याबाई"

स्कॉटलंड कि कवयित्री जोनो बेली ने अहिल्याबाई होलकर पर एक दीर्घ काव्य लिखा है।

"For thirty years her regin of peace,
The land in blessing did increase,
[And she was blessed by every tongue,
By stern and gentle] old and young"

सुप्रसिद्ध इतिहासकार और उस काल के पोलिटिक्स एजंट सर जॉन माल्कम लिखते है अहिल्याबाई होलकर एक असामान्य नारी थी। हर क्षण का वह सद्सदविवेक बुद्धी के साथ कर्तव्य निभाती थी। उनके चारित्र्य का विकास अद्वितीय है। दक्षिण भारत के प्रसिध्द विद्वान इतिहास तज्ञ रावबहादूर चिंतामणी विनायक। वैद्य ने अहिल्याबाई होलकर पर 'विविध ज्ञान विस्तार 'इस वर्तमान पत्र में लेख लिखा था।

कै. विष्णूशास्त्री चिपळूण करने अहिल्यादेवी चरित्र में लिखा है एक नारी होकर उन्हे सज–धजकर रहने का कभी भी प्रयास नही किया।

महेश्वर राजधानी जब हुई तब लोगों की रेल चल महेश्वर में शुरू हो गई। अहिल्यादेवी ने अपना पैसा खर्च करके नर्मदा में सुंदर घाट बनवाए। बैठनेके लिये चबुतरा बनवाया। नामवंत वैद्यकों को बुलाकर क्षयरोग पर संशोधन शुरु किया। संस्कृत पाठशाला शुरू की।

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

विचारवंत, कलावंत, लोगों को राजाश्रय मिल गया। लड़कियों की पाठशाला और नारी के शस्त्र शिक्षण यह काम उन्होंने ... पहले शुरू किया था। यह देखकर बहुत ही विस्मय होता है।

ग्रामीण भाग में न्याय, कुटिरोद्योग, दहेजबंदी शराबबंदी, ... अच्छे कार्यक्रम अहिल्या देवी ने प्रथम शुरू किए ... उनके आगे झुकने की इच्छा होती है। पेड़ काटने को उन्होंने ... विरोध किया। दहेज लेने वाले और देनेवाले लोगों को उन्होंने ... दी। प्रजाहित सबसे बड़ा है। यह ध्यान में रखकर वह अपनी ... हिफाजत करती थी। इसलिए ही प्रजा उनको अपनी माँ ... देती थी। विधवाओं को उन्होने उनका हक प्राप्त करके दिया। ... वक्त उनके राज्य में बडी लुटमार होती थी, अहिल्यादेवी ने ... कारनामे करने वाले लोगों को कडी से कडी सजा दी और ... राज्य में शांतता और सुव्यवस्था प्रस्तापित की। उन्होंने ३० बरस ... कार भार बडी कुशलतापूर्ण किया। अहिल्यादेवी ने कल्याणकारी ... का आदर्श सारी दुनिया के सामने रखा।

निष्कर्ष –

देवी अहिल्या विश्वविद्यालय भारत के मध्यप्रदेश प्रांत में स्थित इंदौर जिले में एक विश्वविद्यालय है। सन 1964 में स्थापित हुआ था। सन 1988 में देवी अहिल्याबाई होलकर की स्मृति में विश्व विद्यालय का नाम बदलकर देवी अहिल्या विश्वविद्यालय कर दिया गया। यह भारत का चौथा सबसे पुराना विश्वविद्यालय है।

राणी अहिल्या देवी प्रजा हितैषी थी। वह हर वक्त प्रजा का हित देखती थी। अपने प्रजा को कोई कष्ट न हो इसलिए वह सतर्क थी। प्रजा की कोई भी समस्या हो वो खुद उनके साथ चर्चा करके हल करती थी। जब तक प्रजा को न्याय नहीं मिलता तब तक वह चुप नही बैठती थी। वह हर वक्त प्रजा के हित के बारे में सोचती थी और प्रजा का कल्याण ही अपना कर्तव्य समझती थी।

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

अहिल्यादेवी जैसी राणी मिलना प्रजा अपना भाग्य समझती थी [illegible] और उनके प्रति सदैव आदर रखती थी। [illegible] इतना सोच समजकर निर्णय लेना बहुत कठीण था, [illegible] बारे में कम सोचकर वह प्रजा हित के बारे में अधिक ध्यान देती थी। प्रजा भी बिना हिचकते हुए उनके सामने आती थी और अपनी समस्या उन्हे बताती थी। राणी अहिल्या के प्रति लोगों के मन में बहुत ही आदर था क्यो की वैसी ही थी राणी अहिल्यादेवी आदरस्थान। राणी ने अपनी प्रजा में कभी भी भेदभाव नहीं किया। वह हर इंसान को न्याय देती थी। राणी के मन में कोई बडा या छोटा नहीं था इसलिए वह सभी को बराबर न्याय देती थी। अमीर या गरीब देखकर वह कभी भी न्याय नहीं देती थी। जिसका सच पक्ष था उसके पीछे वह कायम रहती थी। इसलिए प्रजा का राणी अहिल्या पर भरोसा था। ऐसी राणी मिलना प्रजा अपना भाग्य समझती थी और प्रजा के प्रति सदभावना रखना राणी अपना कर्तव्य समझती थी। धन्य वह राणी और धन्य उसकी प्रजा। राणी अहिल्यादेवी को मेरा विनम्र अभिवादन।

"राजयोगिनी सती अहिल्या होलकर कीराणी
अभी भी नर्मदा तटी लहरती उसकी यश की गाणी"

टिपण्णीयाँ :–

1. जोशी गोविन्दराम केशवराम (1910)अहिल्याबाई होलकर
2. श्री सरदेसाई–History of the Marathas
3. आजमी, जमशेद (11नवबर 2018)'भेडबकरी पालन उत्तराखंड

संदर्भ स्त्रोत:–

1. मल्हार विषयक घटना के आधार
2. इतिहासाची साधने में, पत्र क्र. 260-ता-08/12/1789
3. तुकोजी का पत्र अहिल्याबाई को क्र. 168 ता-05/05/7790
4. होळकरांची कैफियत–सरदेसाई
5. रणरागिणी अहिल्यादेवी दृमाने उज्ज्वलकुमार
6. शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्रीजीवन – देशमुख शारदा
7. कर्मयोगी देवी अहिल्याबाई होळकर – शेविका

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

आम्ही भारतीय नागरिक

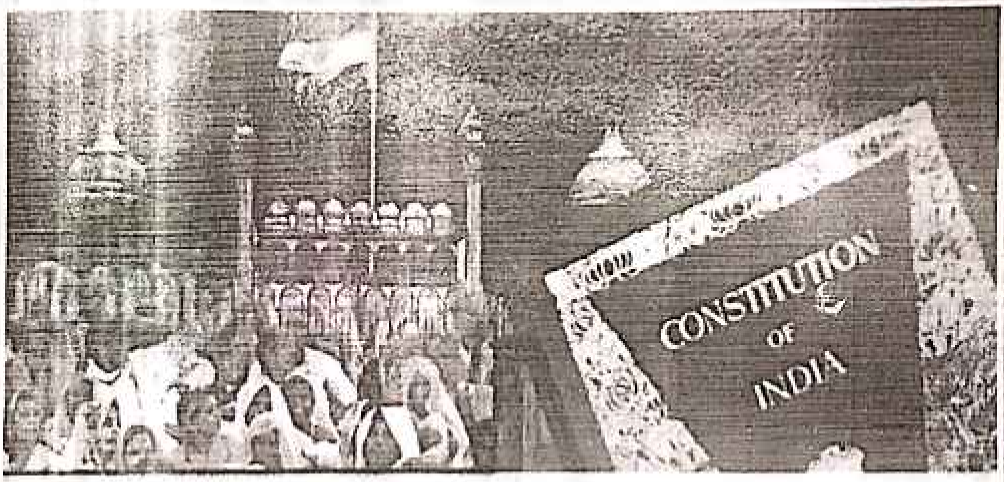

We The People of India

21-22

संपादक

डॉ. संदीप भी. डोंगरे

2021 - 2022

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

24	भारतीय नागरिकत्व आणि नागरिकांच्या मुलभूत हक्कांचे स्वरूप **प्रा.महेश सुकदेव बिऱ्हाडे**	177
25	भारतीय नागरिकांच्या राजकीय सहभागाचे महत्व **प्रा. कठरे धनाजी नारायण**	186
26	भारतातील भाषेची समस्या **प्रा.सौ.रश्मी रमेश देसाई**	191

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

हिंदी ही देशाची राष्ट्रीय भाषा होऊ शकते. देशातील बहुसंख्यांना, राज्यांना ही भाषा अवगत आहे. दक्षिण भारतातील तरुण देखील ही भाषा समजू शकतात. बॉलीवूड चित्रपटांमार्फत हिंदी भाषेची साक्षरता दक्षिण भारतात वाढीस लागत आहे. तसेच, लाखोंच्या संख्येने उत्तर भारतीय हे दक्षिण भारतात व्यवसाय व उद्योगधंद्यात काम करत आहेत. त्यामुळे मागील ५०-७० वर्षांपूर्वी हिंदी साक्षरता बाबतीत दक्षिण भारतात होती तितकी दरी आज आढळून येत नाही. तसेच जागतिकीकरणाच्या प्रतिक्रियेमुळे आणि तंत्रज्ञानातील क्रांतीमुळे ही दरी भविष्यात अजून कमी होईल यात शंका नाही.

देशभरात एक भाषा अवलंबल्यास अनेक समस्या समूळ नष्ट होऊ शकतात. विद्यार्थ्यांमधील भाषिक न्यूनगंड देखील कमी होईल, अभ्यासाचे विषय समजण्यास मदत होईल व विषयाची आवड निर्माण होईल. भारतात असलेली आर्थिक विषमता विध्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती देऊन, आर्थिक सहाय्य व शिक्षणात आरक्षण पुरवून नष्ट करता येऊ शकते, परंतु त्याने भाषिक दरी मिटवता येणार नाही. शिष्यवृत्ती देऊन, अर्थसहाय्य करून देखील भाषेअभावी विध्यार्थी शिक्षण क्षेत्रात सकारात्मक कामगिरी करू शकत नाही, ही भारतातील वस्तुस्थिती आहे. एक भाषा अवलंबिल्याने विध्यार्थ्यांना देण्यात आलेली शिष्यवृत्ती, आरक्षण आणि सर्वात महत्वाचे म्हणजे विध्यार्थ्यांच्या तरुण वयातील व जीवनातील अमुल्य वेळ याची देखील बचत मोठ्या प्रमाणावर करता येईल.

आजही भारतात ६०% जनता ही खेड्यात राहते. अधिकाधिक विद्यार्थी हे खेड्यात आढळून येतात. हे विध्यार्थी बड्या कंपन्या, अनेक सरकारी उच्च पदस्थ नोक-या , इतकेच काय, तर भारतीय सैन्यात सुद्धा सक्षमपणे उत्तरे देऊन करीयरच्या संधी मिळवू शकत नाहीत. भाषेअभावी, ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमधील सुप्त कलागुण शासनाच्या व समाजाच्या मुख्य प्रवाहात येता येत नाहीत. याचा मुख्य फटका हा विद्यार्थ्यांना तर बसतोच, पण तितकाच तो शासनाला देखील बसतो. चांगल्या गुणांनी युक्त तसेच प्रामाणिक असणाऱ्या, गावात राहणाऱ्या विद्यार्थ्यांचा सरकारला फायदा होत नाही, म्हणून येणाऱ्या काळात एक भाषा धोरणावर सरकारने लक्ष देऊन त्याची अंमल बजावणी करण्यावर भर देणे नितांत गरजेचे आहे.सध्या जागतिकीकरणाच्या जगात भाषिक एकात्मता निर्माण करणे अतिशय गरजेचे आहे. भारत स्वतंत्र होऊन ७५ वर्षानंतर देखील आपण हा विषय मार्गी लावू शकलेलो नाही. चीन सारख्या महाकाय देशात देखील अनेक स्थानिक बोली भाषा होत्या व आहेत, परंतु १९४९मधील कम्युनिस्ट क्रांतीनंतर देशभरात केवळ एकाच भाषेचा(मंदारीन) वापर होईल असा निर्णय घेण्यात आला. दक्षिण कोरिया, जपान, व इतर युरोपातील राष्ट्रे देखील एका भाषेला प्राधान्य देतात .

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

तरी ,भविष्यात भारताला सक्षम बनविण्याच्या वाटचालीत आपल्या भाषेविषयक धोरणात आमुलाग्र व कठोर बदल करणे गरजेचे आहे.प्रत्येक राष्ट्राची एक राष्ट्रिय व तीन भारतीय भाषा असणे त्या देशाच्या उन्नतीसाठी अत्यावश्यक आहे. जोपर्यंत देशात भाषिकएकसंधता येत नाही, तोपर्यंत देश एकवटणे असंभवाचा आणण अशक्यप्राय आहे.

सध्या भारतातील खेड्यात संभाषणासाठी स्थानिक भाषा व ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर होतो. भाषावार प्रांत रचनेप्रमाणे राज्य सरकारचा शासकीय कारभारासाठी स्थानिक भाषांचावापर,व केंद्रात सरकारच्या व्यावहारिक शासकीय भाषा म्हणून हिंदी व इंग्रजीचा वापर ही बाब गोंधळ उडविणारी आहे. याचा फटका शिक्षण , विद्यार्थी ,कामगार,सरकारी कार्यालये इत्यादी अशा अनेक घटकांना बसतो ही वस्तुस्थिती आहे.

भारतातील शिक्षणक्षेत्र व तरूण देखील यात भरडले जात आहेत. भारतीय खेडेगावात आजही मोठ्या संख्येने स्थानिक भाषेत अध्ययन होते.व भविष्यात या तरुणांना शहरात नोकरीची संधी मिळविण्यासाठी मोठा फटका सहन करावा लागतो.तसेच बड्या कंपन्यामध्येही ,शिक्षणक्षेत्रात इंग्रजीचा वापर हेही आज काळाची गरज झालेली आहे,अथवा आपणच ती करून ठेवली आहे.या वास्तवाशी जुळवून घेण्यास कित्येक तरुणअपयशी ठरत आहेत,आणि त्यांच्यात नैराश्याचे प्रमाण वाढत आहे.अश्या परिस्थितीत नागरिकांमध्ये कोणत्या भाषेची निवड करावी हा प्रश्नच पडतो. प्रत्येक राज्यात स्थानिक भाषेतील शाळांना विध्यार्थ्यांकडून व पालकांकडून अल्प प्रतिसाद मिळत आहे. महाराष्ट्रात देखील मराठी माध्यमाच्या शाळा बंद पडत आहेत. याला कुठेतरी केंद्र सरकारचे धोरण कारणीभूत आहे. केंद्रात,शिक्षणक्षेत्रात ,व्यावहारिक परिसरात इंग्रजीचा वापर होतो.,यामुळे ग्रामीण व स्थानिक भाषेतून शिक्षण घेतलेल्यांची पूर्णपणे धांदल उडते. ह्या सगळ्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी 'एक राष्ट्र एक भाषा' हे धोरण असणे अपरिहार्य आहे.

आज इंग्रजी भाषेतील शिक्षण झालेले अनेक तरुण आत्मविश्वासाने करीयर करत आहेत,हा गट'आहे रे' वर्गात मोडतो. याउलट ,स्थानिक भाषेतील शिक्षण झालेले व ग्रामीण भागातील बहुतेक तरुण आजही भाषिक न्यूनगंडाने वावरत आहेत, त्यामुळे हा वर्ग एका अर्थी 'नाही रे' या गटात मोडतो. केंद्र सरकारने जर सगळ्या राज्यांच्या लोकप्रतीनिधींच्या संमतीने देशभरात 'एक भाषा' धोरण अवलंबिले व सगळे शासकीय कारभार, शिक्षण याच भाषेतून चालतील अशी सोय केली, तर नक्कीच मोठ्या प्रमाणावर भाषिक 'आहे रे' व 'नाही रे' यांच्यातील दरी कमी होण्यास मदत होईल.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

तरी ,भविष्यात भारताला सक्षम बनविण्याच्या वाटचालीत आपल्या भाषेविषयक धोरणात आमूलाग्र व कठोर बदल करणे गरजेचे आहे.प्रत्येक राष्ट्राची एक राष्ट्रिय व तीन [illegible] भाषा असणे त्या देशाच्या उन्नतीसाठी अत्यावश्यक आहे. जोपर्यंत देशात भाषिकएकसंधता येत नाही, तोपर्यंत देश एकत्री [illegible] आपण [illegible] आहे.

सध्या भारतातील खेड्यात संभाषणासाठी स्थानिक भाषा व ग्रामीण बोलीभाषेचा वापर होतो. भाषावार प्रांत रचनेप्रमाणे राज्य सरकारचा शासकीय कारभारासाठी स्थानिक भाषांचावापर,व केंद्रात सरकारच्या व्यावहारिक शासकीय भाषा म्हणून हिंदी व इंग्रजीचा वापर ही बाब गोंधळ उडविणारी आहे. याचा फटका शिक्षण , विद्यार्थी ,कामगार,सरकारी कार्यालये इत्यादी अशा अनेक घटकांना बसतो ही वस्तुस्थिती आहे.

भारतातील शिक्षणक्षेत्र व तरूण देखील यात भरडले जात आहेत. भारतीय खेडेगावात आजही मोठ्या संख्येने स्थानिक भाषेत अध्ययन होते.व भविष्यात या तरुणांना शहरात नोकरीची संधी मिळविण्यासाठी मोठा फटका सहन करावा लागतो.तसेच बड्या कंपन्यामध्येही ,शिक्षणक्षेत्रात इंग्रजीचा वापर हेही आज काळाची गरज झालेली आहे,अथवा आपणच ती करून ठेवली आहे.या वास्तवाशी जुळवून घेण्यास कित्येक तरुणअपयशी ठरत आहेत,आणि त्यांच्यात नैराश्याचे प्रमाण वाढत आहे.अश्या परिस्थितीत नागरिकांमध्ये कोणत्या भाषेची निवड करावी हा प्रश्न पडतो. प्रत्येक राज्यात स्थानिक भाषेतील शाळांना विध्यार्थ्यांकडून व पालकांकडून अल्प प्रतिसाद मिळत आहे. महाराष्ट्रात देखील मराठी माध्यमाच्या शाळा बंद पडत आहेत. याला कुठेतरी केंद्र सरकारचे धोरण कारणीभूत आहे. केंद्रात,शिक्षणक्षेत्रात ,व्यावहारिक परिसरात इंग्रजीचा वापर होतो.,यामुळे ग्रामीण व स्थानिक भाषेतून शिक्षण घेतलेल्यांची पूर्णपणे धांदल उडते. ह्या सगळ्या परिस्थितीतून मार्ग काढण्यासाठी 'एक राष्ट्र एक भाषा' हे धोरण असणे अपरिहार्य आहे.

आज इंग्रजी भाषेतील शिक्षण झालेले अनेक तरुण आत्मविश्वासाने करीयर करत आहेत,हा गट'आहे रे' वर्गात मोडतो. याउलट ,स्थानिक भाषेतील शिक्षण झालेले व ग्रामीण भागातील बहुतेक तरुण आजही भाषिक न्यूनगंडाने वावरत आहेत, त्यामुळे हा वर्ग एका अर्थी 'नाही रे' या गटात मोडतो. केंद्र सरकारने जर सगळ्या राज्यांच्या लोकप्रतीनिधींच्या संमतीने देशभरात 'एक भाषा' धोरण अवलंबिले व सगळे शासकीय कारभार, शिक्षण याच भाषेतून चालतील अशी सोय केली, तर नक्कीच मोठ्या प्रमाणावर भाषिक 'आहे रे' व 'नाही रे' यांच्यातील दरी कमी होण्यास मदत होईल.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

३.प्रत्येक घटकाची भाषा निरनिराळी झाली तर सर्वांना एकमेकांशी संबंध ठेवण्यास व केंद्रीय राज्याची म्हणून एक भाषा हवीच. त्याशिवाय बाहेरच्या जगाशी राजकीय संबंध ठेवण्यास व पाश्चात्यांची विद्या हस्तगत करण्यास एका भाषेची आवश्यकता आहे.ती इंग्रजी असावी.

४. भारतातील सर्व भाषा शक्य तितक्या लवकर एका लिपीत लिहिण्याची व्यवस्था व्हावी.कोणत्याही एका भाषेला प्राधान्य नसले म्हणजे आपली लिपी सोडण्यास निरनिराळे भाषिक तयार होतील व एक लिपी आली म्हणजे आंतरप्रांतीय सांस्कृतिक दळण-वळण वाढून भारतीय संस्कृतीत भर पडेल.

या योजनेने सर्व भाषांना सारखे स्थान मिळेल. कोणत्याही एका घटकाला भाषेमुळे फायदा होणार नाही.सर्वांचे शिक्षण भारतीय भाषांतच होईल.घटक राज्यात जवळजवळ सर्व नोक-या त्या-त्या भाषिकांना मिळतील.भारतातील सर्वात जुन्या भाषा असणं-या संस्कृत,तमिळ,तेलगु,ओडिया,कन्नड,मल्याळम या भाषांना अभिजात म्हणून मान्यता आहे.भाषा अभिजात ठरण्यापूर्वी ती किमान १५०० ते २००० वर्षे इतकी जुनी असावी लागते.मराठी भाषा ही इसवी सनापूर्वी २०७ या वर्षी ब्राम्ही लिपीत लिहिली जात होती हे सिद्ध झाले असूनही तिला अभिजात भाषेचा दर्जा नाही.

१९६७ मध्ये झालेल्या २१ व्या घटना दुरुस्तीपर्यंत १४ भाषांना अधिकृत दर्जा होता. आताच्या सुधारणेनुसार सिंधी,कोंकणी ,मणिपुरी आणि नेपाळी इत्यादीचा अधिकृत भाषांमध्ये समावेश करण्यात आला.त्यानुसार अधिकृत भाषांची संख्या ही २२ झाली.

भारताच्या राज्यांची रचना भाषिक तत्वानुसार करण्यात आली असून प्रत्येक राज्य हे आपल्या अंतर्गत व्यवहारासाठी व शिक्षणासाठी कोणती भाषा वापरावी याचा निर्णय घेऊ शकते.

भारतीय राज्यघटना :

सध्या भारतीय घटनेनुसार देशात बोलल्या जाणाऱ्या २२ प्रादेशिक भाषांना शासकीय राजभाषेचा दर्जा दिला आहे. यांत आसामी, उर्दू, ओरिया, कन्नड, काश्मिरी, कोंकणी, गुजराती, तमिळ, तेलगु, नेपाळी, पंजाबी बंगाली, मराठी मल्याळम, मैथिली, संस्कृत, सिंधी, आणि हिंदी, यांचा समावेश होतो.

पहिला प्रमुख भाषिक संघर्ष हा तामिळनाडू मध्ये केवळ हिंदी हीच भारताची राष्ट्रभाषा बनवण्यावरून झाला. पुढे या चळवळीतून द्रमुक सत्तेवर आला आणि कॉंग्रेस पक्षाचे तामिळनाडूतून कायमचे उच्चाटन झाले. प्रादेशिक भाषांविषयींचा अभिमान हा बंगाल, महाराष्ट्र, कर्नाटक या राज्यांमधूनही मोठ्या प्रमाणावर आढळतो. प्रादेशिक भाषांच्या अस्तित्वाविषयीच्या माहितीमुळे केवळ

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

देशभरात एक भाषा अस्तित्वात आणणे याचा अर्थ बाकीच्या भाषांचा वापर बंद झाला पाहिजे असा अभिप्राय नाही. देशातील वृत्तपत्रे, मनोरंजनाची साधने अन्य भाषा अथवा मातृभाषेचा वापर करू शकतात. परंतु शासनाची अधिकृत केवळ एक भाषा असणे गरजेचे आहे. सगळे शासकीय व्यवहार, आर्थिक, शिक्षण पद्धती त्या एकाच भाषेत होतील अशी सोय सरकारने करणे गरजेचे आहे.

मात्र, इंग्रजी ही भारतासाठी परकीय भाषा आहे, म्हणून तिला राष्ट्रभाषेचा दर्जा देता येणार नाही. त्यापेक्षा हिंदी अथवा संस्कृत राष्ट्रभाषा म्हणून अधिक संयुक्तिक ठरेल. देशात आर्थिक-सामाजिक विषमताच भरपूर मोठी आहे, त्यात भाषिक दरी विनाकारण निर्माण झाली आहे. ही दरी सहजपणे थोड्याफार धोरणात्मक बदलाने मिटविता देखील येऊ शकते. २०२० च्या नवीन शैक्षणिक धोरणात स्थानिक भाषेला दिलेले प्राधान्य समर्थनियच आहे, पण यातून मूळ भाषिक दरी मिटविण्यासाठी व एकसंधता निर्माण करण्यासाठी मुख्य केंद्रसरकारकडून राष्ट्राची एकमेव भाषा घोषित करणे गरजेचे आहे. त्यानुसार पालक आपल्या मुलांना कुठल्या माध्यमातील शाळेत दाखल करावे हे ठरवतील.

भाषेच्या संदर्भात अनेक बाबतीत राजकारण देखील घडवताना दिसून येते, राजकारणाला बाजूला सारून राष्ट्रीय व सामाजिक कल्याणासाठी विरोधकांना विश्वासात घेऊन मतपरिवर्तन करणे गरजेचे आहे. व म्हणूनच धोरणात्मक व राजकीय पातळीवर यावर चर्चा होणे देखील आवश्यक आहे. हे सगळे घडल्यास येणाऱ्या काही वर्षात नक्कीच देशभरातील तरुणांमधील भाषिक दरी मिटविता येईल, व त्याचा फायदा नक्कीच सामाजिक व आर्थिक विषमता मिटविण्यासाठी होईल.

इसवी सन ९०० ते १००० च्या सुमारास अर्वाचीन उत्तरभारतीय संस्कृतोद्भव भाषा प्राकृतांतून वेगळ्या फुटल्या व त्यांचा जन्म झाला, हे वर सांगितलेच आहे. तरी सुद्धा संस्कृत ही विद्वानांची भाषा राहिली व साहित्य,संगीत,ज्योतिष्य व तत्वज्ञान ह्यावर उत्तम लिखाण संस्कृतमध्ये होतच होते.हिंदुस्थानचा इतिहास लक्षात घेऊन ह्या सर्व अडचणीतून न्यायाने मार्ग काढला तर तो सर्वांना पसंद पडून,राजकीय दृढीकरणास मदत करणारा होईल असे वाटते .त्याचे खाली थोडक्यात दिग्दर्शन केले आहे.

१.हिंदुस्थानात बोलल्या व लिहिल्या जाणा-या तेरा भाषा त्या-त्या प्रांतांच्या भाषा म्हणून समजल्या जाव्या. ह्यात उर्दू व इंग्रजीचा अंतर्भाव होऊ नये. कारण ह्या दोन्हीही प्रादेशिक भाषा नाहीत. कोणाही माणसाला मातृभाषा म्हणून इंग्रजीत शिक्षण मिळू नये .

२. त्या-त्या प्रांतांच्या भाषेत अगदी सुरुवातीपासून तो उच्चतम पर्यंत शिक्षण त्या-त्या प्रांतात व्हावे.

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

आणि भाषेच विविधता महीत प्रगल्भता आली आहे.याकडे नीट पहिले तर यात वाद निर्माण होण्यासारखे काही आहे असं नक्कीच वाटत नाही.

भाषेच्या प्रश्नासंदर्भात या धोरण मसुद्यात अहवालात असे म्हटले की, या भारतातील बहुसंख्य मुले मागे पडू लागतात,ही बाब या धोरणात गृहीत धरण्यात आली आहे. याचाच अर्थ असा की कोणत्याही विद्यार्थ्यांचे शिक्षण सुरू होते, तेव्हा सुरुवातीचे शिक्षण हे त्याच्या स्थानिक भाषेत होण्याची मोठी आवश्यकता आहे. याच अहवालात पुढे असेही म्हटले आहे की,मुख्य स्थानिक भाषेव्यतिरिक्त ज्या विद्यार्थ्यांची मातृभाषा वेगळीच आहे,अशा अल्पसंख्याक विद्यार्थ्यांसाठी त्यांच्या स्थानिक किंवा मातृभाषेत शिकण्याची संधी मिळायला हवी. शाळेत शिकत असताना ,विद्यार्थ्यांना त्यांच्या आवडीच्या भाषेतून शिक्षण घेता यावे.असाच या नवीन शैक्षणिक धोरणाचा रोख आहे.

त्रिभाषा सूत्र :

त्रिभाषा सूत्राच्या बाबतीत या मसुद्यामध्ये १९६८ च्या भाषा धोरणातल्या तरतुदींचा वापर करण्यात आला आहे. त्रिभाषासूत्राबाबत या मसुद्यात असं म्हटलेय की, घटनात्मक तरतुदी, लोकांच्या आणि त्या त्या प्रदेशातल्या भावना, तसंच संघराज्याची संकल्पनेला धरूनच पुढची वाटचाल केली जाईल. मात्र त्याच वेळी या मसुद्यात असं म्हटलेय की (४.५.६.) की आजवर या धोरणाची नीटशी अंमलबजावणी झालेली नाही आणि त्यामुळेच कर्तव्य भावनेतून त्याची अंमलबजावणी करण्याची गरज आहे. या विचारांतून खरं तर अप्रत्यक्षपणे हिंदी भाषक राज्यांनाच त्यावरच्या मोठ्या जबाबदारीची अत्यंत संवेदनशिलतेने जाणिव करून दिल्याचे निश्चित म्हणता येईल.

शाळेत विद्यार्थ्यांना तीन भाषा शिकवण्याच्या मुद्द्यावर या मसुद्यात असं म्हटलेय की (४.५.३), लहान मुलांमध्ये भाषा शिकण्याचे कौशल्य वाढावे यासाठी, शालेय पूर्व आणि पहिल्या इयत्तेनंतरच्या विद्यार्थ्यांना तीन किंवा अधिक भाषा शिकविल्या जातील. हे विद्यार्थी तिस-या इयत्तेत पोहोचेपर्यंत या विद्यार्थ्यांचे उच्चार आणि संवादकौशल्यवाढावे ,विध्यार्थांना विविध लिप्यांची ओळख व्हावी,त्यांना महत्त्वाचे शब्द ओळखता यावेत हा यामागचा उद्देश आहे.

समारोप :

शब्दांना स्वत:चे तसे स्थायी अर्थ नसतात. जे असतात ते परिस्थितीनुसार बदलत असतात.कुणी वापरले ,कुणासाठी वापरले ,कोणत्या संदर्भात वापरले,यावरून शब्दांना नवे अर्थ प्राप्त होत असतात. हे अर्थ परिस्थिती नुसार समजून घ्यावे लागतात.त्यासाठी शिक्षणाची गरज आहे. सुशिक्षित माणूसच शब्दांना योग्य अर्थ लावू शकतो.

संदर्भ :

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

आंध्रप्रदेश तामिळनाडू आणि कर्नाटक राज्य सरकारांकडून मातृभाषामधून प्राथमिक शिक्षण घेणे हे राज्यामध्ये सक्तीने केले जात आहे.

इंडो-युरोपीय गटातील उत्तर भारतीय भाषा या इंडो-आर्य गटातील संस्कृत सारख्या पुरातन भाषातून उत्क्रांत झाल्या आहेत. मध्ययुगीन प्राकृत आणि अपभ्रंश या भाषाही संस्कृत भाषेपासून उत्क्रांत झाल्या आहेत. अर्वाचीन उत्तर भारतीय भाषा प्रामुख्याने हिंदी, पंजाबी आणि बंगाली तसेच पश्चिम भारतीय भाषा मराठी यांनी निर्मिती झाली असावी याविषयी एकमत नाही. परंतु इ.स. १००० च्या आसपास या भाषांची निर्मिती झाली असावी असे मानण्यात येते. प्रत्येक भाषेवर वेगवेगळे प्रभाव पडले आहेत. हिंदी/उर्दू आणि त्याच्याशी संबंधित भाषांवर पर्शियन आणि अरेबिक भाषांचा प्रचंड प्रभाव आहे.

दक्षिण भारतीय – द्रविडीय भाषांचा इतिहास हा संस्कृतपेक्षा स्वतंत्र असला तरी नंतरच्या काळात सर्व द्रविडीय भाषांवर संस्कृतचा प्रभाव पडला आहे. तेलगु, तमिळ, कन्नड आणि मल्याळम या प्रमुख द्रविडीय भाषा आहेत.

भारताच्या मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाने राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचा तयार केलेला ,मसुदा काहीसा आश्चर्यचकीत करणाराच आहे. या मसुद्यामुळे भारत सरकारने नागरिकांचा गैरसमज व्हायला वाव तर मिळालाच, शिवाय मोठा असंतोषही निर्माण झाला. अखेर सरकारला स्पष्टीकरणवजा ग्वाही द्यावी लागली की, हा केवळ मसुदा असून, पान क्र. ४,५,९ पुन्हा लिहिले जाईल आणि बिगर हिंदी राज्यांमध्ये शालेय शिक्षणात हिंदी सक्तीने शिकवण्याचा मुद्दा वगळला जाईल.

भारताने १९६० साली जे धोरण स्विकारले होत तेच आजगायात लागू आहे. भारताचे दिवंगत पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांनी १९५९ आणि १९६३ साली सरकारच्या वतीने ग्वाही दिली होती की, जोपर्यंत बिगर हिंदी भाषक प्रदेशातले लोक, त्रिभाषासुत्राला नाकारत नाहीत तोपर्यंत इंग्रजीसह हिंदी ही केंद्र सरकारच्या कामकाजाची अधिकृत भाषा राहील, अशा प्रकारचे सुटसुटीत सर्वसामान्य असे त्रिभाषासूत्र राबवण्यासाठी ते कटिबद्ध आहेत. घटनेतल्या तरतुदीनुसार तर (कलम ३४३-३) इंग्रजी अमर्याद काळापर्यंत भारताची अधिकृत भाषा म्हणून वापरण्याला वाव दिलेलाच आहे.

२०१९ चे भाषाधोरण :

यापूर्वी भाषिक मुद्याची समस्या ज्या त-हने सोडवण्याचा प्रयत्न झाला होता त्याच हेतूने आदर देण्याचा प्रयत्न डॉ.कस्तुरीरंगन यांनी या नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या मसुद्यामध्ये केला आहे.या धोरणाच्या उद्देशिकेत त्यांनी असं म्हटलय की : वेगाने बदलत असलेल्या ज्ञानाधिष्टीत समाजाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी वाव मिळेल.अशा दृष्टीनेच हे नवे,म्हणजेच राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण२०१९ ला तयार करण्यात आले.आणि ते तयार करताना भारतातील सामाजिक,पारंपारिक,सांस्कृतिक

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

2021-2022

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021-7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Referred Journal

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL - JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-55

राष्ट्रीय चर्चासत्र विशेषांक, मराठी विभाग, लोकमान्य महाविद्यालय, वरोरा, (जि. चंद्रपूर) महा.

मुख्य संपादक
[illegible]

संपादक
डॉ. जयश्री शास्त्री
मराठी विभाग प्रमुख

समकालीन मराठी साहित्य : चिंतन आणि चिकित्सा

नाटक

कादंबरी

कविता

कथा

समीक्षा

ललित

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380 ISSN 2319-4766

An International Peer Reviewed & Refereed Journal
SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES
APRIL-JUNE, 2021, VOL- 10, ISSUE-55

Index

SR. NO.	TITLE & AUTHOR NAME	PAGE NO.
1	समकालीनता, नवीनता आणि अभिजातता *डॉ. राजेंद्र गोविंदराव नाईकवाडे*	1-13
2	समकालीन स्त्रीवादी साहित्य प्रवाहातील नव्वदोत्तर स्त्रीवादी कथा *डॉ. मनीषा नागपुरे*	14-20
3	समकालीन मराठी अनुवादित कादंबरी *डॉ स्मिता वानखेडे*	21-26
4	समकालीन मराठी अनुवादित साहित्य (नव्वदोत्तर साहित्यकाल) *डॉ. चंद्रशेखर आत्माराम भगत*	27-34
5	समकालीन मराठी कथा *डॉ. कोमल वि. ठाकरे*	35-44
6	वर्तमान परिप्रेक्ष्यात समकालीन दलित कविता *डॉ अक्षय किशोर घोरपडे*	45-51
7	फ. म. शहाजिंदे यांच्या साहित्यातील स्त्रीवादी दृष्टीकोन *डॉ बालाजी की. डिगोळे*	52-56
8	समकालीन लेखिकांच्या कादंबऱ्यातील स्त्रीवाद *प्रा. उज्वला नामदेवराव जानवे*	57-63
9	तद्भव कथासंग्रहाचे स्वरूप *प्रा डॉ बादलशाहा डोमाजी चव्हाण*	64-67
10	समकालीन मराठी गझलकाव्य *योगेश रामकृष्ण मोरे, डॉ. भास्कर सु. ढोके*	68-75

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

11	समकालीन ग्रामीण वास्तवाचे प्रभावी चित्रण : 'पाडा' प्रा. डॉ. राजेंद्र विश्वनाथ पाटील	76-80
12	समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह प्रा. डॉ. रश्मी रमेश देसाई	81-87
13	समकालीन मराठी ग्रामीण कविता प्रा. डॉ. राजकुमार मुसणे	88-102
14	केशव मेश्राम-दलित मुक्ती लढ्यातील विद्रोही कवी डॉ. अशोक [illegible] वाहुरवाघ	103-105
15	समकालीन आदिवासी कवितेतील संवेदना प्रा. डॉ. प्रकाश पी. वट्टी	106-114
16	समकालीन मराठी कादंबरी : निळ्या डोळ्याची मुलगी डॉ. अर्चना काटकर-सोनवणे	115-118
17	जागतिकीकरणात समकालीन मराठी कवितेचे स्वरूप डॉ. [illegible] तुकडोजी आंकर	119-128
18	'कोरकोंडा' कादंबरी – कायद्याच्या वाटेवरून होणारा संघर्ष प्रा. डॉ. अरुण लाडे	129-134
19	'पोटमारा' या कादंबरीतील समकालीन जाणिवा प्रा. प्रदिप केशव चापले	135-143
20	समकालीन मराठी नव कवींची ग्रामीण कविता प्रा. डॉ. अतुल नारायन चौरे	144-151
21	रेखा बैजल आणि माधुरी शानभाग यांची विज्ञानकथा प्रा. रंजिता वीरकर	152-158
22	'आलोक' समकालीन दीर्घकथेचा यशस्वी अविष्कार प्रा. विकास शंकर पाटील	159-163
23	समकालीन मराठी साहित्याचे स्वरूप आणि संकल्पना प्रा. डॉ. विशाल प्रकाश लिंगायत	164-168
24	आदिवासी आत्मकथने स्वरूप व आकलन डॉ. विठ्ठल केदारी	169-173

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

समकालीन स्त्रीवादी साहित्यप्रवाह

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई
कला आणि वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण, ता.कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग
राजापूर, विठ्ठलाईनगर ... नं १ ता.राजापूर, जि.रत्नागिरी, पिन कोड ४१६७०२
मोबा नंबर [illegible] [illegible] ई मेल: rashmidesai556@gmail.com

प्रस्तावना :-

निसर्गाने स्त्री-पुरुषांमध्ये जो लिंगभेद आहे ,तो स्पष्टपणे दाखविला आहे ,पण लिंगभावाची जाणीव समाज प्रत्येक व्यक्तीला जन्मापासून देत असतो.स्त्रियांचे स्वतच्या वेगळेपणाची जाणीव प्रकर्षाने व्यक्त करणारे व स्वत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय. साहजिकच पुरुषी साहित्याहून ते स्वरूपतः वेगळे ठरते .तथापि स्त्रीवादी साहित्य याचा अर्थ केवळ स्त्रीनिर्मित साहित्य नव्हे तर.पुरुषकेंद्री विचार व्यूहातून मुक्त अशा परिपेक्ष्यातून कोणीही स्त्री वा पुरुषाने निर्माण केलेले साहित्य म्हणून स्त्रीवादी साहित्य असेही व्यापक अर्थाने म्हणता येईल .वास्तविक साहित्याच्या आविष्कारातील कोणत्या साहित्याला स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल .कि मानव म्हणजे पुरुष स्त्री हे त्याचे उपांग ह्या विचारला छेद देणारे .त्याबद्दल प्रश्न उपस्थित करणारे त्यातील जटिलता ,धूसरता यांची जाणीव करून देणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य म्हणता येईल

बाईच्या असण्याचा ,होण्याचा म्हणजेच अस्तित्वाचा ,स्वत्वाचा व अस्मितेचा समग्रतेने वेध घेणारे तिच्या आत्मशोधाचा प्रवास वाङ्मयीन अविष्कार म्हणून मांडणारे लेखन स्त्रीवादी म्हणता येईल.

उद्दिष्टे :-

१) स्त्री-पुरुष समानतेचे तत्त्व प्रस्थापित करणे.
२) स्त्रीवादाविषयी जाणीव जागृती करणे
३) स्त्री ही एक माणूस आहे ही भावना प्रबळ करणे.
४) स्त्री पुरुषापेक्षा क्षमतेने भारी आहे .हे पटवून देणे.
५) स्त्री शक्तीचे महत्त्व पटवून देणे

स्त्रीवादी साहित्य -

स्त्रीवाद ही एक समाजपरिवर्तन घडवू पाहणारी राजकीय जाणीव आहे.या स्त्रीवादी जाणीवेचा विवीध दृष्टीकोनातून भिन्न.भिन्न पातळ्यावरचा आविष्कार स्त्रीवादी साहित्यात आढळून येतो.उदारमतवादी, मार्क्सवादी ,समाजवादी,उत्तर-आधुनिक अशा अनेक विचार प्रणालीमध्ये स्वतची भर घालून, स्त्रीवादी भान स्त्री-पुरुष विषमतेच्या प्रश्नांची मीमांसा करते, म्हणून काळाच्या प्रत्येक टप्प्यावर स्त्रीवादाची भिन्न रूपे तर दिसतातच परंतु त्याच्यात अनेकदा परस्पर विरोधही आढळून येतो. ह्याचेच प्रतिबिंब वेगवेगळ्या काळात लिहिल्या गेलेल्या स्त्रीवादी साहित्यात दिसते ह्या भिन्न भिन्न स्त्रीवादी साहित्य पुरुषांच्या आधाराशिवाय

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

स्त्रीच्या व्यक्तिमत्वाला परिपूर्णता येऊ शकते आणि प्रेमाइतकीच, माणसासारखे जगण्याची भूक स्त्रीला असते हे दर्शविणारे आणि स्त्री म्हणून घडताना आलेल्या विविध अनुभवांना अभिव्यक्त करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य.पुरुष प्रधानतेला विरोध करणारे आणि स्त्रीवादी माणूस म्हणून चित्रण करणारे साहित्य म्हणजे स्त्रीवादी साहित्य होय.

पाश्चात्य देशात स्त्रीवादाचा उदय साधारणपणे १९६०च्या आसपास झाला व भारतात स्त्रीवाद १९७५ नंतर रुजला.असे असले तरी स्त्रीवादी जाणीव तत्पूर्वी अस्तित्वात नव्हती असे मात्र नव्हते.व्यक्तिगत पातळीवर स्त्रियांना आपल्या वाट्याला आलेल्या दुय्यमत्वाची ,गौण स्थानाची जाणीव होतीच आणि ती त्यांच्या साहित्यातून व्यक्तही होत होती पण आपला हा अनुभव व त्याचा आविष्कार व्यक्तिगत आहे,असे त्यांना वाटत होते.त्याला संघटीत चळवळीचे स्वरूप प्राप्त झाले नव्हते मात्र जे खाजगी आहे,ते राजकीय आहे हे भान स्त्रीजातीला आल्यानंतर स्त्रीवादी तत्वज्ञानाचा उदय झाला.

स्त्रीवादी जाणीव :-

जगभर दीर्घकाळ जी पितृसत्ताक समाजव्यवस्था अस्तित्वात आहे,त्या व्यवस्थेने जैविक लिंगभेदाला सांस्कृतिक लिंगभेदाचे रूप दिले.आपले हितसंबंध जोपासण्यासाठी स्त्री-पुरुष यांच्यात एक विशिष्ट सततसंबंध रचला.या सतत संबधात स्त्रीला गौण व दुय्यम ठरविले गेले.स्त्रीचा स्वभाव, लक्षणे ,कार्यक्षेत्रे ,कर्तव्य या सत्तेने निश्चित केली व स्त्रीवर लादले या गोष्टीची जाणीव म्हणजे स्त्रीवादी जाणीव होय.'स्त्री ही स्त्री म्हणून जन्मत नाही,तर ती घडविली जाते.हे फ्रेंच स्त्रीवादी लेखिका सिमॉन द बोव्हारचे विधान म्हणजे स्त्रीवादी जाणिवेचे महत्त्वाचे प्रमेय आहे. स्त्री-पुरुष विषमतेचे भान येणे ,ही या जाणिवेची पहिली अवस्था होय. पुरुष रचित स्त्रीत्वचा कल्पनेला नकार देणे ,ही या जाणिवेची दुसरी अवस्था ,तर एक व्यक्ती म्हणून स्वतःचा शोध घेता घेता स्त्रीत्वाचा शोध घेणे ही स्त्रीवादी जाणिवेची अंतिम अवस्था होय. या अवस्थामधून जात असताना स्त्री-पुरुष समतेच्या तत्वावर आधारलेल्या नवसमाजाची निर्मिती करणे हे स्त्रीवादाचे उद्दिष्ट आहे.स्त्रीवादी जाणीवेच्या या तिन्ही अवस्थांचे आविष्कार वाङ्मयतिहासाच्या वेगवेगळ्या टप्प्यांवर ,वेगवेगळ्या कालखंडात आढळून येतात.

स्त्रियांच्या साहित्यातील वेगळेपण शोधून त्यांची चिकित्सा करण्याचे कार्य गेल्या काही वर्षात स्त्रीवादी समीक्षकांनी केले आहे. स्त्रियांचे स्त्रियांनी केलेले चित्रण ,स्त्रियांचे खास वेगळे अनुभव व विश्व यांचे स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून दर्शन घडविणारे साहित्य,स्त्रीच्या स्त्रीत्वाचा शोध घेऊ पाहणारे ,स्वत्वाच्या जाणिवेने केलेले आत्मप्रकटीकरण व आत्मशोध ह्या स्त्रीवादी साहित्याच्या वेगवेगळ्या दिशा आहेत.स्त्रीवादी समीक्षा ही अशा अनेक दिशीय,बहुजिनसी स्वरूपाच्या स्त्रीवादी साहित्याचे विवेचन विश्लेषण करून त्यातील स्वत्वाचा , वेगळेपणाचा शोध घेऊ पहाते.

स्त्रीवादी साहित्य व स्त्रीवादी समीक्षा हे प्रकार स्त्रीमुक्ती चळवळीतून उदयाला आले. सिमॉन द बोव्हारने लिहिलेल्या 'द सेकंड सेक्स' या ग्रंथापासून स्त्रीमुक्ती चळवळीचा प्रारंभ झाला,असे मानले जाते.स्त्रीवादी साहित्यात एक अभिजात ग्रंथ म्हणून तो मान्यता पावला आहे. शास्वत स्त्रीत्व ही पूर्वग्रहदुषित संकल्पना समाज जीवनातून हद्दपार करण्यासाठी तिने या प्रबंधातून बौद्धिक व भावनिक पातळीवर

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

युक्तिवाद मांडले. पुरुष प्रधान समाज व्यवस्थेत व पुरुषी मूल्यांच्या चौकटीत स्त्रीही पुरुषाशी अनेक नात्यांनी आखडून ठेवली जाते. त्यातही पुरुष हा मुख्य व स्त्री ही दुय्यम असा विषम भाव आहे. स्त्री-पुरुषातील ही विषमता जीवशास्त्रीय वा दैवी नसून ती संस्कृती निर्मित आहे. दोघांत इतर कुठलाही भेद नसताना केवळ नैसर्गिक शारीरिक रचनेतील भेदामुळे स्त्रीला दुय्यम स्थान दिले. तिला स्वतःच्या मुल्यांची निर्मिती करता येत नाही. या पार्श्वभूमीवर जन्मतःच कोणी 'स्त्री' असत नाही तर स्त्रीत्व हे समाजाने, संस्कृतीने घडविले असते अशा आशयाचे सिमॉन द बोव्हारचे विधान संस्कृती निर्मित स्त्री-पुरुषभेदावर स्त्रीच्या दुय्यम स्थानावर अचूक शरसंधान करणारे आहे. अर्थातच स्त्री-पुरुष शरीरभेद इथे नाकारायचा नाही. परंतु स्त्री-देहाबरोबरच तिचा लाजाळूपणा, विनयशीलता, नाजुकपणा, भावना प्रधानता, मातृभाव, स्वार्थत्याग, समर्पण वगैरे तिला बहाल केले जाणारे गुण हे जन्मजात असतात, हे येथे नाकारावयाचे आहे. हे गुण समाजाने व संस्कृतीने स्त्रीत्वावर लादलेले असतात. तेव्हा जैविक लिंग भेद म्हणजे सांस्कृतिक लिंगभेद नव्हे, हे या स्त्रीवादी भूमिकेने स्पष्ट केले. २०व्या शतकाच्या उत्तरार्धात स्त्रीवादी चळवळीला एक सखोल तत्वज्ञानात्मक परिणाम लाभले.

पाश्च्यात देशात १९व्या शतकाच्या अखेरच्या कालखंडात स्त्रीवादी साहित्य प्रभावीपणे जोम धरू लागले. शार्लट गिलमन ही स्त्रीवादी लेखिका, व्याख्याती व सिद्धांतकार ह्या काळात जगभर नावाजली गेली. 'विमेन अँड इकॉनॉमिक्स' ह्या तिच्या विख्यात ग्रंथात तिने स्त्रीच्या आर्थिक स्वावलंबनावर व स्वातंत्र्यावर विशेष भर दिला. स्त्रीच्या लैंगिकतेला व मातृत्वाला जास्त प्राधान्य दिले गेल्याने तिच्या सामाजिक व आर्थिक क्षमतांना हानी पोहोचली आहे. आणि आर्थिक स्वावलंबन हेच तिला खरे स्वातंत्र्य मिळवून देईल, असे आग्रही प्रतिपादन त्या काळात तिने केले. स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात तिची उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे 'द यलो वॉलपेपर' ही तिची अत्यंत गाजलेली लघुकथा. तिची ही कथा आणि व्हर्जिनिया वुल्फाचा 'ए रूम ऑफ वन्स ओन' हा निबंध म्हणजे स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा टप्पा मानला जातो. स्त्री वा पुरुष असण्यातील निरर्थकता दाखवून, सांकेतिक व साचेबद्ध व्यक्तित्वाच्या समाजमान्य संकल्पना नाकारणारे हे लेखन बंडखोरीचा आदय आविष्कार घडविणारे आहे.

अमेरिकन स्त्रीवादी समीक्षिका ऍलन शोवॉल्टर हिने स्त्रीवादी समीक्षेचे प्रारंभिक अवस्थेतील आद्य प्रारूप विकसित केले. इंग्रजी वाङ्मयातील उपेक्षित स्त्रीलेखिका शोधून काढून त्यांना समीक्षेतून न्याय दिला. १८व्या शतकातील ब्रिटीश स्त्री कादंबरीकारांच्या लेखनातून तिला जे तीन प्रवाह दृष्टोत्पतीस आले, त्यांचे तिने तीन टप्प्यात वर्गीकरण केले. केवळ स्त्रियांनी केलेले लेखन पुरुषसत्ताक समाजात गौणत्व स्वीकारून जगणाऱ्या स्त्रियांनी त्याबद्दल राजकीय भूमिका न घेता केलेले लेखन आणि पुरुषसत्ताक वा लिंगवादी समाज व विचार सरणी यांच्या विरुद्ध ठाम राजकीय दृष्टीकोन स्वीकारून स्त्रियांनी केलेले लेखन असे या तीन टप्प्यांचे स्वरूप तिने विशद केले. स्त्रियांच्या लेखनाचा असा वेगळा स्वतंत्र विचार करणाऱ्या समीक्षेला ऍलन शोवॉल्टरने गायनोसेंट्रीक फेमिनिस्ट क्रिटीसिझम व समीक्षकाला गायनेक्रिटीक असे म्हटले आहे. स्त्रीवादी समीक्षेचा 'वाचकस्त्री' असा वेगळा घटकही तिने मानला आहे. स्त्रीवादी भूमिकेतून स्त्रियांच्या लेखन

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

[illegible] करण्याचे जे प्रयत्न झाले, त्यातून एक स्त्रीकेंद्र साहित्यप्रवाह निर्माण [illegible] [illegible] निर्माण करून, पुरुषप्रधान संरचनेला हादरवून टाकण्याचा हा राजकीय प्रय[illegible]

[illegible] यांनी 'द मॅड वूमन इन द ॲटिक : द वूमन रायटर ॲड द [illegible] [illegible] या ग्रंथात १९ व्या शतकातील लेखिकांच्या साहित्याचे विश्लेषण करून [illegible] [illegible] विवेचन केले. पुरुषांनी साहित्याच्या क्षेत्रामध्ये दडपशाही करून [illegible] [illegible] अत्याचाराला स्त्रियांकडून विविध प्रकारच्या प्रतिक्रिया मिळाल्या [illegible] [illegible] प्रक्रिया समजून घेण्यासाठी तार्किक अनुबंध तयार करणे, [illegible] [illegible] लेखिकांनी मानले. गिल्बर्ट व ग्युबर यांना इंग्रजी लेखिकांच्या साहि[illegible] [illegible] करणाऱ्या स्त्री व्यक्तिरेखा बऱ्याच आढळल्या मॅडवूमन म्हणजे विद्रोह [illegible] [illegible] स्त्री. पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत उपेक्षित व एकाकी [illegible] [illegible] होऊन स्वतःलाच घेणाऱ्या स्त्रिया ही मॅड वुमनची रूपे केवळ [illegible] [illegible] गिल्बर्ट-ग्युबर यांचे प्रतिपादन आहे.

[illegible] १९व्या शतकातील पितृसत्ताक व पुरुष प्रधान समाज [illegible] [illegible] त्यांचा दावा होता. पाश्चात्त देशात स्त्री-मुक्ती चळवळ वेगाने फो[illegible] [illegible] स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा वेगवेगळ्या अंगोपांगावर भर देत विकास पावली [illegible] [illegible] स्त्रियांच्या शोषणावर भर देऊन मार्क्सवादी दृष्टीकोन स्वीकारला. फ्रेंच [illegible] [illegible] स्वीकारून मुख्यत्वे भाषिक अंगाने स्त्रीवादी साहित्याचा वेध घेतला [illegible] [illegible] स्त्रीवादी साहित्यातून प्रकटणाऱ्या स्त्रीच्या मानसिक कोंडमाऱ्याचे [illegible] [illegible] स्त्रीवादी समीक्षेने पाठ चिकित्सक पद्धतीवर भर देऊन स्त्रियांच्या [illegible] [illegible] हे सर्व प्रकार स्त्री साहित्याचा स्त्रीवादी भूमिकेतून अभ्यास करणारे [illegible] [illegible] या लेखिकांनी समाजातील सांस्कृतिक घटकांची अन्वया[illegible] [illegible] स्त्रियांच्या सांस्कृतिक कुचंबनेचा व दडपणुकीचा अर्थस्पष्ट [illegible] [illegible] त्यामागचे राजकारण स्पष्ट केले आणि ही पुरुषी सांस्कृतिक द[illegible] [illegible] समीक्षेची आवश्यकता प्रतिपादन केली.

[illegible] वूलस्टोन क्राफ्ट हिने 'थॉट्स ऑन द एज्युकेशन ऑफ डॉटर्स' आ[illegible] [illegible] ऑफ विमेन' ही पुस्तके तसेच 'मेरी: अ फिक्शन' ही कादंबरी लिहून शै[illegible] [illegible] स्त्री-पुरुष समतेचे तत्व प्रतिपादन केले. मेरी वूलस्टोन क्राफ्ट पासून बेटी [illegible] [illegible] उदारमतवादी बैठक आहे. बेट्टी फ्रिडनचे 'फेमिनिन मिस्टी[illegible] [illegible] चळवळीसाठी पायाभूत मानले जाते. १९७० सालापर्यंत ही चळवळ स्थिरावली [illegible] [illegible] या पुस्तकात मान्यवर पुरुष लेखकांच्या साहित्य कृतीतून स्त्रि[illegible] [illegible] केले जाते, ह्याचे धारदार विश्लेषण केले आहे. हे पुस्तक जहाल स्त्रीवा[illegible]

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

मोताची भर घातली आहे. उदा. सुनिता देशपांडे यांचे 'आहे मनोहर तरी' कमल पाध्ये यांचे 'बंध अनुबंध' ही आत्मकथने उल्लेखनीय आहेत.

दलित स्त्रियांची आत्मकथने ही स्त्रीवादी साहित्यातील एक महत्वाचा दस्तऐवज आहे. बेबी कांबळे 'जिणे आमचे', कुमुद पावडे -'अंतःस्फोट', शांताबाई कांबळे -'माज्या जलमाची चित्तरकथा' उर्मिला पवार -'आयदान', सिंधुताई सपकाळ – 'मी वनवासी' इत्यादींचे स्त्रीवादी साहित्याच्या संदर्भात महत्वाचे योगदान आहे. भारतीय व समाज शास्त्रीय अशा दुहेरी स्त्रीवादी भूमिकांतून त्यांचे मूल्यमापन होणे गरजेचे आहेत.

निष्कर्ष :-

स्त्री-पुरुष नातेसंबंधाचे चित्रण हे वास्तवातील त्यांच्या नात्यातील स्वरूपा प्रमाणे आहे. जोपर्यंत स्त्रियांचा वापर केवळ एक वस्तू म्हणून होतो, जोपर्यंत तिच्याकडे एक व्यक्ती म्हणून बघितल जात नाही, नात्यात तणाव आहेत तोपर्यंत साहित्यात तसचं चित्रण येणार.

खर तर स्त्री हिच स्त्रीची शत्रू असलेली मोठ्या प्रमाणात दिसते. समाजातील स्त्रीचे नाते संबंध बघितले तर आज शिक्षण घेऊनही २१व्या शतकातही सासू-सून, नणंद-भावजय, जाऊ-जाऊ ही नाती भांडतानाच दिसतात. या नात्यात मैत्री होणे, जिव्हाळा येणे गरजेचे आहे. स्त्रीने प्रथम स्वतःला ओळखून दुसऱ्या स्त्रीला समजून घेतले पाहिजे. या नात्यातील दरी जेव्हा संपेल तेव्हाच स्त्रीवाद प्रगती करेल. आज स्त्रीने इतरांशी स्पर्धा करण्यापेक्षा स्वतःशीच स्पर्धा केली पाहिजे. स्वतःच अस्तित्व ओळखून शिक्षणाच्या सामर्थ्यावर स्वतःच्या पायावर उभे राहिले पाहिजे. स्त्रीने स्वतःला प्रामाणिकपणे ओळखणे हीच आज खरी गरज आहे. स्त्रीवादामध्ये देखील हेच अपेक्षित असलेले दिसते.

संदर्भ साहित्य :-

१) स्त्रीजन्माची वाटचाल – भागवत विद्युत
२) स्त्रीवादी समीक्षा : संकल्पना व उपयोजन – वरखडे मंगला
३) स्त्रीवादी कादंबऱ्या – साठे शंकर
४) भारतीय संदर्भातून स्त्रीवाद – नाईक शोभा
५) स्त्री मुक्ती आंदोलन स्त्रीवाद स्त्रीवादी साहित्य समीक्षा

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

विचारसरणीचा [illegible] ग्रीअरचे द फिमेल युनक हे पुस्तकही सामाजिक सांस्कृतिक स्त्रीवादी [illegible] संदर्भात महत्त्वाचे मानले जाते.

स्त्रीवादी [illegible] ज्युलिया क्रीस्तेवा (१९८१) हिच्या मते बाई किंवा स्त्री या शब्दाची रूढ व्याख्या [illegible] बाई किंवा पुरुष आहेत हे मान्य करणे ,ह्यातच एक प्रकारची अर्थशून्य [illegible] आहे [illegible] असते, अशी मांडणी पुरुषप्रधान मूल्यव्यवस्था उलथवून टाकण्याचे प्रयत्न करणारे [illegible] स्त्रीवादी [illegible] मानले पाहिजे अशी टोकाची आग्रही भूमिका घेतली जाते.क्रीस्तेवाची [illegible] अस्मिता व अस्मितेचे राजकारण हे संशयास्पद आहे. मूलतः बाईपणा [illegible] लिहिले [illegible] असेही नसते. क्रीस्तेवान मुलाच्या भाषापूर्व अवस्थेत आईवर पूर्णपणे [illegible] भाषा आणि नंतरच्या समाजात तो मिसळल्यानंतरच्या टप्प्याला सिम्बॉलिक [illegible] भाषा [illegible] वापरल्या आहेत. या संकल्पना तिने व्यक्तिमत्वाशी जोडल्या आहेत. [illegible] समाजाच्या नीतीनियमांची भाषा सिंबॉलिक तर स्त्रीची [illegible] शरीराची भाषा ही सेमिऑटिक अशा प्रकारचे भाषिक प्रतिमान क्रीस्तेवाने स्त्रीवादी [illegible] सुचवले आहे व या दोन्ही भाषांचा समन्वय स्त्रीवादी साहित्यात [illegible] अशी [illegible] व्यक्त केली आहे.

स्त्री [illegible] कारणांची मीमांसा करताना व स्त्रीवरील अन्यायाचा परिहार करण्याचे उपाय सुचविताना स्त्रीवादी विचारवंतांनी विविध दृष्टीकोन स्वीकारले आहेत. त्यामुळे स्त्रीवादी विचारसरणीचे विविध प्रवाह निर्माण झाले त्यातील काही प्रमुख प्रवाह असे उदार मतवादी स्त्रीवाद. जहाल स्त्रीवाद, मार्क्सवादी स्त्रीवाद, समाजवादी स्त्रीवाद, आणि कृष्णवर्णीय स्त्रीवाद ह्या विविध स्त्रीवादी प्रवाहांचे प्रतिबिंब स्त्रीवादी साहित्य व समीक्षेत वेळोवेळी उमटले आहे. आज पाश्च्यात देशांतील स्त्रिया कलावंत म्हणून आपल्या बाईपणापासून वेगळे शहाणपण आत्मशक्ती गवसल्याचा दावा करीत, आहेत. त्यात कृष्णवंशीय स्त्रियांच्या लेखनाने फार मोलाची भर घातली आहे.

भारतातील स्त्री लेखनाची परंपरा जाणीवपूर्वक एकत्र आणून ,भारतीय स्त्रियांच्या लेखनाचा इतिहास निर्माण करण्याचा स्त्रीवादी प्रयत्न विमेन रायटिंग इन इंडिया ६०० बी.सी.टू द प्रेझेंट खंड १ व २ या ग्रंथाने केला. विविध कालखंडातील स्त्रियांनी लिहिलेले तेरा भारतीय भाषांतील १४० साहित्यिक वेचे त्यात आहेत. त्यातून अगदी बुद्धकालीन थेरीगाथा पासून भक्तीकाळातील स्त्रियांचे लेखन ,आधुनिक काळातील स्त्रियांची चरित्रे ,आत्मचरित्र व वर्तमानकालीन बंडखोर लेखन एकत्र सापडते. प्रस्थापित पुरुष प्रधान मूल्यव्यवस्थेचा प्रतिकार करणारे वा ती उलथवून टाकण्याची शक्यता व शक्ती दाखवून देणारे विपुल व वैविध्यपूर्ण स्त्री-साहित्य भारतीय भाषांमध्ये दिसते.

स्त्रीवादी - मराठी साहित्य :

मराठी साहित्यात साधारणतः १९६० नंतरच्या दशकात स्त्रीवादी साहित्य जाणीव पूर्वक लिहिले जाऊ लागले आणि ७०-८० व नंतरच्या दशकातही स्त्रीवादी साहित्याचा प्रवाह काव्य,कथा,कादंबरी अशा प्रकारात जोमाने विकसित होऊ लागला. मात्र तत्पूर्वीही स्त्रीकेंद्री साहित्याची निर्मिती अगदी प्राचीन

Scanned with CamScanner
Scanned with OKEN Scanner

काळापासून मौखिक व लिखित स्वरुपात होत होती.असे दिसून येते. स्त्रियांच्या साहित्याचे मूळ प्राचीन काळापासून गाऊन पोहऱ्याने स्त्री अपत्याशीच किंवा आपल्या सारख्याच दुसरीशी चाललेल्या संवादातून 'दुःख अलबत्याचा' 'बाईपणाचा' अर्थ व्यक्त करीत आली आहे. मराठी लोकगीतात हा स्त्रीत्वाचा स्वर सतत ऐकू येतो. अन्याय बंधने शिक्षा दंड, तक्रार, शोषण,पुरुषांकडून मिळणारी अन्यायकारक व अपमानास्पद वागणूक, सततचे अवहेलना व उपेक्षा, इत्यादी.आपल्याकडून चूक घडेल का ह्याची स्त्रीला वाटणारी धास्ती इत्यादी स्त्रियांच्या अनुभव विश्वाच्या कक्षेतील अशा अनेक भावना आणि तथ्ये त्यांनी लोकवाङ्मयातून शब्दांकित केलेले दिसतात. समाजाने दुर्लक्षित केलेले हे वाङ्मय स्त्रीवाद समीक्षकांनी शोधून त्यावर नवा प्रकाश टाकत आहे. [illegible] तारा भवाळकर, कुमुद पावडे, सरोजिनी बाबर इत्यादींनी लोकगीतांचे संशोधन केले आहे. महाराष्ट्रातील महदंबा, मुक्ताबाई, जनाबाई इत्यादींनी तसेच एकोणिसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ताराबाई शिंदे, पंडिता रमाबाई, लक्ष्मीबाई टिळक इत्यादी लेखिकांनी ललित व वैचारिक पातळीवर स्त्री-पुरुष विषमतेचे, पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेचे, तसेच स्त्रियांवरील अन्याय, जुलूम, शोषण व त्यातून स्त्रियांना भोगावी लागणारी दुःखे, वेदना यांचे प्रभावी चित्रण केले आहे.

एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुषतुलना' ह्या ग्रंथात पुरुषसत्ताक समाज व्यवस्थेत स्त्रियांच्या होत असलेल्या शोषणाविरुद्ध लिहून, स्त्रीपोषणाचे विश्लेषण करणारी सैद्धांतिक मांडणी केली. विभावरी शिरुरकर यांच्या लिखाणातही पुरुषांकडून स्त्रीच्या शारीरिक व मानसिक पातळीवर होत असलेल्या शोषणाची जाणीव व्यक्त झाली आहे. लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'भरली घागर' कवितेत स्त्री-पुरुष भेदावर भाष्य आहे. तर स्मृतिचित्रेमध्ये विनोदाच्या, उपरोधाच्या अंगाने स्त्री-पुरुष विषमतेचे चित्रण आहे.

विसाव्या शतकातील आधुनिक स्त्रीवादी साहित्यात कमल देसाई, गौरी देशपांडे, शांता गोखले, कविता महाजन, प्रिया तेंडुलकर, नीरजा यांच्या कथा-कादंबऱ्यांनी मोलाची भर घातली आहे. कमल देसाईंच्या 'काळासूर्य' आणि 'हॅट घालणारी बाई' या कादंबरीत प्राचीन मिथ्यक यांना नवे स्त्रीवादी अर्थ दिले आहेत. आशा बगे यांची 'भूमी' ही कादंबरी तसेच प्रिया तेंडूलकरांच्या कथा यांचे मूल्यमापन भारतीय स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून करता येते. कविता महाजन यांची 'ब्र' ही कादंबरी भारतीय व समाजशास्त्रीय अशा द्विविध स्त्रीवादी दृष्टीकोनातून अभ्यासता येते. मेघना पेठे यांच्या लिखाणात मुक्त जीवन पद्धतीचा बिनधास्त जीवनशैली यांचा पुरस्कार आढळतो. नीरजा ह्या अलीकडच्या स्त्रीवादी साहित्यप्रवाहातील एक प्रमुख व महत्त्वाच्या कवियत्री व कथाकार असून, स्त्रीवादी जाणिवांचे विविध पैलू यांनी वास्तववादी चिंतनशील पद्धतीने व्यक्त केले आहे.

साठोत्तरी कालखंडात १९७०-८० च्या दशकात व नंतरच्या काळातही काव्यनिर्मिती करणाऱ्या अनेक कवयित्रींनी स्त्रीवादी काव्याचे दालन समृद्ध केले आहे. स्त्रियांच्या आत्मकथानांनी स्त्रीवादी साहित्यात

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

IMPACT FACTOR (SJIF) 2021= 7.380

SRJIS

ISSN 2319-4766

AN INTERNATIONAL PEER REVIEWED & REFEREED JOURNAL

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

APRIL-JUNE,2021, VOL- 10, ISSUE-50

Special Issue of Department of Economics, Lokmanya Mahavidyalay Warora, Dist. Chandrapur (MS)

on

SELF - RELIANT INDIA (ATMANIRBHAR BHARAT) : OPPORTUNITIES AND CHALLENGES

Chief Editor
Dr. Subodh Kumar Singh
Principal

Editor
Dr. Ravindra Bapurao Shende

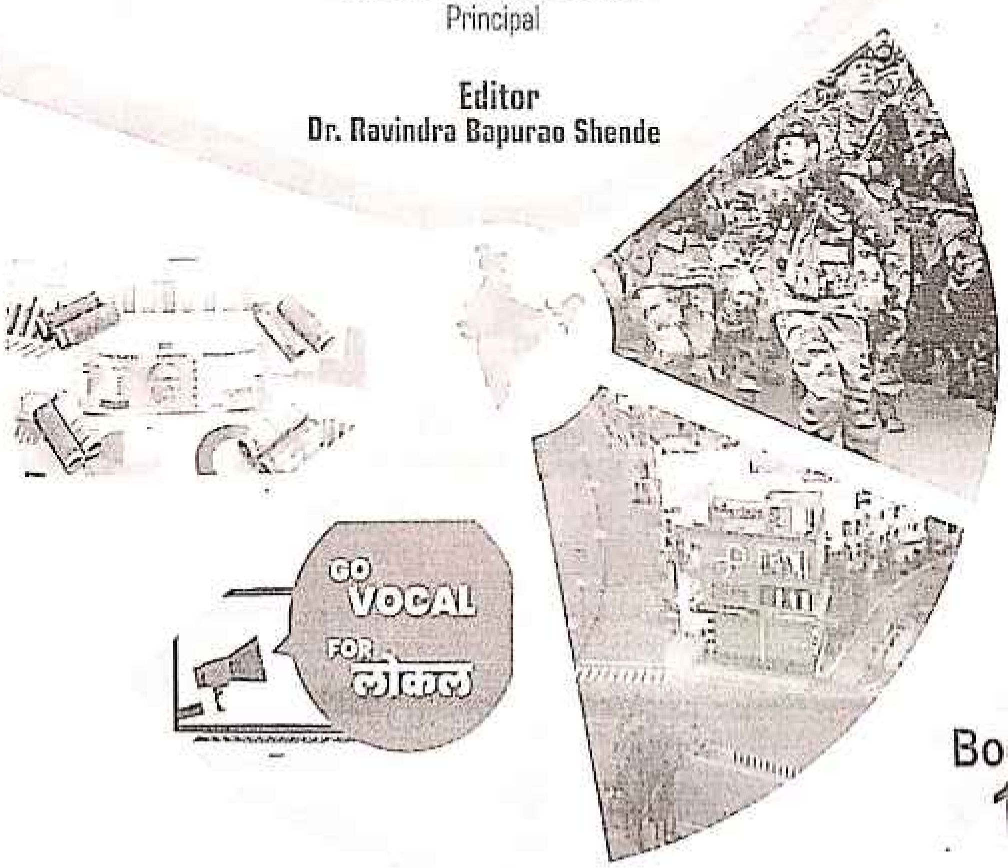

Book
1

Scanned with CamScanner

2021-202

Scanned with OKEN Scanner

38	कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर झालेला परिणाम प्रा. डॉ. रश्मी रमेश देसाई	181-186
39	कोरोनाचा मानवी जिवनावर परिणाम प्रा. डॉ. प्रमोद स. घोनमोडे	187-190
40	आत्मनिर्भर भारत एक आर्थिक योजना प्रा. डॉ. राजश्री आप्पाराव जाधव	191-192

Scanned with CamScanner

Scanned with OKEN Scanner

कोविड -१९ चा विविध क्षेत्रावर व मानवी जीवनावर झालेला परिणाम

प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, खारेपाटण, ता.कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग

प्रस्तावना :-

कोविड -१९ चा अर्थात कोरोना विषाणूच्या प्रसाराचा भारतासह संपूर्ण जगातील प्रत्येक घटकावर अत्यंत खोलवर परिणाम झालेला आहे. हे सारे पाहून १९६३ साली अल्फ्रेड हिचकॉक यांची उत्कृष्ट निर्मिती असलेल्या 'बर्ड्स' या चित्रपटाची आठवण झाल्याशिवाय रहात नाही.या चित्रपटातून अशीच काळजी,चिंता आणि भयावह अनुभवाची आठवण होते.

या विषाणूमुळे भारतासह जगभरातील अनेक भागात माणसांच्या हालचाली ,साधन सामुग्री आणि वाहतूक इत्यादि सर्वच क्षेत्राना एकप्रकारे लकवा मारला आहे. सगळे काही ठप्प झाले आहे. सेवा क्षेत्रातील लहान उद्योग 'वर्क फार्म होम'च्या माध्यमातून हे नुकसान भरून काढण्याचा प्रयत्न करत आहेत. उत्पादन क्षेत्रे ,सेवा क्षेत्रातील अर्थव्यवस्थेबरोबरच सर्वच क्षेत्रे पूर्णपणे बंद आहेत.या साऱ्या उद्रेकामुळे भारतासह जागतिक अर्थव्यवस्थेवर काय परिणाम होऊ शकतो हे समजून घेणे महत्वाचे आहे.

उद्दिष्टे :-

१) कोविड-१९ मुळे उद्भवलेली परिस्थिती समजून घेणे.
२) कोविड-१९मुळे विविध क्षेत्रावर झालेले परिणाम समजून घेणे .
३) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेल्या परिस्थितीला सामोरे जाण्याची क्षमता निर्माण करणे.
४) कोविड -१९ मुळे निर्माण झालेली निराशा दूर करणे.
५) परिस्थिती सापेक्ष जगणे शिकणे.

कोविड - १९ म्हणजे काय?

कोरोना म्हणजेच 'सार्स कोविड २'या विषाणू ने जगात प्रवेश करून आता एक वर्ष होत आहे. या विषाणूचे लक्ष्य झालेल्यांना या आजाराचे काही आठवडे ,काही महिने,नव्हे तर पूर्ण वर्षभर दुष्परिणाम जाणवत आहेत. कोविडची विशिष्ट व्याख्या सांगणारे पाठयपुस्तक अस्तित्वात नसले तरीही कोविड होऊन गेल्या नंतर सहा महिन्यापर्यंत त्याची लक्षणे दिसून येणाऱ्या रुग्णांना लॉंग कोविडची लागणझाल्याचे म्हटले जाते. यात केवळ दीर्घकाळ अतिदक्षता विभागात दाखल झालेल्या रुग्णाचा समावेश नसून ज्या रुग्णांना कोविडची अगदी सूक्ष्म लक्षणे दिसून आली आणि ज्यांना रुग्णालयात भरती होण्याची गरजही भासली नाही,अशा रुग्णांचाही यात समावेश आहे. तसेच सांधेदुखी ,ऐकू कमी येणे आणि तोंडाची चव जाणे ही सुद्धा लॉंग कोविडची सर्वसाधारण लक्षणे आहेत. लॉंग कोविड झालेल्यांना अनेक रुग्णांना मानसिक स्वास्थविषयक समस्याही उद्भवल्याचे दिसून आले आहे. रुग्णालयात बाह्यरुग्ण विभागात आलेल्या कोविडमधून बऱ्या झालेल्या रुग्णाचा यात अभ्यास करण्यात आला होता. या अभ्यासांती असे दिसून आले की कोविड १९ मधून बऱ्या झालेल्या रुग्णापैकी ८७.४ टक्के रुग्णामध्ये बरे झाल्यानंतर जवळपास २ ते ३ महिन्यापर्यत आजाराची लक्षणे दिसत होती .करोंना १०० टक्के बरा होतो का ? .असा प्रश्न अनेकजण

Scanned with OKEN Scanner

विचारतात.पण या प्रश्नाचे स्पष्ट उत्तर देता येत नाही.कोरोनाचे दीर्घकालीन परिणाम समजून घेण्यासाठी जगभर हा अभ्यास आयोजित केला असून करोनानंतर पूर्णतः बरे झालेल्या रुग्णांपेकी बहुतांश रुग्णांना पुन्हा काही लक्षणांना सामोरे जावे लागत आहे.

चीनमधील वूहानमधून कोरोना व्हायरस जगभर पसरला.जगभरात आता कोरोनाने थेमान मांडला आहे.फक्त चीनच नव्हे तर ,पाहता पाहता संपूर्ण जगभरात या कोरोनाने हाहाकार माजवला .याच परिस्थितीतून भारतही जात आहे.अत्यंत संघर्षाच्या या काळात देश आणि देशवासियांना प्रथम प्राधान्य देत अखेर पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी देश लॉकडाऊन करत असल्याचे जाहीर केले.देशावर कोरोनाच सावट असतानाच परिस्थिती हाताबाहेर जाऊ नये यासाठी मोदी सरकारकडून हा अत्यंत महत्त्वाचा निर्णय घेण्यात आला. लॉकडाउन हा पर्याय अतिशय दुर्मिळ वेळा स्वीकारला जातो.यामध्ये नागरिकांना आपला परिसर सोडून दुसरीकडे स्थलांतरीत केले जाते.किंवा घरातून बाहेर पडण्यास मज्जाव केला जातो.हा निर्णय किती कालावधीसाठी घ्यायचा हे त्या ठिकाणच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते.यामध्ये अत्यावश्यक सेवा मात्र अपवाद असतात.

भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम-

भारतीय आर्थिक विकास दरावर काय परिणाम होतील ,याचा अंदाज लावणे सध्याच्या घडीला तरी कठीण आहे. अशा प्रकारच्या कोणत्याही अभ्यासाकरिता देशांतर्गत ,त्याच बरोबर आंतरदेशीय क्षेत्रावर अवलंबून असलेल्याच्या डेटाची आवश्यकता असेल. आजचे संकट यापुढील काळात मर्यादित रहाणार नाही,कारण हे तेव्हा होत,जेव्हा एकटा चीनला या संकटाने घेरले होते. "सीआर आय एसआय एल" त्यावेळी चीनच्या व्यापारावर अवलंबून असलेल्या भारतीय अर्थव्यवस्थेतील महत्त्वाच्या क्षेत्रावरील संभाव्य परिणामाचे विश्लेषण केले होते.

आजच्या या मोठ्या संकटामुळे अनेक क्षेत्रे प्रभावित झालेले आहेत. ही यादी खूप मोठी आहे.त्यात तयार माल आणि उपकरणाच्या किंवा वाहनाच्या सुट्या भागांची निर्मिती करणाऱ्या उद्योगाचा समावेश आहे. कोरोनाच्या या संकटामुळे मोठ्या प्रमाणात नोकऱ्या जात आहेत. सुरुवातीच्या टप्प्यातच बास्तविक आणि विशेषत त्याचा तत्काळ परिणाम उत्पादन निर्मितीवर नव्हे तर हॉटेल उद्योगासह वाहतूक पर्यटनउद्योगावर झाला आहे. या संकटाने अर्थव्यवस्थेचे असलेले मूळच अस्ताव्यस्त करून टाकले आहे म्हणून त्याची बांधणी किंवा पुनर्बांधणी करण्यासाठी अधिक कालावधी लागण्याची शक्यता आहे.आणि केवळ ते दीर्घकाळानंतर शक्य आहे. सध्याचे संकट हे भारतासह जगभरातील दुय्यम भांडवली बाजारात देखील दिसून येत आहे .

या संकटावर मात करण्यासाठी जगभरातील प्रमुख बँकांनी आक्रमणे दर कपात आणि तरलता निर्माण केली आहे. हे संकट कोसळले आहे हे लक्षात घेता एक प्रभावी धोरणात्मक उपाय म्हणजे वैद्यकीय आणि आरोग्यविषयक कार्यक्रमावर करण्यात येणाऱ्या खर्चात वाढ करणे जे केवळ नाविन्यपूर्ण उपचार नव्हे,तरएक व्यापक अभियान देखील असेल. जागतिक कामगार सलग्नतेचे भाकित आहे की केवळ भारताच नाही तर जगभरात अनेक लोकांच्या नोकऱ्या गेल्या आहेत आणि भविष्यातही अनेकांच्या नोकऱ्यांवर टांगती तलवार असणार आहे. त्यांचा अंदाज आहे कोरोनामुळे जगभरातल्या अंदाजे अडीच कोटी जणांच्या नोकऱ्या जाण्याची शक्यता आहे.

Scanned with OKEN Scanner

कोरोनाचा सामाजिक परिणाम :-

कोरोनाचा विकार आपल्या समाजाला नवी विषमता शिकवितो आहे त्यातूनच कोरोना रुग्णाशी किंवा कोव्हीड योद्धांशी वागताना समाजाचे कौर्य उफाळून येत आहे.हा भेदाभेद इतका सर्वदूर पसरला आहे की कोरोना गेल्यानंतरही भेदभाव करण्याची ही वृत्ती कायमच राहील अशी भीती वाटते आहे.कोरोनाने जगामध्ये भय आणि क्लेशदायक परिस्थिती निर्माण केली आहे. संबंध मानवी जीवनामध्ये एक प्रकारची गतीशून्यता आणली आहे.

कृषी व्यवसायावरील परिणाम :-

भारताच्या एकूण लोकसंख्येचा सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे.कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याचे पूर्ण व्यवहार ठप्प पडल्याने शेतकऱ्याचे आर्थिक नियोजन बिघडले आहे. जरी सर्व व्यवहार बंद असले तरी शेतीची कामे सुरु आहेत, जगाचा पोशिंदा शेतकरी आहे. हे कोरोनाने दाखवून दिले आहे.

जागतिक स्तरांवर अन्न व कृषी संघटना मागणी व अन्नपुरवठा ह्यात बदलाची अपेक्षा आहे. जगातील सर्व देशांनी आपल्याला देशातील नागरिकांचे उपासमार आणि कुपोषण यापासून सरक्षण याचबरोबर अन्न पुरवठा साखळीतील त्रुटी दूर न केल्यास 'जागतिक अन्नसंकट' उद्भवू शकण्याचा इशाराही संघटनेने दिला आहे. तसेच कोविड-१९ हे संकट जगभरात अन्नटंचाई निर्माण करु शकते असा इशारा संयुक्त राष्ट्रांनी दिला आहे. वर्ल्ड फूड प्रोग्रमच्या निरीक्षणानुसार कोविड-१९ मुळे आधीच अन्नाबाबतची असुरक्षितता आणि कुपोषण ह्यांनी ग्रस्त असलेल्या जनतेचे आणखी हाल होण्याची शक्यता आहे.

कोविड-१९ चे अनेक दूरगामी परिणाम भारतीय समाजावर झाले असून ८० टक्के लोकांना आर्थिक तणावाचा सामना करावा लागत आहे. तसेच या कालावधीत सामाजिक दुराव्यामुळे जवळपास ५०टक्के लोकांना मानसिक ताण आणि चिंताना सामोरे जावे लागेल असे निष्कर्ष संशोधन प्रबंधात पुढे आले आहेत.भारताच्या एकूण लोकसंख्येच्या सुमारे ५८ टक्के हिस्सा हा शेतीवर अवलंबून आहे. कोरोनाच्या उद्रेकाने महाराष्ट्रातील शेतकऱ्याचे पूर्ण व्यवहार ठप्प झाल्याने शेतकऱ्याचे आर्थिक नियोजन बिघडले पण शेती उद्योग हाच काय तो या काळात सुरु आहे म्हणून तर शेतकऱ्याला अन्नदाता म्हटले जाते. कोरोना विषाणूने हाहाकार माजविल्यानंतर द्राक्षे उत्पादक शेतकऱ्यांची निर्यात बंद झाली पोटच्या पोरासारखी सांभाळलेली द्राक्षाच्या बागेतील द्राक्षे तोडायला मजूर नाही .बाजारात न्यायला व्यवस्था नाही म्हणून बागायतदाराने स्वतःच्या हाताने आपली बाग तोडून टाकली.संचारबंदी व नाशवंत आंब्याचे उभे पिक समोर असताना ग्राहक नसल्यागुळे आंबा उत्पादक शेतकरी अडचणीत सापडला .कापूस ,मक्याची खरेदी बंद झाल्याने विक्री अभावी घरात पडून असलेल्या कापसाला पिसवा झाल्यागुळे शेतकरी हैराण झाले ठिबक सिंचनाद्वारे टरबूज ,काकडी इत्यादी पिके घेतली जातात.त्यासाठी मोठा खर्च केला जातो.ही पिके निघण्याच्या काळातच कोरोनाची साथ पसरल्याने शेतात तोडणी अभावी खराब झाली.

पोल्ट्री उद्योग :-

महाराष्ट्रातील चिकनची एका दिवसासाठीची मागणी अंदाजे २८०० टन एवढी आहे. चिकन खाल्याने कोरोना व्हायरसची लागण होते अशी अफवा सोशल मिडियावरून पसरली ,या अफवेमुळे महाराष्ट्रातील पोल्ट्री उद्योगाला मोठा फटका बसला आहे.केंद्रसरकार व राज्यसरकार अशा दोन्ही सरकारनी जनजागृती केली की कुक्कुटमांस व इतर उत्पादने मानवी आहारामध्ये वापरण्यासाठी पूर्णपणे

Scanned with OKEN Scanner

सुरक्षित असून नागरिकांनी अशा प्रकारे अफवांकडे दुर्लक्ष करावे अशा आशयाचे परिपत्रक महाराष्ट्र सरकारच्या पशुसंवर्धन विभागाने काढले.५५ डिग्री सेल्सिअसच्या वर अन्न शिजीवल्यास त्यात कुठलाही विषाणू शिल्लक रहात नसल्याने कोरोनाच्या भीतीने मासांहार टाळण्याची काहीही आवशक्यता नसल्याची माहिती इंडियन मेडिकल असोशियनचे महाराष्ट्र राज्याचे अध्यक्ष डां.अविनाश भोंडवे यांनी दिली.

कोरोनाच्या उद्रेकाचा महाराष्ट्रातील वाहन उद्योगालाही मोठे नुकसान सहन करावे लागले. तसेच या विषाणूमुळे मनोरंजन उद्योगाला मोठे आर्थिक नुकसान सोसावे लागले आहे.

पर्यटन व्यवसाय :-

कोरोनाचा पर्यटनावर मोठा परिणाम झालेला आहे. अजंठा ,वेरूळ ,घारापुरी लेणी यासह राज्यभरातील पर्यटन स्थळावरील गर्दी नाहीशी झाली आहे. अनेक धार्मिक स्थळेही बंद केली गेली .

उपाय :-

१) कामाच्या ठिकाणी असलेल्या मजुरांना संपूर्ण सरक्षण देणे.
२) अर्थ व्यवस्थेला चालना देऊन नव्या रोजगाराच्या संधी निर्माण करणे.
३) असलेल्या नोकऱ्या टिकवणे .
४) सामाजिक निर्बंध कटाक्षाने पाळणे.
५) आपले आरोग्य आपली जबाबदारी ही भूमिका सर्वांनी सक्षमपणे पार पाडणे.
६) सामाजिक बांधिलकी म्हणून समाजप्रबोधन करणे.

पर्यावरण :-

पर्यावरणाच्या दृष्टीने विचार केला तर हा लॉकडाऊन व त्याचा मानवी जीवनावर परिणाम झाला आहे .देशव्यापी लॉकडाऊनमध्ये देशभरातील अत्यावश्यक क्षेत्रे वगळता सर्व प्रकारचे कारखाने ,उद्योगधंदे.बांधकाम कामे सार्वजनिक व वैयक्तिक वाहतूक बंद आहे. यापैकी बहुतेक क्षेत्रामध्ये जीवाश्म इंधन आधारित उर्जा स्त्रोत्रांचा वापर केला जातो.जे अ[illegible]जेनिक प्रदूषके व ग्रीनहाउस वायूंचे मुख्य स्त्रोत्र आहे हेच मुख्य दोन घटक हवामान बदलास जबाबदार ठरतात.परंतु लॉकडाऊनच्या काळात वाहनांच्या व औदयोगिक उत्पादनावरील सत्तेवरील निर्बंधांमुळे [illegible] वी गुणवत्ता सुधारण्यास मदत झाली आहे अशी प्रतिमा अलीकडेच नासाच्या नॅशनल एरोनॉटिक्स [illegible] अड अॅडमिनिस्ट्रेशनने प्रसिद्ध केली. ज्यामध्ये एरोसोल्वी पटली उत्तर भारतामध्ये यावर्षी २० वर्षांत [illegible]त कमी दर्शवली गेली. हे क्षेत्र जगातील सर्वात प्रदूषित प्रदेशापैकी एक आहे. एरोसोल हे लहान घन [illegible]कण आहे जे मानवी आरोग्यासाठी हानिकारक आहे ,एवढेच नव्हे तर प्रदूषण कमी होत असल्यामुळे [illegible] भागातही रात्रीच्या आकाशात चमकणारे तारे स्पष्ट दृष्टीस पडले आहेत. शिवाय दिवसा दृश्यमानता [illegible] आहे.

कोरोना व्हायरस प्रेरित लॉकडाऊन केवळ [illegible] गुणवत्तेच्या दृष्टीने फायदेशीर ठरत नाही तर पाण्याची गुणवत्ता आणि नदीच्या स्वयंशुद्धीकरण क्षम[illegible] देखील वाढ झाली आहे.वातावरण शांत व स्थिर झाल्यावर वन्यजीव नेहमीच आनंदी असतात.

अफवा व चुकीची माहिती :–

कोरोना पसरत असताना जनतेला भयभीत क[illegible]रे खोडसाळ संदेश ,कोरोनाच्या उपचाराबाबत नसलेली संशोधने ,चुकीची माहिती अशास्त्रीय उपचा[illegible] संभ्रमित करणारे संदेश धार्मिक तेढ निर्माण होऊ शकणारे संदेश समाज माध्यमातून पसरविण्या[illegible] गोमुत्र ,गायीचे शेण खाल्याने कोरोना पळून

Scanned with OKEN Scanner

जाईल.महिन्यातील सर्वात काळा दिन म्हणजे अमावस्ये [illegible] दिवशी ,रविवारी जनता संचारबंदी संपल्यानंतर
लोकांना शंखनाद करीत टाळ्या वाजविल्याने कोरोना [illegible] ची मार्क क्षमता कमी झाली असल्याचा संदेशही
समाज माध्यमातून पसरविला गेला होता. मुसलमान [illegible] ती भाजी मंडईत विक्री करताना आढळली
,तरत्यांच्या कडून काही खरेदी करु नका ,अशा आश [illegible] संदेश समाजमाध्यमातून पुण्यात पसरविण्यात
आले.जनमाणसात अशाने द्वेष निर्माण होऊन ,जातीय [illegible] ता टिकण्यास बाधा निर्माण होण्याची शक्यता
पाहून पिंपरी-चिंचवड पोलिसांनी असे कामं करणार [illegible] रुद्ध गुन्हा दाखल केला. हुताशनी पोर्णिमेच्या
दिवशी होळीमध्ये दोन मुठी कापूर टाकला तर आजु [illegible] सर्व भागातून कोरोना व्हायरसचा नायनाट
होईल असेही सांगितले गेले. आज विज्ञान युगातही अश [illegible] करण्यात काही जणांनी धन्यता मानली.

अशा अफवांमुळे लोकांच्या मनात भीत [illegible] झाली ,त्यातूनच अनेकांनी या कोरोनाचा
धसकाच घेतला .काही जणांचे तर भीती मुळे नाहक [illegible] गेले .या विषाणूने मानवी हानी अपरिमित
झाली.कधीही भरून न येणारे नुकसान या विषाणू [illegible] .घरचा कर्ता गेल्यामुळे परिवार अनाथ
झाले.माणसामाणसांत दरी निर्माण करण्याचे कामं य [illegible] ने केले. माणूस माणसाकडे संशयाने पाहू
लागलाय हे चित्र आज दिसत आहे.समाजमन पोखरण [illegible] या विषाणूने केले.मानवी नाते संबंधात दरी
निर्माण झालेली दिसत आहे.आज या विषाणूमुळे मा [illegible] संवाद जणू संपलाय असे वाटते .मानव
एकाकी झालाय.अशी जर अवस्था कायम राहिली तर [illegible] स्वास्थ हरवेल.समाजाचे मानसिक संतुलन
बिघडेल .या आरोग्य विषयक संकटातून उद्या मोठे आ [illegible] ट देखील उभे राहील.आज जवळपास सर्व
व्यवसाय ,कारखानदारी ,रोजगार ,शेती ,व्यापार बंद [illegible] ळे या सगळ्याचा परिणाम अर्थ व्यवस्थेवर
मोठा होईल. यामध्ये काही वाद नाही म्हणून आपण [illegible] या परिस्थितीला सामोरे कस जायचं याचा
विचार केला पाहिजे.

फायदे :-

कोरोना विषाणूच्या प्रभावामुळे माणसाचे विना [illegible] णे थांबले, त्यामुळे विनाकारण होणारा
त्याचा खर्च वाचला .निसर्गाला प्रदूषणापासून सुटका [illegible] अनेक उद्योग बंद असल्यामुळे नद्या शुद्ध
होण्यास मदतच झाली.पक्ष्यांची किलबिल पुन्हा ऐकाय [illegible] .पर्यावरण संतुलित होण्यास मदत झाली.

या विषाणूच्या येण्याने माणसातील देव देखी [illegible] ला भेटला जणू ! डॉक्टर,नर्सेस,पोलीस,
शिक्षक यांच्या मदतीमुळे अनेक घाबरलेल्या लोकांन [illegible] न मिळाले आहे.हे देवदूत रात्रदिवस या
लोकांच्या मदतीला धावत होते .त्यामुळे अनेकजणांना [illegible] त होते.या लोकाच्या प्रेमळ वागणुकीमुळे
जणू काही देव भेटल्याच्या भावना अनेकजण व्यक्त क [illegible] णसातील माणुसकीचे दर्शन यामुळे होत
होते.त्यामुळे मानुसकीवरील विश्वास जीवंत राहण्यास [illegible] चा दिलासाच मिळाला म्हणायचा.आजही
या मानुसकीमुळे मानव बिनधास्त जगायला आतुर आ [illegible] हे या विषाणूमुळे माणसातील देवत्वावर
माणसाचा विश्वास बसला.तो असाच राहू दे,व मान [illegible] वी प्रवृत्ती नष्ट होऊ दे.शेवटी माणूसच
माणसाच्या उपयोगी पडतो हेच खरे आहे.

शैक्षणिक नुकसान थोडेफार झाले असले तरी [illegible] ज्ञान वापरायला माणूस शिकला,अनेक
नवनवीन गोष्टी शिकण्याची वृती त्याने जोपासली.त्याच [illegible] कांचे समाजातील महत्त्व वादातीत आहे
,हे समाजाला पुन्हा एकदा पटले.शिक्षक,डॉक्टर ,नर्स [illegible] यांच्या कामाला खरोखरच सलाम केला
पाहिजे हे समाजाच्या लक्षात आले.

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष :-

आपल्या जगण्यात सामान्यत्व जपणे ही मा [illegible] मुलभूत प्रेरणा आहे. त्यामुळे कितीही मोठे संकट असो, आपत्ती असो किंवा अगदी जिवलगांच्या आ [illegible] आघात असो, हे सर्व मागे टाकून पुन्हा सामान्य जीवन जगायला सुरुवात करायला हवी. आज एक [illegible] आपल्याला दिसतो तो म्हणजे या रोगावंर आज लसीकरण सुरु झाले आहे.

कोरोना मात्र असा अभूतपूर्व रोग आहे वि [illegible] द वगळता, तो संपूर्ण जगावर परिणाम करणारा ठरतोय. कोरोनामुळे झालेली आरोग्यहानी आणि [illegible] नी' यांची किमान मोजणी तरी कर्ता येईल. पण त्या जोडीने जगाचे आणि विशेषतः आपल्या दे [illegible] अपरिमित नुकसान होत आहे त्याची मोजदाद करणेही अशक्य आहे. याचे कारण वर्ष होऊन गे [illegible] हे संकट संपलेले नाही, आणि पुढे किती काळ ते सुरू राहील या बद्दल कुणीही ठामपणे सांगू शक [illegible] महापूर किंवा भुकंपानी कितीही हानी केली तरी त्यांना एक कालमर्यादा असते, इथे मात्र सगळंच [illegible] दिसतय. म्हणूनच कोरोनाला आजवरची सर्वात मोठी आपत्ती म्हणावे लागेल.

येथून पुढचे दिवस आपल्या वैयक्तिक [illegible] अतिशय काटकसरीने राहण्याच्या संबंधित विचार करावा लागेल. वायफळ खर्च देखील टाळ [illegible] काटकसरीचे धोरण आपल्याला निश्चित पणे सांभाळावे लागेल. आपल्या आरोग्यासाठी आप [illegible] दार या भूमिकेतून प्रत्येक नागरिकाने वागले पाहिजे.

संदर्भ :-

कोविड-१९ माहिती पुस्तिका
महाराष्ट्र शासन सार्वजनिक आरोग्य विभाग
मुख्यमंत्री सहायता निधी कोविड-१९ मराठी माहिती
विकिपीडिया
२० एप्रिल २०१९ – दै. लोकमत
दै. सकाळ २०१९

प्राचार्य
कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण
मु. पो. खारेपाटण, ता. कणकवली, जि. सिंधुदुर्ग. ४१६७०३

SPECIAL ISSUE

KNOWLEDGE RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER REVIEWED REASERCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

"आभासी पद्धतीने आयोजित एक दिवसीय"
राष्ट्रीय चर्चासत्र

एकविसावे शतक आणि मराठी साहित्य

21-22

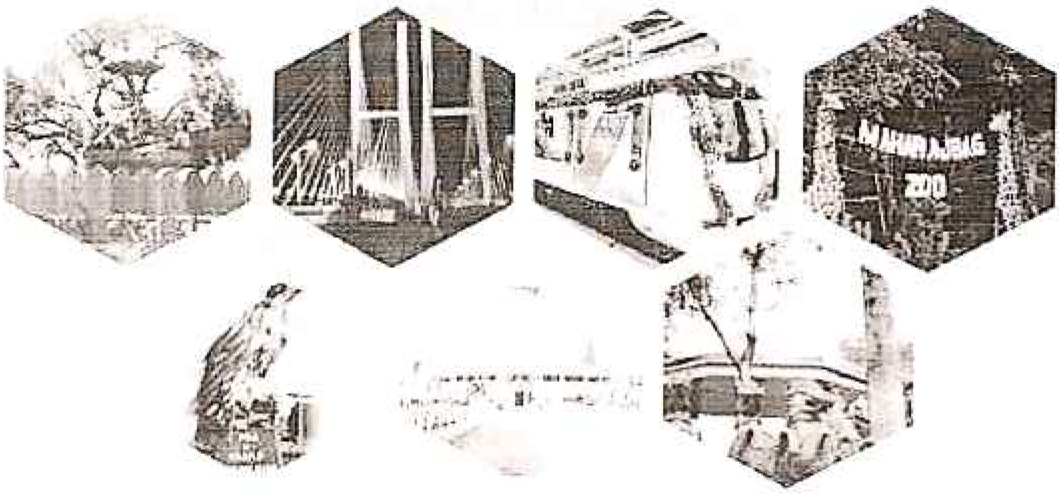

डॉ. एम. के. उमाठे कॉलेज, नागपूर
सेवादल महिला महाविद्यालय, नागपूर
प्रिन्सिपल अरुणराव कलोडे महाविद्यालय, नागपूर
स्व. अण्णासाहेब गुंडेवार महाविद्यालय, नागपूर

2021-2022

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

1.	एकविसाव्या शतकातील विस्थापितांचे प्रश्न आणि आदिवासी साहित्य डॉ. विशाखा संजय कांबळे	1
2.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य डॉ. विजया जितेन्द्र राऊत	3
3.	नारबा: उध्वस्त ग्रामजीवनाचा लेखाजोखा मांडणारा आनंद यादवांचा एक द्रष्टा प्रतिनिधी प्रा. डॉ. प्रदीप राऊत	6
4.	एकविसाव्या शतकातील कादंबरी विश्व डॉ. सौ. शुभांगी परांजपे	9
5.	२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य प्रा. रश्मी रमेश देसाई	13
6.	एकविसाव्या शतकातील मराठी कादंबरी विश्व कु. वैशाली रामचंद्र धापोडकर	17
7.	मराठीतील राजकीय कादंबरी डॉ. सोपानदेव पिसे	21
8.	जागतिकीकरण आणि आदिवासी मराठी साहित्य डॉ. कुंदा बाळासाहेब कवडे	24
9.	एकविसाव्या शतकातील स्त्रीवादी मराठी साहित्य प्रा. संध्या उदयभान शेंडे	27
10.	बदलत्या विश्वाचे मराठी साहित्य जगतावर झालेले परिणाम साधना सुखदेव जाधव	30
11.	धावत्या जगातले दु:ख दाखविणारे नाटक: कधी ऐकशील कां रे ? प्रा. गणेश सांगोळकर	33
12.	एकविसाव्या शतकातील मराठी साहित्यातील विविध प्रवाह प्रा. डॉ. चंद्रशेखर सुधाकर देवघरे	36
13.	एकविसाव्या शतकातील जनसाहित्य प्रा.मुनेश्वर जमईवार	39
14.	नामदेव कोळी यांची कविता: काळोखाच्या कविता डॉ. गिरीश नारायणराव सपाटे	41
15.	21व्या शतकातील मराठी आदिवासी कादंबरी प्रा. डॉ. बंडू चौधरी	46
16.	21 व्या शतकाला विकासोन्मुख करणारे भारतीय संविधान आणि मराठी साहित्य प्रा. डॉ. अविनाश कृ. मेश्राम	49

२१ व्या शतकातील समाजजीवन व मराठी साहित्य

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय खारेपाटण

राजापूर, जि.- रत्नागिरी

प्रस्तावना :

२१ वे शतक आज माणसांसमोर अनेक नवी आव्हाने घेऊन उभे ठाकले आहे. नुकत्याच सरलेल्या २० व्या शतकाकडे दृष्टीक्षेप टाकला तर काय आढळलते' चतुर मानवाने नेत्रदीपक प्रगती साधली आहे. आपल्या देशातल्या कुठल्याही कोप-यात राहणा-या माणसाला स्वतःची प्रगती साधण्याचा हक्क आहे. जन्मावर कर्म अवंलबून नाही तर कर्मावर त्याचे समाजातील स्थान अवंलबून आहे. २१ व्या शतकात भारतात तंत्रज्ञानक्षेत्रात खूप प्रगती व्हायला हवी. साहित्याच्या क्षेत्रात विचार करताना कादंबरीच्या विश्वात मागच्या दशकात अधिक वास्तविकता डोकावू लागली आहे. नवी शैली, नवी भाषा आणि नवी धाटणी या रुपात कादंबरी लेखन वाचकांच्या भेटीला येत आहे ही स्वागतार्ह गोष्ट आहे. ज्यांनी सौंदर्यवादी कविता लिहिली, त्यांनी पुढे वास्तववादी लिखाण केले आहे. हा बदल आश्वासक आणि आव्हानात्मक आहे.मराठी साहित्यातील कादंब-यांनी मराठी साहित्याला समृद्ध केले आहे. कादंबरी हा शब्द भारतात ७व्या शतकांपासून आहे. कादंबरी हा साहित्यप्रकार इंग्रजी राजवटीपासून आहे.मराठीतील पहिली कादंबरी म्हणून हरी केशवजी यांची इ.स.१८४१ साली आलेली "यात्रीक्रमण"नावाची कादंबरी. पण मराठीतील पहिली स्वतंत्र कादंबरी म्हणून बाबा पदमनजी याच्या "यमुनापर्यटन" कादंबरीचे नाव घेतले जाते. काळानुसार मराठी कादंब-यामध्ये अनेक बदल आले. समाजातील मुख्य घटना प्रकाशझोतात आणण्यासाठी "कादंबरी" लिहिल्या जाऊ लागल्या. अभिव्यक्त होण्याचा कादंबरी हा एक मार्ग बनला.

साठोत्तरी कादंब-यांनी मराठी साहित्यात अनेक वेगळे विषय मांडले गेले.स्त्रीवादी साहित्याला या काळात चांगली प्रेरणा मिळाली आणि अनेक लेखिका मराठी साहित्याला मिळाल्या आणि एक समृद्ध असे स्त्रीवादी साहित्य मराठी साहित्यात जन्माला आले. मराठी साहित्याला अनेक लेखकांचे योगदान लाभले आहे या लेखकांचा विचार केला तर ही यादी कधीच न संपणारी आहे. मराठी मध्ये उत्तम आणि दर्जेदार अशी आत्मचरित्रे आहेत. ही आत्मचरित्रे तुम्हांला आयुष्याकडे पाहण्याची एक वेगळीच दृष्टी देतील. तुम्ही कशापासून वाचनाची साहित्यामध्ये अशी अनेक पुस्तके आहेत. जी तुमचे आयुष्य बदलून टाकतात. तुमचा अनुभव समृद्ध करणारी पुस्तके अशी अनेक पुस्तके सांगता येतील. उदा."मुंबई दिनांक "-अरुण साधू, राडा"-भाऊ पाध्ये माहीमची खाडी"-मधु मंगेश कर्णिक इत्यादी. सध्याच्या काळात आपल्यावर माध्यमांचा सतत मारा होतो आहे. एकूणच वाचन कमी होत आहे. या पार्श्वभूमीवर मराठी माणसांना मराठी समाजाशी बदलत्या मराठी संस्कृतीशी नात भक्कम करण्यासाठी साहित्यप्रकार नक्कीच उपयोगी ठरतील. पण समृद्ध साहित्य निर्मिती व्हावी यासठी कोणत्याच माध्यमातून प्रयत्न होताना दिसत नाही. महाराष्ट्रमध्ये उगम पावलेल्या वसलेल्या अनेक लोककला लयाला जातील अशी भीती वाटते आहे.आर्थिक आणि शैक्षणिकदृष्टया कमकुवत समाजाला जेव्हा शिक्षणाचा आधार नव्हता. तेव्हा या लोककला आपला आधार बनल्या. म्हणून या लोककला मराठी माणसाचा सांस्कृतिक ठेवा आहेत. महाराष्ट्रात मराठी समाजात होऊन गेलेले थोर संत, विचारवंत, प्रबोधनकार, सामाजिक शास्त्रज्ञ यांची दैदिप्यमान विचार संपदा, संशोधन, ज्ञानसाधना यांची आठवण सांगणार असे आज राज्यात एकही दर्जेदार संग्रहालय नाही.

सामाजिक संरचनेत फेरबदल घडविणारी प्रक्रिया मानवांचे रीतीरिवाज, आचार-विचार, संस्था, संघटना, जीवनपद्धती भोवतालचा परिसर, व्यक्ती व्यक्तीमधील वर्तन यामध्ये सतत बदल होत असतात. आदिम अवस्थेपासून ते सांप्रत काळापर्यंत मानवी समाजाच्या सर्व अवस्थांमध्ये सतत परिवर्तन झाल्याचे दिसते.

मॅकायव्हर यांच्या मते सामाजिक संबंधातील परिवर्तनाला सामाजिक परिवर्तन म्हणता येईल. मुलभूत अर्थाने समाजरचनेतील बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन होय. अमेरिकन समाजशास्त्रज्ञ हॅरी जॉन्सन यांच्यामते हे परिवर्तन जैविक, सांस्कृतिक, आर्थिक, तांत्रिक आणि राजकीय क्षेत्रातही घडून येते. समाजातील कोणताही बदल म्हणजे सामाजिक परिवर्तन नव्हे तर सामाजिक कृतींचे

व आंतरक्रियांचे आकृतिबंध, मूल्ये, सांस्कृतिक फलिते आणि प्रतिके या आविष्कारांसह होणाऱ्या बदलांना सामाजिक परिवर्तन असे म्हणतात. समाजाच्या, विविध भागांच्या परस्पर संबंधांच्या स्वरुपात बदल झाला कीएसमाजरचनेत परिवर्तन घडून येते.पर्यायाने सामाजिक परिवर्तन घडून येते.

भारतात राज्यशासन, व्यापार, शिक्षण, दळणवळण या गोष्टींत स्वातंत्र्योत्तर काळात झालेली प्रगती ही भारतीय सामाजिक परिवर्तनाची गती आहे. समाजाचे उद्दिष्ट लक्षात घेऊन परिवर्तनाची दिशा ठरविली जाते. परिवर्तन हे मानवी संस्कृतीचे अविभाज्य अंग आहे. मानव रानटी पाषाणयुगी अवस्थेतून विद्यमान प्रगत संस्कृतीपर्यंत वाटचाल करीत आला. निरनिराळ्या टप्प्याने विकसित होणे, हा मानवी समाजाचा एक गुणधर्मच आहे. हा विकास घडविण्याचे कार्य साहित्य करीत असते.

उद्दिष्टे

- साहित्य सामाजिक परिवर्तन करत असते.
- काळानुसार सामाजिक बदल कसा होत गेला याचा आढावा घेणे.
- विविध क्षेत्रातील बदल साहित्यामुळे घडून येतात.
- समाजातील महिलांच्या दर्जावर सामाजिक परिवर्तन घडत असते.
- बदल हि काळाची गरज आहे हे पटवून देणे.
- कालानुरुप समाजजीवन व मराठी साहित्य बदलत असते.

शासन धोरणे : अर्थ संकल्प

समाजात काळानुसार शैक्षणिक, तांत्रिक बदल होताना दिसून येतो.याचे उत्तम उदाहरण म्हणून आपल्याला २०२०-२१ चा अर्थसंकल्प पाहता येईल. फेब्रुवारी २०२१ रोजी भारत सरकारचा देशाचा पहिलावहिला कागद विरहित डिजिटल अर्थ संकल्प सादर करण्यात आला .केंद्रीय अर्थ आणि कंपनी व्यवहार मंत्री निर्मला सितारामन यांनी हा मांडला.या अर्थ संकल्पात आरोग्य आणि स्वच्छतेवर भर दिलेला आहे.कारण आजची कोवीड १९ ची जी परीस्थीती आहे तिने मानवी जीवन पूर्ण बदलून गेले आहे. समाजात आज लोक एकत्र यायला, एकमेकांकडे जायला घाबरू लागली आहेत.अशावेळी स्वच्छता राखणे व सामाजिक अंतर राखणे गरजेचे आहे. अशावेळी हा अर्थ संकल्प समाजाला एकप्रकारचा दिलासा देत आहे.कारण यामध्ये प्रतिबंधक रोगनिवारक आणि शारीरिक कल्याण या क्षेत्रांच्या मजबुतीकरणावर लक्ष केंदित केले आहे. महत्वाकांक्षी भारतासाठी सर्वांगीण विकास हे लक्ष्य ठेवले आहे. यातून सामाजिक विकासाची गती नक्कीच वाढेल. पंतप्रधान नरेन्द्र मोदी यांनी करोना व्हायरसमुळे निर्माण झालेल्या संकटावर मात करण्यासाठी "आत्मनिर्भर भरत अभियान"ची घोषणा केली.या अभियानासाठी भारताच्या जीडीपी टक्के रक्कम म्हणजे २० लाख कोटी रुपयांच्या पॅकेजची त्यांनी घोषणा केली. आत्मनिर्भर भारत पाच खांबावर उभा असेल एते म्हणजे अर्थव्यवस्था एपायाभूत सुविधा एतंत्रज्ञानाधारित व्यवस्था एआपली डेमोग्राफी आणि मागणी अशाप्रकारे संकटाचे संधीत रुपांतर करून शासनाकडून सामाजिक विकास साधला जातो हे खूपच आशावादी चित्र आहे.

समाजातील स्त्रियांचे स्थान :

घरात समाजात जर स्त्री जर सुखी असेल तर ते कुटुंब किंवा समाज सुखी असते. त्याचप्रमाणे समाजात स्त्रियांचा दर्जा उच्च असेलत्तर समाजाची सामाजिक प्रगतीस गती प्राप्त होते. कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकिय सर्व क्षेत्रामध्ये महिलांना, पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे. विकासासाठी संधी उपलब्ध करून देणे आणि स्त्री-पुरुष समानता प्रस्थापित करणे या प्रक्रियेला स्त्री - सक्षमीकरण असे म्हणतात.

स्त्रियांचे समाजातील योगदानः

पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा आध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. हि नाण्याची एक बाजू झालीय पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी हि प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन कालापासून पूजनीय मानले गेलेले आहे. त्याच वेळी याच भारत देशात महिला घरात आणि समाजात बंधनामध्ये अडकून पडल्या आहेत. त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. त्याचे अधिकार व विकास यापासून त्यांना पूर्णपणे दूर केले जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्री-पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. तरीसुद्धा येथे स्त्रीपुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात. महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असतानासुद्धा निर्भया कांड किंवा कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशावेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न विकट समस्या बनून उभ्या राहतात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना

स्वायत्तता, सुरक्षा व सरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतोय पण याच वेळी आपल्या मनात प्रश्न उभा राहतोय खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्या मुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहात आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का ?

मुळातच भारतीय महिला हि कधी अबला नव्हतीच. भारत हा नवदुर्गेची पूजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्रीशक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाबरोबर एक स्त्री असते किंबहुना या देशात घडलेले अनेक महापुरुष स्त्री मुळे घडले आहेत. राजमाता जिजाऊ, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, मदर तेरेसा, सरोजिनी नायडू, इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी.टी. उषा आणि इतरही अनेक कर्तृत्ववान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. प्रत्यक्षात महिलांमध्ये निसर्गाकडून काही देणग्या पुरुषापेक्षा जास्त आहेत. स्त्री सृजनशील आहे. कारण निसर्गाने निर्मितीचा अधिकार स्त्रियांना दिला आहे. स्त्री मुळातच सबला आहे. जरी संविधानाने स्त्री-पुरुष याना समान अधिकार दिले असले तरी भारताच्या पुरुष प्रधान संस्कृतीमुळे स्त्री आज समाज व कुटुंबाच्या बंधनात अडकून पडली आहे. महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे आणि त्यामुळे ही शक्ती सदृढ व सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. आपल्या देशाची अर्धी लोकसंख्या हि महिलांची आहे. या लोकसंख्येसाठी सरकार द्वारे मातृदिवस, महिला दिन, बालिका दिन, जननी सुरक्षा अभियान असे कार्यक्रम राबविले जातात. त्यामुळे समाजात स्त्री शक्तीचे महत्त्व व अधिकार जागृत करण्याचे काम केले जाते. पण यासोबत महिलांचे अधिकार व मुल्ये यांच्यावर घात करणाऱ्या विघातक प्रवृत्ती अर्थात हुंडा प्रथा, स्त्रीभ्रूण हत्या निरक्षरता, लैंगिक अत्याचार, असमानता इत्यादींचा नाश करणे गरजेचे आहे. त्याच बरोबर महिलांना शारीरिक, सामाजिक, आर्थिक व मानसिक स्वरुपात सशक्त बनविणे हि समाजाची जबाबदारी आहे. अशा प्रकारे महिला सबलीकरण करणे म्हणजे पुरुषाना हिणविणे नव्हे, तर फक्त महिलांनी त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म क्षमता, परंपरा यांच्यासह समानतेने वागविणे होय. असा विचारप्रवाह प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिला सबलीकरण होईल. स्त्री शक्तीच्या रूपात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्तीचे आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरते कागदपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. त्यामुळे समाज परिवर्तन होण्यास मदतच होईल.

साहित्य क्षेत्रातील बदल :

प्राचीन काळात संतानी समाजात सामाजिक मुल्ये रुजवली त्यातून समाजात बदल होत गेला त्यामध्ये चक्रधर, ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम, एकनाथ, रामदास, गाडगेबाबा इत्यादी अनेक नावे सांगता येतील. त्यानंतर अनेक समाजसुधारकांनी सामजिक क्रांती घडवून आणली. त्यामध्ये राजाराम मोहन राय, महात्मा फुले, गांधीजी, आगरकर, शिवाजी महाराज, शाहू महाराज, बाबासाहेब आंबेडकर, नेहरू, इंदिरा गांधी अशी खूप नावे येतील ज्यांच्या विचारांतून समाजप्रबोधन घडून आले व सामाजिक बदलास एक प्रकारची चलना मिळाली. त्यानंतर अनेक लेखक, कवी, साहित्यिक यांनी साहित्याच्या माध्यमातून समाजाला जागृत करण्याचे कार्य केले. यामध्ये वि.स.खांडेकर, शिरवाडकर, अत्रे, पु.ल.देशपांडे, साने गुरुजी, सावरकर, शिवाजी सावंत, शांता शेळके, विजया वाड, सानिया, विभावरी शिरुरकर, ताराबाई शिंदे अशी अनेक साहित्यिकांची नावे सांगता येतील.

आजचे मराठी साहित्यदेखील काळानुरूप बदलताना दिसत आहे. आजचे साहित्य हे नैतिक -अनैतिक असा विचार न करता समोर येणाऱ्या जगण्याला धीटपणे भिडते.ज्या सामाजिक पर्यावरणात लेखक वावरत असतो,जगत असतो त्या पर्यावरणाचा गुंता त्याला अस्वस्थ करीत असतो व ते वास्तव मांडून वाचकांकडून तो बदलाची अपेक्षा ठेवतो.त्यामुळेही सामाजिक परिवर्तन घडून येण्यास एकप्रकारची चालना मिळते.साहित्य व समाज यांचा अन्योन्य असा संबध आहे.

सारांश :

समाजात असलेल्या कला, साहित्य, चित्रपट किंवा कोणतेही इतर कला प्रकार घ्या, ते माणसाच्या भावविश्वाचा आरसा असतात. हे कलाप्रकार समाजाचे मन तयार करतात. समाजाचे संस्कार आणि शहाणपण तपासत राहतात. आपला मराठी समाज जर सर्जनशील आणि विवेकी घडावा असे वाटत असेल तर विविध कला आणि साहित्य याकडे विशेष लक्ष पुरवणे आपल्याला गरजेचे आहे.हे काम केवळ सरकारी अनुदान देऊन होणारे नाही.हा विचार प्रत्येक मराठी मनामध्ये रुजायला हवा.तरच आपण विवेकी समाजाकडे वाटचाल करू शकू. मराठी साहित्य, संगीत, चित्रकला, शिल्पकला, लोककला अशा अनेक

कलांमधून मराठी मनाचे चित्रण दिसते. ते सर्व कलाप्रकार आजपर्यंत महाराष्ट्राने फुलवले, जोपासले आहेत.मराठी भाषेच्या ४० बोलीभाषा आहेत, या बोलीभाषा मधील साहित्य निर्मितीसाठी विशेष कार्यक्रम आखले गेले पाहिजेत. विविध क्षेत्रातील बदलांवर आधरित सामाजिक परिवर्तन होत असते. काळानुरूप बदलणे हा मानवी गुणधर्मच आहे. त्यामुळेच सामाजिक परिवर्तन होते. ज्ञान, विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या आधारे मानव आज प्रगती करत आहे.आज हिरक महोत्सवी वर्षात पदार्पण करताना हा आशावादी असा बदल मानवी प्रगतीसाठी देशाच्या प्रगतीसाठी खूप महत्वाचा आहे.आपलीही भारताचा नागरिक म्हणून या समाज परिवर्तनास हातभार लावणे हि एक सामाजिक जबाबदारी नक्कीच ठरते.

आपण एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे, अगदी प्राचीन काळी लोक समुहाने राहत नव्हते तेव्हा त्यांच्या हि गोष्ट लक्षात आली की आपण समुहाने राहिल्याने आपली अनेक कामे सोपी व सहज होतात. समुहाने राहिल्याचे फायदे लक्षात आल्याने त्याकाळी लोक एकत्र रहायला लागले.त्यामुळे तर मानव समाजशील झाला. आज आपण बघितले तर मानवाला एकमेकांशिवाय अजिबात करमत नाही. समाजाचे पण एकमेकांशिवाय कोणतेच काम होत नाही हे लक्षात आल्यावर परस्परांचे सहकार्य घेऊन लोक एकमेकांची कामे करतात.त्यातून एकमेकांची कामे आनंदाने होतात.आणि हा आनंद घेण्यासाठी लोक एकत्र येतात.आज मानव प्राणी हा पूर्णतः समाजशील झालेला दिसतो. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच सामाजिक परिवर्तनास चालना मिळत आहे. मानवाने एकमेकांची गरज लक्षात घेऊन, तो वागू लागल्यामुळे आज त्याचाच फायदा झालेला दिसतो. आज कितीतरी लोकांना कारखान्यात एकमेकांच्या सहकार्याने काम करावे लागते. त्यामुळे त्याची कामे लवकर व व्यवस्थित होतात. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळे समाजाच्या प्रगतीस हातभार लागतो.त्यामुळेच देशाची आर्थिक प्रगती विना अडथळा पार पडते. मानवाच्या या समाजशील वृत्तीमुळेच देशाची प्रगती होते व पर्यायाने मानवही सुखी होतो.आज "एकमेका सहाय्य करू, अवघे धरु सुपंथ" ह्या वृत्तीने मानव आपल्याबरोबर समाजाची प्रगती साधताना दिसतो. आज मानवाला लक्षात आले आहे की समूह जीवन हे सुखी समाधानी असते. त्यामुळे मानव विविध कार्यक्रम एकत्र येऊन साजरे करताना दिसतो. एकत्र कार्यक्रमांची मजा ही प्रगती त्याच्या बरोबर समाजासाठीही खूपच महत्वाची आहे.समाज व मानव हे नाते किती अतूट आहे हे येथे लक्षात येते.

आज जरी समाजात कोरोनाच्या भीतीचे वातावरण असले तरी या वातावरणातून मानव नक्कीच बाहेर पडेल व आपली सामजिक प्रगती प्रगतीपथावर पोहचवेल, यात काहीच शंका नाही.कारण दर १०० वर्षांनी अशी परिस्थती येते एखादी महामारी येते व मानव त्यातून प्रयत्नाने सहीसलामत बाहेर पडतो.आज कोरोना परिस्थिती बिकट असली तरी मानवाने त्यावर मात करून संशोधनाने लस शोधून काढली आहे.व त्यातून तो बाहेर पडत असताना आपल्याला दिसत आहे.आपण आशावादी दृष्टिकोनातून जगत राहिलो तर येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीचा सामना करू शकतो.कोणतीही परिस्थिती आली तरी मानवाने आपला आत्मविश्वास गमावता कामा नये.कारण हा आत्मविश्वासच मानवाला प्रगती पथावर घेऊन जातो.येणाऱ्या कोणत्याही परिस्थितीला मानवाने धाडसाने सामोरे गेले पाहिजे तरच तो समाजाची सामाजिक प्रगती करू शकेल.

आज परिस्थितीने मानवाला एकमेकांपासून दूर केले असले, तरी तो एकमेकांशिवाय जगूच शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या लक्षात आलेली आहे, त्यामुळे तर मानवप्राणी एकमेकांपासून दूर गेला तरी विज्ञानाच्या सहाय्यने एकमेकांशी संवाद साधताना दिसतो. एकमेकाच्या संपर्कात राहायला त्याला आवडते कारण मुळातच मानव हा समाजशील प्राणी आहे. मानव आज आपल्या सोबत समाजाची प्रगती लक्षात घेतो ही गोष्ट फार महत्वाची आहे कारण समाजाची प्रगती झाली तरच त्याची स्वतःची प्रगती होणार आहे.आज तो स्वतःच्या बुद्धीच्या जोरावर व तंत्रज्ञानच्या सहाय्याने समाजाबरोबर आपली स्वतःची प्रगती करून घेत आहे हीच देशाच्या व समाजाच्या प्रगतीची फार मोठी गती आहे. चला तर मग आपणही या गतीमध्ये सामील होऊया व सामाजिक परिवर्तनास हातभार लावूया.

संदर्भ साहित्य :

१) साहित्य-समाज संबंध- सरदार ग.बा .
२) भारतीय व्यवस्था
३) इंटरनेट
४) अर्थसंकल्प